

OVER-DANMARK OG UNDER-DANMARK?

ULIGHED, VELFÆRDSSTAT
OG POLITISK MEDBORGERSKAB



OVER-DANMARK OG UNDER-DANMARK?
ULIGHED, VELFÆRDSSTAT OG POLITISK MEDBORGERSKAB

MAGTUDREDNINGEN

Folketinget besluttede i marts 1997 at iværksætte en dansk magtudredning eller, som det officielle navn er, *En analyse af demokrati og magt i Danmark*. Projektet ledes af en uafhængig forskningsledelse. Magtudredningens forskningsresultater publiceres i en række bøger, som udgives på Aarhus Universitetsforlag, og i en skriftserie, som udgives af Magtudredningen.

Lise Tøgeby
(formand)

Jørgen Goul Andersen

Peter Munk Christiansen

Torben Beck Jørgensen

Signild Vallgård

Jørgen Goul Andersen

**OVER-DANMARK OG UNDER-DANMARK?
ULIGHED, VELFÆRDSSTAT OG POLITISK
MEDBORGERSKAB**



AARHUS UNIVERSITETSFORLAG

Over-Danmark og under-Danmark? Ulighed, velfærdsstat og politisk medborgerskab
er sat med Bembo

og trykt hos Narayana Press, Gylling

© Magtudredningen, forfatteren og Aarhus Universitetsforlag 2004

Tilrettelægning: Kitte Fennestad

Omslag: Kitte Fennestad med foto af Christian Ringbæk

ISBN 87-7934-823-8

Aarhus Universitetsforlag
Langelandsgade 177
8200 Århus N

Fax 89 42 53 80

www.unipress.dk

FORORD

Det har ikke altid været let at skrive denne bog. Ikke fordi der skulle kombineres ret forskellige sæt af data. Men på grund af resultaterne. Der var ikke så stor ulighed som forventet. Det værste for en samfundsforsker er ikke „problemunderskuddet“, men derimod at der ikke er så megen variation at berette om. Hvis alle deltog nøjagtig lige meget i politik, ville det være tæt på et demokratisk ideal – og en sensation – men svært at skrive om. For det er nu engang forskelle eller variation, forskningen typisk er optaget af at forklare.

Så tæt på demokratiske idealer er resultaterne dog langt fra. Bogen skal heller ikke læses som et dementi af, at der er betydelige uligheds- og fattigdomsproblemer i samfundet. Bogens emne er imidlertid ikke „minoritetsproblemer“, men de bredere uligheds- og marginaliseringsprocesser, der forbindes med globaliseringen og videnssamfundet, og som berører store samfundsgrupper og generelt gør ulighederne i samfundet større. Mao. de processer, der fra tid til anden har skabt diskussioner om samfundets opsplitning i et „over-Danmark“ og et „under-Danmark“.

Sådanne tendenser *kan* påvises, men man skal lede efter dem. Egentlig er det ikke så overraskende. Det svarer til, hvad man skulle forvente ud fra den internationale litteratur om økonomisk ulighed, ulighed i politisk deltagelse og betingelserne for at mindske dem. Derfor er bogen også blevet til en bog om, hvilke institutioner, der sikrer mod ulighed, fattigdom, marginalisering og politisk afmagt. Desuden vurderes det, hvor fremtidssikrede sådanne institutioner er. Da bogens forfatter for knap 20 år siden medvirkede til en fremtidsstudie af Danmark frem mod år 2000, var den lidt „tamme“ vurdering, at de sociale modsætninger og konflikter egentlig ikke så ud til at skulle skærpes. En tilsvarende vurdering i dag er mere forbeholden. Ikke fordi globaliseringen og videnssamfundet peger mod større ulighed. Men fordi de politiske og politisk-institutionelle forudsætninger for ligheden kan være mere skrøbelige.

Lise Togeby og Peter Munk Christiansen har gennemlæst manuskriptet og skal have tak for mange gode kommentarer. Sanne Lund Clement har ydet en krævende indsats i forbindelse med dataindsamlingen og håndteringen af projektets data, der voldte mere end almindelige kvaler, men lykkedes til sidst. Endelig også en meget stor tak til Annette Andersen for opsætning af manuskriptet.

Århus, august 2003

Jørgen Goul Andersen

INDHOLD

KAPITEL 1

Ulighed og medborgerskab i informationssamfundet 11

INFORMATIONSSAMFUND, GLOBALISERING OG ØKONOMISK
ULIGHED 12 · UDDANNELSE, VÆRDIER OG AFMAGT 17 · MARGI-
NALISERING OG VELFÆRD 19 · MEDBORGERSKABSPERSPEKTIVET 20 ·
UNDERSØGELSENS DATA 22

DEL I

Marked, velfærdsstat og økonomisk ulighed.

Drivkræfter og effekter

KAPITEL 2

Indkomstulighed, fattigdom og omfordeling 24

INDKOMSTULIGHEDEN I KOMPARATIVT PERSPEKTIV 26 · HVORFOR
ER INDKOMSTULIGHEDEN I DANMARK STEGET SIDEN 1994? 30 ·
RELATIV FATTIGDOM I DANMARK OVER TID OG I KOMPARATIVT
PERSPEKTIV 35 · INDTÆGTSMOBILITET, ULIGHED OG FATTIG-
DOM 38 · VELFÆRDSSTAT OG OMFORDELING 41 · UDDANNELSESMÆS-
SIG POLARISERING? 50 · KONKLUSION 54

KAPITEL 3

Velfærdsmodeller og økonomiske vs. politiske determinanter for ulighed 60

FORSKELLIGE VELFÆRDSMODELLER OG DERES OMFORDELENDE
EFFEKTER 61 · ØKONOMISK PRES PÅ DEN DANSKE VELFÆRDSSTAT?
70 · VELFÆRDSSTATENS LEGITIMITET 82 · LIGHEDENS LYKKELIGE
ØJEBLIK? 84

KAPITEL 4

Indkomstulighed, påvirkningsmuligheder og social kapital 87

HVOR STOR ULIGHED I POLITISK DELTAGELSE: UDVALGTE ASPEKTER 89 · ØKONOMISK ULIGHED OG POLITISK DELTAGELSE 92 · SAMMENFATNING 98

DEL II

Uddannelse og politisk polarisering?

KAPITEL 5

Uddannelse, magt og afmagt 104

NY ARBEJDSORGANISERING 105 · DIGITALT SKEL? 108 · POLITISK ENGAGEMENT OG OPLEVEDE PÅVIRKNINGSMULIGHEDER 113 · LIGHED OG PÅVIRKNINGSMULIGHEDER PÅ INSTITUTIONSNIVEAU 125 · EUROPÆISERING OG POLITISK ULIGHED 128 · KONKLUSION 132

KAPITEL 6

Nye politiske skillelinjer: værdipolitik eller marginalisering? 135

NYE SKILLELINJER I DANSK POLITIK 137 · HVAD BESTEMMER HOLDNINGERNE PÅ DE NYE KONFLIKTDIMENSIONER? 144 · STRUKTUR I HOLDNINGER: ET AFMAGTSSYNDROM? 148 · EU-SKEPSIS OG SYN PÅ INDVANDRERE: ALLIGEVEL EN SAMMENHÆNG? 152 · ANDRE MARGINALISERINGSSYMTOMER? 157 · KONKLUSION 161

DEL III

Marginalisering og medborgerskab

KAPITEL 7

Marginalisering på arbejdsmarkedet og social marginalisering 169

MARGINALISERING OG MEDBORGERSKAB – TEORETISKE PERSPEKTIVER 170 · FÆRRE LEDIGE – MEN MERE MARGINALISEREDE? 176 · SOCIALE NETVÆRK OG SELVTILLID 179 · HVORDAN OPLEVER DE LEDIGE SELV PROBLEMERNE? 191 · DE ØKONOMISKE PROBLEMER 193 · HVAD ER VÆRST: MANGLENDE ARBEJDE, ØKONOMISK UTRYGHED ELLER DÅRLIGT HELBRED? 197 · EN NOTE OM DE SOCIALT UDSTØDTE 204 · KONKLUSION 206

KAPITEL 8

Marginalisering og deltagelse 209

DELTAGELSE I FRITIDSAKTIVITETER 210 · FORENINGSAKTIVITET 218
· DET DANSKE SYSTEM FOR ARBEJDSLØSHEDSFORSIKRING OG DE
LEDIGES FAGLIGE DELTAGELSE 226 · POLITISK INVOLVERING OG
EFFEKTIVITETSFØLELSE 229 · POLITISK DELTAGELSE 234 ·
KONKLUSION 237

KAPITEL 9

Marginalisering og fællesskab 241

MARGINALISERING OG MEDBORGERNES ORIENTERING TIL
HINANDEN 241 · EGEN ROLLEOPFATTELSE 253 · POLITISK
MISTILLID 255 · MARGINALISERING OG MEDBORGERSKAB 261

KAPITEL 10

Konklusion 263

DEN ØKONOMISKE ULIGHED 265 · ULIGHEDEN MELLEM UDDAN-
NELSESGRUPPER 266 · MARGINALISERING PÅ ARBEJDSMARKEDET 268

Appendiks A 269

Appendiks B 273

Litteratur 276

ULIGHED OG MEDBORGERSKAB I INFORMATIONSSAMFUNDET

Et af demokratiets grundprincipper er, at alle borgere er ligeværdige, og at alle skal have lige muligheder for at gøre sig gældende og blive hørt. Det forudsætter naturligvis formelt lige politiske rettigheder så som lige og almindelig valgret, ytringsfrihed og lighed for loven, men det forudsætter også som minimum en vis grad af lighed i ressourcer for deltagelse, herunder økonomiske og videnskæssige ressourcer (Verba, 2001). Derfor har social og økonomisk ulighed og sammenhængen mellem ulighed og politiske indflydelsesmuligheder altid været nøglespørgsmål i analyser af politisk deltagelse og demokrati (Verba & Nie, 1972; Martinussen, 1973; Verba, Nie & Kim, 1978; Schlozman & Verba, 1979; Hernes & Martinussen, 1980; Petersson, Westholm & Blomberg, 1989; Parry, Moyser & Day, 1992; Andersen et al., 1993; Verba, Schlozman & Brady, 1995).

Hovedtendensen i de første tre fjerdedele af det 20. århundrede gik mod større lighed og styrkelse af sociale rettigheder. I årene frem til begyndelsen af 1970'erne vænnede man sig til at se fuld beskæftigelse og stigende social mobilitet næsten som en naturtilstand. Den dominerende antagelse var, at uligheden blev mindre i takt med industrisamfundets udvikling (Bell, 1960; Lipset, 1960; Wilensky, 1975). Men siden er tendensen til økonomisk udliggning i de fleste lande vendt, ikke mindst i USA. Det traditionelle industrisamfund er gået på hæld og er afløst af et post-industrielt informationsamfund, hvor vidensressourcer synes at få stadig større betydning. Samtidig betyder globaliseringen stigende international afhængighed, stigende international konkurrence og stigende indvandring.

Denne udvikling antages ofte at sætte ligheden under pres. Det har øget frygten for social polarisering og stigende ulighed i demokratiske indflydelsesmuligheder, måske ligefrem en opsplgning i et „over-Danmark“ og et „under-Danmark“. Denne bekymring retter sig ikke kun mod traditionelle økonomiske uligheder, men også mod nye skel mellem højt- og lavtuddannede, samt mellem de, der er i arbejde, og de, der er marginaliserede på

arbejdsmarkedet.¹ Men hvordan er det gået med den økonomiske ulighed i Danmark, og hvordan er udsigterne, når det gælder velfærdsstatens mulighed for også fremover at begrænse uligheden? Er der stigende polarisering mellem højt- og lavtuddannede? Føler de lavtuddannede sig truede eller marginaliserede og ude af stand til at påvirke samfundsudviklingen? Hvor marginaliserede er de ledige og andre grupper uden for arbejdsmarkedet *som medborgere*? Det er emnerne for denne bog, der retter særlig fokus mod de grupper, der ofte fremhæves som de mest udsatte i en vidensintensiv, globaliseret økonomi: De lavtuddannede og de marginaliserede på arbejdsmarkedet.

Forestillingen om, at ligheden er under pres, optræder som antydet i tre hovedvarianter, som danner baggrund for bogens opdeling i tre dele. Nogle hæfter sig først og fremmest ved tendenser til stigende *økonomisk ulighed* i samfundet. Det er emnet for del I, der ud over at beskrive udviklingen i uligheden på basis af sekundærmateriale ser nærmere på omfordelingsmekanismerne i velfærdsstaten og muligheden for at opretholde disse, samt på sammenhængen mellem økonomisk ulighed og politisk deltagelse. Del II beskæftiger sig med de *uddannelsesmæssige skel*, først og fremmest med spørgsmålet, om de lavtuddannede føler sig i stand til at overskue og påvirke politikken i et mere komplekst og krævende, højteknologisk samfund, samt med spørgsmålet om nye politiske skillelinjer og deres fortolkning. Atter andre har først og fremmest peget på *marginaliserings- og udstødningsproblemer på arbejdsmarkedet* som en ny type ulighed, der truer med at sætte store grupper uden for samfundet som en slags andenrangsborgere. Her drejer det sig ikke mindst om at være en aktiv del af samfundet og blive anerkendt som sådan. Det er emnet for bogens Del III.

INFORMATIONSSAMFUND, GLOBALISERING OG ØKONOMISK ULIGHED

En vis grad af økonomisk lighed opfattes i næsten alle nyere demokratiteorier som en forudsætning for reelt demokrati. Det spænder fra en erkendelse af, at et vist mindstemål af ressourcer er en forudsætning for, at borgerne har kompetence til at tage rationelt stilling og kapacitet til at udnytte sine demokratiske rettigheder, til mere vidtgående fordringer om en form for demokratisk økonomisk kontrol over samfundets produktive ressourcer (Dahl, 1989). I en mellemposition finder man T.H. Marshalls (1950) klassiske ideal om „fuldt medborgerskab“ – idealet om, at alle borgere, først og frem-

mest i kraft af forholdsvis generøse sociale rettigheder, er i stand til at deltage i alle sider af samfundslivet på nogenlunde lige vilkår, trods en vis ulighed i adgangen til økonomiske ressourcer, som uundgåeligt følger af en markedsøkonomi.

Længe så det ud til, at stigende lighed, godt hjulpet af en voksende velfærdsstat, var en indbygget del af samfundsudviklingen. De nordiske lande gik særlig langt. Det har blandt andet været forklaret med en historisk betinget „passion for equality“ (Rold Andersen, 1984; Graubard, 1986), men en grundlæggende årsag skal nok også findes i, at den folkelige mobilisering i Skandinavien var så stærk og ikke blot omfattede arbejderbevægelsen, men også bønderne. Under alle omstændigheder var ingen i tvivl om, at stigende lighed var samfundets megatrend (Rasmussen, 1981). I bogen *Kamp og formyelse* af Jens Otto Krag og K.B. Andersen, der blev udgivet til Socialdemokratiets 100 års jubilæum i 1971, var visionen, at det nu drejede sig om at „nedbryde resterne af klassesamfundet“. Kulminationspunktet var nok Lavindkomstkommissionens udredningsarbejde fra 1976-81 (Betænkning 946, 1981), der i øvrigt også omfattede en særskilt rapport om fordelingen af påvirkningsmuligheder (Valentin, 1980). Præmisserne var, at der nu måtte gøres en ekstra indsats for at løse de ulighedsmæssige restproblemer, samt at uligheden i den primære indkomstfordeling burde mindskes for at lette statens omfordelingsopgave. Begge disse præmisser har siden ændret sig en del.

Det mest markante brud på udviklingen har man set i USA, hvor den økonomiske ulighed siden midten af 1970'erne har været stigende, samtidig med, at den politiske deltagelse – specielt valgdeltagelsen – har været faldende blandt de svage grupper i samfundet (Schlozman, Brady & Verba, 1997, Darmofal, 1999; Putnam, 2000; Uslaner, 2001). Også i de fleste europæiske lande har man imidlertid kunnet konstatere en stigende økonomisk ulighed (Förster, 2000) – i øvrigt også her tidsmæssigt sammenfaldende med en tendens til faldende valgdeltagelse (International IDEA, 2002).

Det har reaktualiseret en klassisk bekymring for „ulighedens onde cirkel“: Ressourcesvage grupper deltager mindre i politik, derved bliver de også mindre hørt, og deres ønsker bliver mindre tilgodeset, så de trufne beslutninger forfordeler de svage grupper og dermed yderligere forstærker den sociale ulighed (Verba, Nie & Kim, 1978: 2; Martinussen, 1973). Uligheden kan således blive selvforstærkende. Men der findes også en „god cirkel“: I Europa og navnlig i Skandinavien har arbejder- og bondebevægelsen traditionelt trukket i modsat retning ved, at grupper, der som individer var resourcesvage, blev mobiliseret og dermed besad kollektive ressourcer til at

kunne påvirke de politiske beslutninger i retning af økonomisk udligning (Korpi, 1978; Verba, Nie & Kim, 1978). Samtidig har disse kanaler traditionelt bidraget til at skabe relativt høj politisk deltagelse med begrænsede sociale skævheder (Goul Andersen, Buksti & Eliassen, 1980).

Imidlertid er disse folkelige bevægelser svækket: Landmændenes antal er decimeret, og når det gælder arbejderbevægelsen, har der i de fleste lande været en markant nedgang i såvel den faglige organisering (Checchi & Visser, 2002) som partiernes medlemstal i almindelighed og arbejdernes parti-medlemskab i særdeleshed (Scarrow, 2000; Kitschelt, 1994). Danmark, Sverige, Finland og Belgien har bevaret en høj faglig organisering, fordi de følger det såkaldte Ghent-system for frivillig arbejdsløshedsforsikring, overvejende finansieret af staten og administreret af selvstændige A-kasser tilknyttet fagforeningerne. Men det har ikke kunnet forhindre faldende faglig deltagelse og høj fremmedgørelse i forhold til fagforeningen (Jørgensen et al., 1993; Goul Andersen, 1993a; Goul Andersen & Hoff, 2001: 102-111).

Til gengæld har de folkelige bevægelser efterladt sig en velfærdsstat, som har sikret en betydelig økonomisk udligning. Alt andet lige skulle det også betyde en udligning af ressourcer for deltagelse, så traditionelt ressourcetsvage grupper kan give deres synspunkter til kende og blive hørt. I givet fald kompenserer det for svækkelsen af de folkelige bevægelser og bidrager til en ny „god cirkel“, hvor ulighederne ikke bliver for store.

Imidlertid hævdes netop velfærdsstaternes omfordelingsmuligheder at være under pres på grund af globaliseringen og overgangen til informationssamfundet eller en vidensbaseret økonomi, som man kalder det i EU (European Council, 2000). Det er i sig selv omstridte begreber, hvis berettigelse vi ikke skal diskutere her, da de kun fungerer som en ramme for diskussionen. Den vidensbaserede økonomi stiller større krav til uddannelser og kompetencer, og globaliseringen gør det stadig lettere at flytte mindre videnskrævende produktion derhen, hvor arbejdskraften er billig – og ofte ekstremt billig. Det kan for det første øge den økonomiske ulighed på arbejdsmarkedet og dermed skabe et større pres på velfærdsstatens omfordelingskapacitet. For det andet kan det angiveligt også føre til marginalisering af den mindre kvalificerede arbejdskraft – med mindre mindstelønningerne og ydelserne for arbejdsløse sænkes.

Argumentet er, at høje mindstelønninger og generøs social sikring for ledige kan skubbe de svage ud af arbejdsmarkedet (OECD, 1994), fordi produktiviteten ikke svarer til lønnen, og fordi velfærden fastholder de arbejdsløse i ledighed. Ligheden kan dermed bidrage til at øge den „naturlige“ eller

„strukturelle“ arbejdsløshed (Friedman, 1977). Allerede ved et højt ledighedsniveau vil arbejdsgiverne begynde at konkurrere om de kvalificerede medarbejdere ved at byde lønnen op frem for at ansætte lavproduktive ledige, der dårligt kan tjene deres egen løn hjem. Forøget efterspørgsel efter arbejdskraft fører derfor ikke til mindre arbejdsløshed, men til inflation, der slår konkurrenceevnen i stykker. Strukturarbejdsløsheden defineres netop som den højeste ledighed, der er forenelig med en stabil løn- eller prisudvikling (Elmeskov & MacFarland, 1993).

Ikke mindst derfor har „make work pay“ været et mantra for OECD i 1990'erne. Heroverfor står dog i EU og i Danmark en opfattelse, der anerkender diagnosen, men peger på muligheden for at øge de svage gruppers produktivitet gennem uddannelse og aktivering for at bringe kvalifikationer på niveau med lønnen, frem for at tilpasse lønstrukturen til de eksisterende forskelle i produktiviteten (Goul Andersen & Halvorsen, 2002; Albrekt Larsen & Goul Andersen, 2003). Sideløbende er der dog i mange lande gennemført reformer, der har sænket kompensationsgraden, afkortet dagpengeperioden, og/eller skærpet arbejds- og aktiveringspligten. De danske stramninger hører i så henseende til de vidtgående, men udgangspunktet var også højt. Dagpengeperioden er sænket fra otte-til ni år til fire år, hvilket dog fortsat er højt. Arbejdspligten har siden slutningen af 1990'erne hørt til de skrappeste i Europa – i hvert fald på papiret (Finansministeriet, 1998; Goul Andersen, 2002c). Den gennemsnitlige kompensationsgrad ved ledighed er også faldet mere end i de fleste lande (Korpi, 2002; Green-Pedersen, 2002; Pedersen, Pedersen & Smith, 1995: 41), først og fremmest ved, at dagpengeløftet ikke er fulgt med den almindelige lønudvikling. Derimod har man bevaret den formelle kompensationsgrad på 90 pct., så dagpengene i praksis er blevet en „flat-rate“ ydelse, dvs. et fast beløb til (næsten) alle (Hansen, 2001; Clasen, Kvist & van Oorschot, 2001). De høje mindstesatser og de faste satser for kontanthjælp giver dog fortsat en bedre beskyttelse mod fattigdom end i de fleste andre lande, inklusive de nordiske (Goul Andersen, 2002c).

Stramningerne skyldes ikke kun et kortsigtet pres for besparelser, men afspejler også et paradigmeskifte i økonomisk teori og i økonomisk-politiske strategier (Sandmo, 1991). Frem til 1970'erne var der et ret ukritisk syn på politisk regulering og omfordeling som middel til at afhjælpe markedets mangler. Men det er afløst af en filosofi, der i højere grad ser reguleringen som problemet og markedet som løsningen – en filosofi, der undertiden er sammenfattet under betegnelsen „udbudsøkonomi“. Således har man påpe-

get de effektivitetshæmmende eller forvridende effekter af flere former for velfærdsordninger og social udligning – kort sagt af mange af de former for „politics against markets“ (Esping-Andersen, 1985; 1990), som har været brugt til at sikre social lighed og tryghed. Selv om de nye økonomiske filosofier langt fra indebærer nogen „minimalstatsfilosofi“, så er der tale om et mere skeptisk syn på lighed og udligning i det hele taget. Tidligere havde man groft sagt betragtet overførsler som et politisk spørgsmål om at flytte en spand vand fra et kar til et andet – det blev der ikke mindre vand af – men heroverfor påpegede Okun (1975), at der var „hul i spanden“ (leaking bucket), dvs. et samfundsøkonomisk effektivitetstab ved enhver sådan overførsel. Dette er siden udbygget med talrige analyser af incitamentsproblemer og forvridningstab, der knytter sig til regulering, skat og omfordeling.

Problemet i nærværende sammenhæng er naturligvis, at det støder an mod den klassiske forestilling om, at man via omfattende og generøse sociale rettigheder kan bryde „ulighedens onde cirkel“, herunder sikre lige deltagelse i det politiske liv (Marshall, 1950). Hvis sociale rettigheder og økonomisk udligning betyder et økonomisk effektivitetstab, må man enten søge efter mere „markedskonforme“ former for omfordeling eller erkende, at der er et *trade-off*: Man kan blive nødt til at give afkald på det ene for at opnå det andet. Således hævdes det ofte, at „sammenpressede lønstrukturer“ og specielt høje mindstelønninger skaber arbejdsløsheds- og effektivitetsproblemer i en globaliseret verdensøkonomi.

Den nye økonomiske filosofi har blandt andet været styrket af, at USA i perioden efter 1980 har kunnet fremvise væsentligt større forbedringer i beskæftigelse og økonomisk vækst, end det har været tilfældet i Europa (OECD, 1994). Siden midten af 1990'erne er der dog en række europæiske „humlebier“, der i strid med, hvad man kunne forvente ud fra teorier om og målinger af strukturledigheden synes at have fundet delvist andre veje til sikring af høj beskæftigelse og lav arbejdsløshed – herunder Danmark, Norge og Sverige. Måske er stigende ulighed alligevel ikke uundgåelig.

Men hvordan er det egentlig gået med uligheden i indkomster, i hvor høj grad er det muligt at forene økonomisk lighed med globalisering og verdensøkonomi, og hvor vigtigt er det, demokratisk set? Bogens første del er helliget disse problemstillinger. Kapitel 2 giver en generel beskrivelse af indkomstuligheden i historisk og komparativt perspektiv og retter dernæst søgelyset mod forskellige måder at opgøre den på, samt mod en præcisering af velfærdsstatens omfordelende effekter. Kapitel 3 diskuterer i forlængelse heraf nærmere, hvordan velfærdsstaten og forskellige velfærdsmodeller virker på

denne fordeling, samt hvorledes udsigterne er for at opretholde sådanne velfærdsstatslige ordninger i fremtiden, herunder i hvor høj grad globalisering og vidensøkonomi indebærer et pres på velfærden. Er der et pres i retning af *konvergens*, sådan som moderniseringsteorierne ofte implicit antager, eller er der flere forskellige mulige udviklingstendenser? Hvor robust er den danske velfærdsmodel heroverfor, og hvordan er dens fremtidsudsigter? Endelig behandler kapitel 4 spørgsmålet om den økonomiske ulighedens betydning for politisk deltagelse, herunder også spørgsmålet om individuel vs. klasse-mæssig ulighed i den politiske deltagelse.

UDDANNELSE, VÆRDIER OG AFMAGT

Informationssamfundet betyder på mange måder en øgning i borgernes muligheder for at gøre sig gældende i politik. Politikere, embedsmænd, professioner og andre elitegrupper får sværere ved at bevare deres vidensmonopol som følge af befolkningens stigende uddannelsesniveau og den radikalt øgede adgang til information for almindelige borgere. Samtidig øger de selv samme udviklingstendenser imidlertid også samfundets og politikens kompleksitet, og udnyttelsen af informations- og kommunikationsteknologiens nye muligheder kræver ressourcer, så ressourcefattige grupper – dem, der i forvejen er under pres – kan få sværere ved overhovedet at forholde sig til politik og i særdeleshed ved at gøre sig gældende i forhold til den. I den forbindelse er det også meget omdiskuteret, hvorvidt informationsteknologien skaber et „digitalt skel“ (Norris, 2001). Bogens anden del behandler socioøkonomiske forskelle i politisk effektivitetsfølelse og politiske orienteringer, med særlig henblik på at undersøge, om der sker en tiltagende uddannelsesmæssig polarisering i afmagtsfølelse og politisk orientering, og om der er nogen indbyrdes forbindelse herimellem.

I USA er det spørgsmålet om polariseringen i påvirkningsmuligheder, der har tiltrukket sig størst forskningsmæssig interesse. Som omtalt har sådanne forestillinger kunnet hente næring i faldende politisk engagement og deltagelse (Putnam, 2000), både i valg, frivillige foreninger mv., som almindeligvis tilskrives en tilbagegang specielt blandt lavtuddannede og andre underprivilegerede grupper.

I Europa har opmærksomheden mere drejet sig om polarisering i identiteter, godt næret af fremvæksten af fremmedfjendtlighed og nye højrebewægelser, der ofte sættes i forbindelse med globaliseringen, informationssamfundet og heraf fremkaldte marginaliseringsprocesser (Betz, 1994), specielt

for lavtuddannede grupper. Det kan dreje sig om forringede levekår, trussel om ledighed, eller blot oplevelse af at være koblet af samfundsudviklingens hovedspor. Således kan man forestille sig en tiltagende polarisering mellem en veluddannet og internationalt orienteret elite på den ene side, og på den anden side en stor gruppe af resourcesvage, der føler udviklingen uoverskuelig, truende og upåvirkelig. Men er der tendenser i den retning?

Der er klare paralleller mellem tolkningen af arbejdernes tilslutning til nye højrebewægelser i Europa og de klassiske tolkninger af middelklassens reaktioner mod industrialiseringen, der truede de små selvstændige (Lipset, 1960). Også her så man bevægelser vendt mod de etablerede partier og politikere, samt udpegning af syndebukke som ansvarlige for, at udviklingen var gået skævt. Forskellen er ifølge de nye teorier, at det nu er industrisamfundet, der går på hæld, arbejderne, der marginaliseres, og indvandrerne, der gøres til syndebukke for problemerne.

Alternativt kan man hæfte sig ved de mere langsigtede ændringer i politiske skillelinjer. Traditionelt har lavtuddannede ligget politisk til venstre og højtuddannede til højre på grund af indlysende forskelle i økonomiske og fordelingspolitiske interesser. Men i de senere år har man set en tiltagende polarisering omkring værdimæssige eller kulturelle spørgsmål – indvandring, lov og orden mv. – hvor de lavtuddannede ligger til højre og de højtuddannede til venstre (Goul Andersen & Bjørklund, 1990; Borre, 1995; 1999; 2003; Kitschelt, 1995). Efter denne tolkning er der ikke tale om marginaliseringsprocesser, men ganske enkelt om værdiforskelle, der er blevet aktualiseret af samfundsudviklingen. Men hvilken tolkning er den mest plausible? Hvor store forskelle er der i det hele taget? Holder antagelsen om, at lavtuddannede føler sig marginaliserede og truede af udviklingen? Bliver de lavtuddannede i de yngre generationer hængt af, så de mister interessen for politik og føler sig mere politisk afmægtige end tidligere? Er der en stigende polarisering mellem lavt- og højtuddannede, når det gælder politisk tillid? Bidrager informations- og kommunikationsteknologien til en sådan polarisering? Eller er der ganske enkelt tale om forskelle i værdier, som ikke har noget med marginalisering at gøre? Disse spørgsmål om politisk polarisering efter uddannelse – deltagelsesmæssigt og med hensyn til politisk orientering – behandles i bogens kapitel 5 og 6.

MARGINALISERING OG VELFÆRD

Også i en anden henseende er det en udbredt opfattelse, at uligheden har skiftet karakter. Som omtalt forbindes informationssamfundet og globaliseringen ofte med nye marginaliseringstendenser på arbejdsmarkedet. De økonomiske aspekter er behandlet i anden sammenhæng (Goul Andersen et al., 2003). Hovedspørgsmålet her er derimod, om man får en opsplitning mellem et A-hold og et B-hold på arbejdsmarkedet, som forplanter sig til en tilsvarende opsplitning mellem første- og andenrangs medborgere i samfundet. En sådan opsplitning rækker videre end til spørgsmålet om økonomisk ulighed, men udgør potentielt en selvstændig, ny dimension af ulighed. Det er analyseret under mange overskrifter fra „ny fattigdom“ eller „social ekskludering“ (Room, 1990; 1995; Littlewood & Herkommer, 1999; Vlemingx & Berghman, 2001) til knapt så dramatiske begreber som marginalisering og medborgerskab. „Social ekskludering“ betegner både et yderpunkt og en anden vægtlægning af aspekter end et medborgerskabsperspektiv, hvor demokratiske deltagelsesmuligheder står i centrum, jf. nedenfor.

Problemstillingen er dårligt belyst. For det første er marginaliseringsforskningen ofte foregået på basis af registeroplysninger frem for surveyoplysninger. For det andet har forskningen først og fremmest taget sigte på marginalisering på arbejdsmarkedet, ikke på spørgsmålet om marginalisering som medborgere. I 1990'ernes politiske diskurs blev marginalisering på arbejdsmarkedet en overgang sidestillet med marginalisering slet og ret, ligesom det, der tidligere blev omtalt som social sikring, nu blev kaldt „passiv forsørgelse“. Det var naturligvis led i et politisk opgør om strategier mod ledigheden, men det retoriske symbolsprog spredte sig langt ud i samfundet og efterlod en syndflod af myter, stereotyper og klichéer om de marginaliserede på arbejdsmarkedet, som trængte helt ind i den videnskabelige verden.

Ifølge en traditionel social sikringstankegang er det afgørende at styrke individets ressourcer for at styrke dets autonomi (Rothstein, 1994: 38-70). Sociale ydelser er ifølge en sådan tankegang ikke passiviserende, men snarere aktiverende (Loftager, 2002), fordi det giver individet ressourcer til at handle, både i forhold til sin egen arbejdsløshedssituation, og som medborger i samfundet. Men hvordan forholder det sig empirisk? Projektets tredje del omfatter en analyse af det sociale og politiske medborgerskab hos grupper, der er særligt svage i forhold til arbejdsmarkedet, dvs. helt udenfor (førtidspensionister) eller længerevarende ledige.

Navnlig i forbindelse med de marginaliserede på arbejdsmarkedet er

spørgsmålet ikke kun, om de pågældende grupper er i stand til at overskue og deltage i politik, men også det bredere om deltagelse i samfundslivet og status som medborgere i samfundet. Dette uddybes kort i den følgende præsentation af det medborgerskabsperspektiv, der ligger til grund for især Del II og III, men også indgår som bagvedliggende perspektiv for analysen af økonomisk og politisk ulighed i Del I.

MEDBORGERSKABSPERSPEKTIVET

Medborgerskab og marginalisering fungerer her i undersøgelsen som alternativ til begreberne politisk deltagelse på den ene side og fattigdom og social udstødning på den anden. Medborgerskab henviser til de facto fuldt medlemskab af samfundet som (med-)borger. På dansk har vi den fordel at kunne skelne mellem „statsborgerskab“ og „medborgerskab“, mens man på engelsk er henvist til at benytte samme ord: citizenship. Man kan formulere det på den måde, at medborgerskab er statsborgerskab anvendt som sociologisk begreb. Som statsborgere har alle lige rettigheder som fuldgyldige medlemmer af et fællesskab. Medborgerskabet henviser til den faktiske udfyldelse heraf – at alle er de facto lige og ligeværdige som samfundsborgere.

Begrebet udspringer oprindeligt af diskussionen om spændingen mellem kapitalistisk markedsøkonomi og demokrati (Loftager, 2002). I demokratiet er alle lige som borgere, mens den kapitalistiske markedsøkonomi pr. definition skaber ulighed. I klassisk marxistisk teori var det ensbetydende med, at forestillinger om, at borgerne alligevel kunne være lige qua borgere i et kapitalistisk samfund var en ideologisk illusion, der blot tjente til at skjule den reelle klasseulighed, ja skjule klasserne i det hele taget til fordel for et individualiserende perspektiv. Heroverfor hævdede T.H. Marshall (1950), at man gennem en gradvis udvikling af civile, politiske og sociale rettigheder alligevel kunne nærme sig idealet om fuldt medborgerskab for alle – lige rettigheder, lige deltagelsesmuligheder, og fælles medborgernormer – selv om han betonedede den fortsatte spænding mellem klasse og medborgerskab, et enkelt sted endda med en spidsformulering om, at de to principper var i krig med hinanden.

Siden er der blevet sat fokus på mange andre former for ulighed end klasseulighed, herunder ulighed mellem kønnene, mellem etniske grupper, eller som her mellem lavt- og højtuddannede, og mellem beskæftigede og marginaliserede på arbejdsmarkedet. Desuden er der udviklet mange forskellige medborgerskabsidealiser – først og fremmest når det gælder medborgernes

orientering, identiteter eller „medborgerdyder“, herunder synet på forpligtelse til aktiv deltagelse i fællesskabet. Det er dog i en rent skandinavisk tradition, begrebet er blevet videreudviklet som referenceramme for empiriske undersøgelser (Petersson, Westholm & Blomberg, 1989; Andersen et al., 1993; Goul Andersen, Torpe & Andersen, 2000; Goul Andersen & Hoff, 2001; Togeby, 2003; Strømsnes, 2003); først i 2000-årene er det spredt til omfattende komparative undersøgelser på europæisk og globalt plan.²

Her skal vi dog koncentrere os om fire aspekter, som går igen i forskellig sprogdragt i den nyere medborgerskabsliteratur (Marshall, 1950; Petersson, Westholm & Blomberg, 1989; Goul Andersen, 2002e; Togeby, 2003):

- Rettigheder (og pligter)
- Sociale og økonomiske vilkår (økonomisk situation, trivsel)
- Social og politisk deltagelse
- Identitet/orientering som medborger

I modsætning til sociologiske begreber om social eksklusion/inklusion, der først og fremmest er centreret omkring social integration, er medborgerskabsbegrebet centreret omkring demokrati. Med *rettigheder* tænkes på institutionaliserede civile, politiske og sociale rettigheder, primært formelle retsregler, men også uformelle normer og procedurer. *Sociale og økonomiske vilkår* henviser til økonomisk situation, levevilkår og trivsel.³ Undersøgelsen her er dog centreret om de to sidste dimensioner: Deltagelse og identitet (som i faglitteraturen ikke sjældent sammenfattes under begrebet „praksis“). Begge dimensioner har både et vertikalt aspekt (forholdet til det politiske system) og et horisontalt aspekt (forholdet til andre medborgere).

Deltagelsesdimensionen omfatter som udgangspunkt alle former for deltagelse i samfundslivet, herunder både social og politisk deltagelse. Social deltagelse spænder fra primære og sekundære sociale relationer (familie og venner), til forenings- og fritidsaktiviteter mv. Politisk deltagelse vedrører ikke kun sådanne aktiviteter, som retter sig mod myndighederne, men også interaktioner med andre. Det afgørende spørgsmål er, om nogle er de facto udelukket fra at deltage. Derfor er *politisk effektivitetsfølelse*, dvs. følelse af at kunne påvirke, en lige så central afhængig variabel som deltagelse som sådan. I forhold til den traditionelle deltagelseslitteratur betyder det, at deltagelse i politiske diskussioner mv. ikke blot har status som mellemkommende variabel (politisk involvering, politiske ressourcer), men som sideordnede variabel, der er lige så vigtige som deltagelse som sådan.

Identitetsdimensionen vedrører medborgernes orientering til det politiske system, orientering til andre medborgere, samt egen rolleopfattelse som borger i samfundet.

Nøglespørgsmål er her, om ledige stigmatiseres, og solidariteten med de ledige forsvinder, ledige udvikler lav politisk tillid, lav tolerance, eller forsørgerkultur med manglende vilje til selvforsørgelse og manglende ansvar over for fællesskabet.

UNDERSØGELSENS DATA

Datagrundlaget for bogens første del er sekundæranalyser på allerede foreliggende undersøgelser. Anden del består af nye analyser på en lang række foreliggende datasæt, herunder især de løbende valgundersøgelser, samt Magtudredningens såkaldte „medborgerundersøgelse“ (2000) og andre data om politisk deltagelse og effektivitetsfølelse i Danmark. Når det gælder de marginaliserede, er der tale om grupper, som kun i begrænset udstrækning lader sig undersøge gennem almindelige befolkningsrepræsentative undersøgelser. Derfor bygger tredje del fortrinsvis på en stor marginaliseringsundersøgelse, der er gennemført i 1999 i delvis tilknytning til Magtudredningen, udbygget med en række relevante politiske spørgsmål. De enkelte datasæt er beskrevet i appendiks, med henvisninger til mere udførlige redegørelser på hjemmesider.

NOTER

- 1 Hertil kommer nye skel mellem danskere og indvandrere, som ligger uden for denne bogs emne, men er behandlet i en særskilt publikation fra Magtudredningen (Togeby, 2003).
- 2 Det gælder bl.a. CID – Citizenship, Involvement Democracy (13 lande, 2000–2002), ESS–European Social Survey (ca. 25 europæiske lande, 2002), og ISSP–International Social Survey Programme (ca. 40 lande verden over, 2004).
- 3 Vi skal ikke her gå nærmere ind på diskussionen om, hvorvidt dette skal ses som en egentlig selvstændig dimension af medborgerskabet; netop i analyser af social ulighed er det dog et aspekt, der under alle omstændigheder må medtages som et selvstændigt punkt.

DEL I

**MARKED, VELFÆRDSSTAT OG
ØKONOMISK ULIGHED.
DRIVKRÆFTER OG EFFEKTER**

INDKOMSTULIGHED, FATTIGDOM OG OMFORDELING

Globaliseringen og informations-samfundet eller den videns-intensive økonomi ses ofte som kilde til stigende økonomisk ulighed, både fordi uligheden på markedet øges, og fordi velfærdsstatens kapacitet til omfordeling mindskes. Det er emnet for de følgende tre kapitler, hvor kapitel 2 beskriver, hvorledes den økonomiske ulighed har udviklet sig over tid og i sammenligning med andre lande. Desuden ser kapitlet nærmere på omfordelingen over velfærdsstaten, over livsforløbet, samt inden for familien. Kapitel 3 diskuterer forskellige velfærdsstaters evne og robusthed med hensyn til at sikre en ligelig økonomisk fordeling. Endelig ser kapitel 4 nærmere på, hvorledes økonomisk ulighed påvirker politisk deltagelse og politiske identiteter – har indkomst overhovedet selvstændig betydning, ud over hvad der følger af uddannelse mv.?

Formodningen om, at ligheden er under pres, er udbredt. Således er det en hyppig antagelse i økonomisk litteratur, at stigende kvalifikationskrav og stigende konkurrence giver et pres på mindstelønninger og sociale ydelser – eller et *trade-off* mellem lighed og beskæftigelse (OECD, 1994). Lige siden Bells (1973) klassiker om det „post-industrielle samfund“ har man også talt om den stigende spredning af kvalifikationer og om generelt større lønspredning i det „meritokratiske“ samfund. Endelig har det i den mere debatprægede litteratur været hævdet, at der ligesom f.eks. i sporten vil blive „stjerneledere“ eller „stjernemedarbejdere“, hvis lønninger falder helt uden for de traditionelle indtægtsintervaller. Antagelser om stigende ulighed vedrører både bunden og toppen af indkomstskalaen.

Hvilke konsekvenser en eventuel stigende ulighed i lønindkomster får, afhænger dog af velfærdsstatens omfordeling. Som hovedmål for uligheden benytter man normalt den disponible indkomst efter skat og sociale ydelser, men vi er også interesseret i at undersøge, hvad der ligger bag: Hvad betyder henholdsvis den markedsskabte ulighed og omfordelingen over velfærdssta-

ten (Förster & Pearson, 2002: 20)? Hvis uligheden i indkomster er stigende, kan velfærdsstatens evne til at omfordele da følge med, så uligheden i disponible indkomster alligevel holdes nede – eller kommer der et niveau, hvor selv de mest omfordelende velfærdsstater får svært ved at dæmme op for den markedsskabte ulighed? Og er den markedsskabte ulighed den samme i alle rige lande, eller trækker omfordelende velfærdsstater i retning af også at reducere uligheden på markedet, så man får tendenser til henholdsvis selvforstærkende ulighed og selvforstærkende lighed i forskellige lande?

At politik og institutioner gør en forskel, trænges ofte i baggrunden, når der diskuteres samfundsændringer. Mange har en (implicit) konvergensforestilling – en forestilling om, at alle avancerede samfund bevæger sig i samme retning. Megen velfærdsstatsforskning hævder imidlertid det modsatte (divergenshypotesen): At landene – selv inden for EU – snarere bliver mere forskellige (Swank, 2001; Esping-Andersen, 1996; 2002; for et modsynspunkt se Gilbert, 2002). Netop økonomisk ulighed er en interessant kampplads for de modstridende forestillinger.¹ Disse spørgsmål diskuteres i dette kapitel på basis af empiriske data, mens vi i kapitel 3 går ind på den teoretiske diskussion om velfærdsstaternes indretning og samspillet med den økonomiske udvikling på den ene side, lighed og demokrati på den anden.

Det er dog ikke så ligetil at dechiffrere kilderne til ulighed. Ved sammenligninger over tid eller mellem landene kan der f.eks. være behov for at tage højde for forskelle i aldersstruktur, erhvervsfrekvenser, uddannelseshyppighed mv. Det rummer både substantielle og tekniske aspekter. F.eks. kan mål for økonomisk ulighed og fattigdom forstyrres af et stigende antal studerende, som statistisk set er „fattige“. Man kan diskutere, om det er et lighedsproblem, men i hvert fald er det ikke noget demokratisk problem (derimod kan det være bekymrende, hvis der er store sociale skel i adgangen til uddannelse). Det afgørende her er, at nogle af dem, der rent statistisk bidrager til at holde fattigdomsprocenten oppe, er studerende, der målt på livsindkomster ligger over gennemsnittet.

Mere substantielt er det også interessant at kende uligheden i et livsforløbsperspektiv. Er der tale om en akkumulering af ulighed over livsforløbet, eller udjævnes forskellene tværtimod, når de ses i et livsforløbsperspektiv? Skal gruppen af fattige opfattes som en bus med skiftende passagerer, der kun opholder sig kortvarigt i situationen, eller er der betydelige grupper, der fødes, lever og dør som („relativt“) fattige?

Tilsvarende spørgsmål kan rejses, når det gælder familien: I modsætning til

tidligere består en families indkomst i dag typisk af to fuldtidsindkomster. Men fører det til en udligning, eller forstærker det tværtimod uligheden (Esping-Andersen, 2002)?

De mange metodiske og tekniske problemer med at måle ulighed og fattigdom skal vi kommentere undervejs. De knytter sig bl.a. til tidshorisont for opgørelsen af den enkeltes indkomst (et enkelt år eller en årrække, evt. et helt livsforløb), formen for korrektion for husstandsstørrelse og -sammensætning, samt opgørelsen af indkomst (hvad skal regnes med, og hvad skal ikke medtages?) (jf. Finansministeriet, 2002: 30).² Nogle problemer kan dog løses ved at specificere fordelingen for forskellige befolkningsgrupper, specificere forskellige indkomstkomponeanter, eller sammenligne på tværs af forskellige opgørelsesmetoder for at se, hvor robuste resultaterne er. Det skal understreges, at vi udelukkende ser på uligheden i indkomst. Formuefordelingen er også vigtig, men den er meget konjunkturfølsom, især over for udsving i ejendomspriserne; formuen ændres stærkt over livsforløbet i kraft af opsparing i egen bolig; og opsparede pesionsrettigheder, der ofte ækvivalerer boligopsparing, indregnes ikke. Derfor er tallene ofte svære at fortolke.

Når man analyserer ulighed i indkomster og rent måleteknisk holder den eksisterende ulighed op mod en tilstand af fuld lighed, kan man i øvrigt let blive indfanget af en tilbøjelighed til at se størst mulig lighed som et ideal og som et mål i sig selv. Det er det ikke ubetinget, set ud fra en demokrati- eller medborgerskabssynsvinkel. Populært sagt er det vigtigste ikke, om „få har for meget“, men derimod, at „færre har for lidt“.³ Eller mere præcist: Økonomisk ulighed er kun et demokratisk problem, hvis det betinger ulighed i deltagelse og påvirkningsmuligheder, og det største problem er, hvis svage grupper af økonomiske grunde er mere eller mindre udelukket fra deltagelse.⁴ Derfor er sammenhængens *form* også vigtig. En særlig interesse må naturligt knytte sig til udbredelsen af (relativ) økonomisk fattigdom. I kapitel 4 skal vi nærmere belyse sammenhængen mellem indkomst, politisk deltagelse og identitet som medborger.

INDKOMSTULIGHEDEN I KOMPARATIVT PERSPEKTIV

Før vi går til de detaljerede danske data, indledes med en international oversigt over uligheden i disponible indkomster (efter skat og overførsler) og deres udvikling. Efter en gennemgående tendens til økonomisk udligning i velfærdsstatens storhedstid fra midten af 1950'erne til slutningen af

TABEL 2.1.

Økonomisk ulighed i udvalgte lande ca. 1995 og over tid. Ækvivalerede disponible indkomster.¹⁾ Gini-koefficienter

	OECD				TREND IFØLGE NATIONALE STUDIER		
	ca.	ca.	ca.		ca.	ca.	ca.
	ca. 1995	1975- 1985	1985- 1995	1975- 1995	1975- 1985	1985- 1995	1975- 1995
Danmark	21,7	...	-1,1	...	(-)	-	-
Sverige	23,0	-1,6	+1,4	-0,2	-	+	0
Finland	22,8	-2,8	+2,1	-0,7	--	++	-
Norge	25,6	...	+2,2	++	...
Holland	25,5	+0,7	+2,1	+2,8	+	++	++
Belgien	27,2	...	+1,2	+	...
Tyskland	28,2	...	+1,7	+	...
Frankrig	27,8	...	+0,3	0	...
Italien	34,5	...	+3,9			+++	
UK	31,2	+3,8	+2,5	+6,3	+++	++	+++
USA	34,4	+2,7	+0,4	+3,1	++	0	++

Kilde: Förster (2000: 74). Enkelte resultater er korrigerede i forhold til Burniaux et al. (1998), der bygger på samme data. Der er anvendt nationale datakilder (men fælles definitioner) for at få bedst mulig belysning af udviklingen over tid. For Danmark er datagrundlaget Lovmodellen. For en sammenligning af forskellige opgørelser, se appendikstabel 2.1.

1) Baseret på "equivalent disposable income" pr. individ i husholdningen. Opgørelser over indkomstfordeling tager normalt højde for husstandens størrelse og evt. sammensætning gennem en korrektion for stordriftsfordele. Her er der benyttet et enkelt mål, hvor husstandsindkomsten er divideret med kvadratroden af antallet af personer i husstanden, uanset om der er tale om børn eller voksne (Förster, 2000: 54). Hvis der f.eks. er fire personer i husstanden, er den ækvivalerede indkomst for hver af disse altså sat til halvdelen af husstandsindkomsten. Det kan også udtrykkes ved at sige, at ækvivalensmålet er (antal personer)^{0,5}.

1970'erne (Atkinson, 1996: 24) er den dominerende tendens i den vestlige verden siden midten af 1980'erne gået i retning af større ulighed, med USA og UK som de førende lande. Som det konkluderes i Försters (2000: 8) omfattende studie baseret på nationale datasæt i 21 OECD lande, så er der stigende ulighed i halvdelen af landene og ingen lande med entydigt fald i uligheden efter 1985.

Det kunne være nærliggende at forestille sig, at globaliseringen ville føre til en konvergens mellem landene, så uligheden navnlig ville vokse i de (ofte

små) lande, der frem til slutningen af 1970'erne havde sikret en høj grad af lighed på nationalt plan. Men sådan er det ikke gået. Tabel 2.1 viser en opgørelse over indkomstfordelingen i midten af 1990'erne og udviklingen over tid på basis af den såkaldte gini-koefficient. Gini-koefficienten måler uligheden i fordelingen af et gode – her altså disponibel indkomst, justeret for husstandssammensætning (ækvivaleret disponibel indkomst) – og kan variere mellem 0 (alle har samme indkomst) og 100 (én person har al indkomst).⁵ Som det fremgår, er forskellene mellem landene ikke blevet mindre – de er snarere blevet endnu større, så de lande, der i forvejen havde høj ulighed, har fået endnu større ulighed, mens der ikke er nogen entydig tendens for de lande, der i forvejen havde høj lighed.

Groft sagt falder landene i tre grupper med henholdsvis lav, moderat og høj ulighed – en gruppering, der typisk går igen på tværs af datasæt og beregningsmetoder (se appendikstabel 2.1, jf. også f.eks. Atkinson, Rainwater & Smeeding, 1995; Atkinson, 1996; Finansministeriet, 1995: 275-277; 1997a: 126-127; 2000: 83-85; Bertola, Boeri & Cazes, 1999; Smeeding, 2001). Grupperingen følger stort set den gængse tredeling i skandinavisk, angelsaksisk og kontinentaleuropæisk velfærdsstat, bortset fra, at Italien (hvor det nederste sociale sikkerhedsnet i form af kontanthjælp er næsten fraværende) falder i gruppen med høj ulighed. Tabel 2.1 viser en mindre opsplitning mellem Norge og de øvrige nordiske lande, men det er et atypisk resultat, der ikke genfindes i andre opgørelser (jf. appendikstabel 2.1, der også omfatter andre mål for ulighed).

UK er interessant, fordi landet i løbet af et par årtier har bevæget sig fra en ulighed ret tæt på det skandinaviske niveau til en ulighed tæt på amerikansk niveau. Også Holland har oplevet stigende ulighed. Indtil for få år siden hørte også Holland til topscorerne med hensyn til lighed, men i 1990'erne har landet i højere grad end de nordiske lande været påvirket af markedsorienterede reformer efter engelsk og amerikansk forbillede (van Oorschot, 2002).

Derimod ser det ud til, at den danske selvforståelse af at være et land, „hvor få har for meget og færre for lidt“, holder stik, i hvert fald frem til midten af 1990'erne. Således placerer alle opgørelsesmetoder Danmark tæt på den absolutte top, når det gælder økonomisk lighed. Der er også nogenlunde enighed om, at udviklingen i Danmark frem til midten af 1990'erne har været en tendens til svagt faldende eller i værste fald uændret ulighed (jf. nedenfor).⁶ Det står i skærende kontrast til navnlig USA og UK, men også til flere af de små, nordeuropæiske velfærdsstater, vi almindeligvis sammenlig-

TABEL 2.2.

Fordeling af markedsindkomst: Fordeling af markedsindkomst mellem tre grupper samt gini-koefficienter. Medio 1990'erne

	ANDEL AF SAMLET MARKEDSINDKOMST			GINI-KOEFFICIENTER		
	Fattigste 30 pct.	Midterste 40 pct.	Rigeste 30 pct.	Før skatter og over- førsler	Efter skatter og over- førsler	Omfordelings- effekt: æn- dring i pct.
Danmark	11,4	37,8	50,8	42,0	21,7	-48
Sverige	9,3	36,9	53,8	48,7	23,0	-53
Finland	10,2	35,6	54,2	39,2	23,1	-41
Norge	11,0	37,3	51,7
Holland	10,0	37,1	52,9	42,1	25,3	-40
Belgien	7,4	33,8	58,8	52,7	27,2	-48
Tyskland	11,9	36,3	51,8	43,6	28,2	-35
Frankrig	10,9	33,5	55,6
Italien	9,0	31,9	59,1	51,0	34,5	-32
UK	7,8	34,9	57,3
USA	8,9	33,9	57,2	45,5	34,4	-25

Kilde: Förster & Pearson (2002: 21); Burniaux et al. (1998: 40).

ner os med. Selv i Sverige peger de fleste analyser på en stigende ulighed i 1990'erne. Ifølge opgørelsen i tabel 2.1 var Danmark i 1995 det OECD-land, hvor uligheden var mindst.

Man kan så spørge, om det skyldes velfærdsstatens omfordeling alene, eller om det også skyldes, at den markedsbestemte ulighed i Danmark er mindre end i andre lande. For Danmarks vedkommende peger OECD-opgørelsen faktisk på, at landet omkring 1995 havde den laveste spredning af markedsindkomst (og næstlaveste spredning af lønindkomst), uanset om man måler ved gini-koefficient eller ser på fordelingen af indkomsten mellem de fattigste 30 pct., de midterste 40 pct. og de rigeste 30 pct. af befolkningen, jf. tabel 2.2. For de øvrige nordiske lande afhænger resultaterne lidt af opgørelsesmetoden. Rangordningen mellem de nordiske, de kontinentaleuropæiske og de angelsaksiske lande plus Italien holder nogenlunde, men også kun nogenlunde, når det gælder fordelingen af markedsindkomst. Den mest entydige forskel er dog styrken af omfordelingen over den offentlige sektor (målt ved reduktion i gini-koefficienten), som er meget stærk i Danmark og Sverige, moderat i de kontinentaleuropæiske lande og begrænset i USA.

En nærmere opdeling for perioden fra midten af 1980'erne til midten af 1990'erne (Förster, 2000: 16-20) peger på, at den væsentligste årsag til stigende indkomstulighed i OECD-landene var stigende ulighed i lønindkomster.⁷ Det viser sig også, at den markedsbestemte stigning i uligheden var større end den stigende ulighed i disponible indkomster, men overalt blev modificeret af skatte- og velfærdssystemets omfordeling – og i enkelte lande endda mere end neutraliseret (Förster & Pearson, 2002: 26-28). Det var bl.a. tilfældet i Danmark, hvilket er ensbetydende med, at velfærdsstatens omfordeling blev skærpet i perioden fra midten af 1980'erne til midten af 1990'erne – i øvrigt i en periode domineret af borgerlige regeringer.

Det ser således ikke ud til, at de skattereformer med sænkning af indkomstskatten, der er gennemført i mange lande, har bidraget til stigende ulighed, fordi det lige som i Danmark (hvor den højeste marginalskatteprocent blev reduceret fra 73 pct. i 1986 til ca. 63 pct. i 2003 og skatten for mellemindkomster endnu mere) generelt er modsvaret af sanering af fradragene. Til gengæld vil en tilsvarende neutralisering – i hvert fald for Danmarks vedkommende – næppe være mulig ved eventuelle fremtidige skattelettelser, fordi der ikke er mange flere fradrag at sanere i; eventuelle fremtidige skattelettelser kan næppe undgå at øge uligheden.⁸

Men spørgsmålet er så, hvad der er sket siden midten af 1990'erne – og om den høje lighed i Danmark lader sig bevare, når tendensen så mange andre steder er gået mod større ulighed.

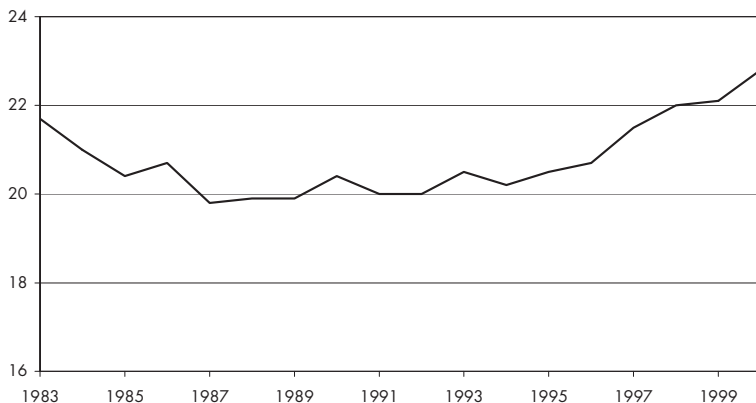
HVORFOR ER INDKOMSTULIGHEDEN I DANMARK STEGET SIDEN 1994?

Man kunne tro, at den faldende arbejdsløshed i sidste halvdel af 1990'erne havde omsat sig i faldende ulighed. Tidligere har arbejdsløshed ofte været set som en væsentlig årsag til stigende ulighed, men denne sammenhæng er svækket og kan ikke længere påvises i de nordiske lande (Aaberge et al., 1997; Gustafsson et al., 1999: 222-225). I hvert fald ikke, når vi ser på den samlede indkomstulighed i samfundet. Den kraftigt faldende arbejdsløshed i Danmark i sidste halvdel af 1990'erne førte da heller ikke til mindre ulighed. Umiddelbart ser det tværtimod ud til, at indkomstuligheden voksede, endda ret markant, fra 1994 til 2000, jf. figur 2.1.⁹

Spørgsmålet er så, hvad der ligger bag. Var det Socialdemokraterne, der førte ulighedsfremmende fordelingspolitik (og var det derfor, arbejderne svigtede ved valgene), eller var det presset fra den stigende markedsulighed

FIGUR 2.1.

Udviklingen i uligheden i disponible indkomster. Hele befolkningen, 1983-2000. Gini-koefficienter



Kilde: *Fordeling og incitament* 2002 (Finansministeriet).

som følge af globaliseringen og informationssamfundet, der til sidst fik digerne til at give efter? Svaret er, at det næppe var nogen af delene.

Som indledning kan vi se på, hvordan indkomstfremgangen i perioden har tegnet sig for forskellige indkomstgrupper. I tabel 2.3 er befolkningen rangordnet efter indkomst og derefter opdelt i ti lige store grupper (indkomstdeciler). Tallene tyder på, at perioden 1983-87 var forholdsvis mest gunstig for lavindkomstgrupperne, mens perioden 1987-93 var ret ugunstig for alle – dog bedst for højindkomstgruppen. I 1993-94 var det atter lavindkomstgruppen, der nød den største fremgang. Samlet for perioden 1983-94 bekræftes indtrykket af, at uligheden blev mindre, navnlig på grund af en forholdsvis større fremgang for de 30 pct. med de laveste indkomster. Men udviklingen fra 1994-2000 er markant skæv – en årlig fremgang på 3,7 pct. for de ti pct. med de højeste indkomster, mod 1,1 pct. for de 30 pct. med de laveste indkomster. En nærmere opdeling på alder viser en tilsvarende udvikling for de erhvervsaktive aldersgrupper alene. Alt i alt en bemærkelsesværdig udvikling, ikke mindst set i lyset af, at der i perioden 1983-94 overvejende var borgerlige regeringer, mens Socialdemokraterne havde regeringsmagten i perioden 1994-2000.

Men det er ikke stigende lønforskelle, der er årsagen til den stigende ulighed, og det er heller ikke i nævneværdig grad ændret fordelingspolitik. Det

TABEL 2.3.

Gennemsnitlig årlig realvækst i disponible indkomster (inkl. samlet kapitalindkomst), opdelt på indkomstgrupper

	1983- 1987	1987- 1993	1993- 1994	1983- 1994 I ALT	1994- 2000	1983- 2000 I ALT
1.-3.decil	2,7	0,2	6,7	1,7	1,1	1,5
4.-6.decil	1,8	0,2	5,1	1,2	1,6	1,3
7.-9.decil	1,1	0,3	5,2	1,0	2,1	1,4
10. decil	0,4	1,0	4,7	1,1	3,7	2,0
Hele befolkningen	1,4	0,4	5,3	1,2	2,1	1,5

Kilde: Finansministeriet (2002: 39). Opdelingen i ti lige store deciler bygger på en rangordning af befolkningen efter indkomst, således at første decil består af de ti pct. af befolkningen med de laveste indkomster, osv.

er først og fremmest højere kapitalindkomster. For det første kan næsten hele den særlige fremgang for de ti pct. af befolkningen med de højeste indkomster for perioden 1994-2000 og dermed også for hele perioden 1983-2000 forklares med en eksplosiv indkomstudvikling for den ene pct., der har de højeste indkomster (den 100. percentil), fra og med 1997 til 2000 (jf. Finansministeriet, 2002: 42). Det er nærliggende at gætte på, at dette har forbindelse med de markante stigninger på aktiemarkedet.

For det andet viser en nærmere dekomponering, at det stort set er kapitalindkomsten – og ikke mindst den beregningstekniske opgørelse heraf – der forklarer stigningen i gini-koefficienten i sidste halvdel af 1990'erne. Således viser tabel 2.4, hvorledes de forskellige indkomstkomponenter har bidraget til udviklingen i uligheden for de erhvervsaktive aldersgrupper (25-59-årige). Det viser sig, at udviklingen i personlig indkomst ikke har bidraget overhovedet til den stigende indkomstulighed 1994-2000. I en tidligere opgørelse for 1993-98 blev der endda påvist et lille fald i gini-koefficienten for fuldtidsbeskæftigede personer (Finansministeriet, 2001: 163). Samtidig fremgår det, at skatten på personlig indkomst rundt regnet halverer indkomstuligheden – og har bevaret sin omfordelende effekt stort set uændret i perioden.¹⁰ Det er kapitalindkomsten, der giver stigende ulighed, og skatten kan langtfra neutralisere effekten. Af den samlede stigning på 2,7 point i gini-koefficienten bidrager stigende ulighed i kapitalindkomst efter skat således med de 2,1 point. Personskatterne er blevet knapt så omfordelende,

TABEL 2.4.

Bidrag fra personlig indkomst og kapitalindkomst til forskelle i disponibel indkomst for 25-59-årige, 1994-2000. Gini-koefficienter/ændringer i Gini-koefficienter

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	1994- 2000
Gini personlig indkomst	38,6	38,7	38,1	38,2	38,6	38,9	38,7	+0,1
- skat heraf	-19,6	-19,4	-19,1	-19,1	-18,6	-19,6	-19,3	+0,3
Personlig indkomst efter skat	19,0	19,2	19,1	19,1	19,9	19,3	19,4	+0,4
kapitalindkomst	0,6	1,1	1,5	2,3	2,6	3,2	3,9	+3,3
- skat heraf	0,1	-0,2	-0,3	-0,3	-0,5	-0,7	-1,1	-1,2
Kapitalindkomst efter skat	0,7	0,9	1,3	2,0	2,1	2,4	2,8	+2,1
- pensionsindbetaling	-1,5	-1,4	-1,5	-1,6	-1,9	-1,3	-1,3	+0,2
Gini disponibel indkomst	18,2	18,7	18,9	19,5	20,1	20,5	20,9	+2,7

Kilde: Finansministeriet (2002: 48).

hvilket bidrager med 0,3 point, pensionsindbetalinger med 0,2 point (relevansen af denne post kan diskuteres), mens stigende ulighed i personlig indkomst kun bidrager med 0,1 point.

Når kapitalindkomsten trækker så stærkt i retning af stigende ulighed, skyldes det flere forhold: Stigende aktieafkast (udbytter og kursgevinster), faldende renteudgifter, og stigende ejendomsvurderinger. Disse er til dels engangsfænomener. Aktionærernes gyldne tider 1994-2000 vendte i 2001-2002; endvidere er tallene påvirket af en forbedret indberetning af aktiegevinster fra 1997. Kapitalindkomsten bygger også på modregning af renteudgifter, der faldt ekstraordinært på grund af rentefald og ændret opsparingsadfærd. Men den vigtigste forklaring på den stigende ulighed er ejendomsvurderingerne: Opgørelsen bygger nemlig på en beregnet lejeværdi på fire pct. af ejendomsvurderingerne, der steg voldsomt i perioden. Den beregnede lejeværdi steg således fra ca. ti pct. af den disponible indkomst i 1994 til knap 14 pct. i 2000 (Finansministeriet, 2002: 56). Vi skal ikke diskutere beregningens berettigelse, der bygger på betragtningen af

ejerbolig som et investeringsgode, endsi­ge det beregnede „afkast“ på fire pct., der ifølge sagens natur er vilkårligt. Men det er tydeligt, at udviklingen i uligheden ville tage sig meget anderledes ud, hvis de stigende ejendoms­vurderinger ikke indgik.

Den afgørende faktor bag den stigende indkomstulighed 1994–2000 er således den stigende værdi af mursten i folks ejerboliger (plus rentefald og aktiekursstigninger mv.), ikke globaliseringspres på lønningerne og heller ikke et væsentligt fordelingspolitisk skifte. Det må således konkluderes, at udviklingen fra 1994 til 2000 *ikke* markerer, at Danmark nu er på vej mod det niveau og den tendens i uligheden, der kendetegner flertallet af OECD-landene og i særdeleshed UK og USA.

Dette indtryk bekræftes også, hvis man ser på indkomstudviklingen for forskellige grupper, jf. tabel 2.5. Den offentlige debat, navnlig om forholdet mellem løn og overførsler, er undertiden blevet forkvaklet af mediernes vil­lige viderekolportering af sammenligninger med én bestemt faggruppe: kassedamer. Denne kategori har ifølge Dansk Arbejdsgiverforenings lønstatistik haft en helt afvigende lønudvikling i 1990'erne med kun få pct. løn­stigning – formentlig på grund af ændringer i det statistiske grundlag, men måske også påvirket af, at de fleste kassedamer i dag er elever og studerende. Men generelt ses der ikke i hverken DA-lønstatistikken eller i Danmarks Statistiks indkomststatistik de store variationer i udviklingen, muligvis bortset fra en ekstra gevinst for topledere. Og naturligvis er der ikke nogen tendens til, at overførselsindkomster stiger mere end arbejds­lønnen. Med taktreguleringsordningen er det definatorisk sikret, at overførselsindkomsterne stiger en anelse mindre end lønudviklingen (fraregnet pensionsforbedringer mv.) – for­stærket af Finansministeriets brug af faste vægte i lønberegningen, så der ikke tages hensyn til strukturfor­skydninger fra dårligere til bedre lønede jobs. Takreguleringsordningen er således en kilde til langsomt stigende ulighed, selv om den kompenserer for løn- og ikke kun for prisstigninger.

Uligheden i Danmark er således forblevet på et meget lavt niveau, internationalt set, og indtil 2000 er der ikke sket ændringer i løndannelsen eller i skattesystemet, som indebærer et brud med denne situation. Vi skal senere se nærmere på, hvordan uddannelse (og skærpede krav hertil) påvirker ulighe­den i samfundet. Først skal vi dog undersøge et særligt aspekt af uligheden, nemlig relativ fattigdom.

TABEL 2.5.

Lønudvikling for udvalgte faggrupper. Årets priser

DA'S LØNSTATISTIK (TIMEFOR- TJENESTE), MEDIAN (KR.)	1994	1997	2000	STIGNING I PCT. 1994-2000
Arbejde ved udgangskasse	85,88	96,53	97,12	13,1
Rengøring	100,09	115,53	125,49	27,4
Grovsmed	127,71	146,39	165,00	29,2
Tømrer/snedker	127,53	144,48	164,75	29,2
Murer	130,23	152,21	173,39	33,1
Folkepens. grundbeløb (kr./md.)	3694	3810	4130	11,8
Dagpengemax. (kr./uge)	2546	2625	2846	11,8
DANMARKS STATISTIK (PERSON- LIG INDKOMST I TUSIND KR.)	1996	2000	2001	1996-2001
Topledere	429	506	529	23,4
Lønmodtagere på højeste niveau	314	358	371	18,2
Lønmodtagere på mellemste niveau	251	288	299	19,4
Lønmodtagere på grundniveau	201	228	236	17,4
Arbejdsløse	140	157	162	15,3
Folkepension	108	121	127	17,4

Kilde: DA Lønstatistik (strukturstatistik); Statistiske Efterretninger; Danmarks Statistisk Indkomster og formuer (div. årg.). Lønstatistikken, sociale ydelser og indkomststatistikken kan ikke umiddelbart sammenlignes. Blandt andet spiller arbejdstidsforkortelse ind, og indkomststatistikken medregner ikke kun løn/overførsler. Endelig er der en forsinkelse på reguleringen af overførsler. Indkomststatistikens nuværende gruppering af lønmodtagere startede først fra 1996; der er yderligere foretaget visse omgrupperinger i 1999/2000.

RELATIV FATTIGDOM I DANMARK OVER TID OG I KOMPARATIVT PERSPEKTIV

Ud fra en demokratisk synsvinkel er det af særlig betydning, at velfærdsstaten sikrer en høj mindstestandard, der gør det muligt for alle at deltage i samfundslivet som nogenlunde lige medborgere. Det er ikke nogen særlig præcis angivelse, men korresponderer faktisk fint med traditionen inden for fattigdomsforskningen, der definerer relativ fattigdom som en given procentdel (typisk 50 pct.) af den ækvivalerede disponible medianindkomst¹¹ – dvs. husstandsindkomst efter skat og overførsler, korrigeret for husstands-sammensætning (*median equivalent disposable income*). Også denne grænse er

TABEL 2.6.

Relativ fattigdom i udvalgte lande ca. 1995 og over tid. På basis af ækvivalerede disponible indkomster. Andel under hhv. 50 og 60 pct. af medianindkomsten

	OECD 50 PCT. AF MEDIANINDKOMST			60 PCT. AF MEDIAN- INDKOMST	LIS DATA 50 PCT.		ECHP 60 PCT.
	Andel ca. 1995	Ændr. ca. 1985- 1995	Ændr. ca. 1975- 1995	Andel ca. 1995	Ca. 1997	Ændr. ca. 1987- 1997	Gns. 1995- 1997
	Danmark	5,0	-2,0	.	12.0	9,2	-0,9
Sverige	6,4	+0,5	-0,3	10.3	6,6	-0,9	12
Finland	4,9	-0,2	-5,0	10.8	5,1	-0,3	9
Norge	8,0	+1,1	.	14.6	6,9	-0,3	.
Holland	6,3	+3,2	+3,8	13.5	8,1	+3,4	12
Belgien	7,8	-2,8	.	13.2	8,2	+3,6	16
Tyskland	9,4	+3,0	.	15.7	7,5	+1,0	16
Frankrig	7,5	-0,5	.	13.5	8,0	+0,6	17
Italien	14,2	+3,9	.	21.9	14,2	+3,8	20
UK	10,9	+4,0	+4,5	19.5	13,4	+4,3	21
USA	17,1	-1,2	+1,4	24.0	16,9	-0,9	.

Kilde: Förster (2000: 95), Luxembourg Income Study (2002); European Commission (2002: Annex).

arbitrær, og navnlig i EU sætter man i øvrigt stadig hyppigere fattigdomsgrænsen ved 60 pct. af medianindkomsten for at markere Unionens højere sociale ambitionsniveau.

I det danske Finansministerium holder man sig som regel til 50 pct. grænsen og taler i øvrigt hellere om „lavindkomstgruppen“ end om „relativ fattigdom“. Det er imidlertid ikke uden betydning for billedet af Danmark, hvilken grænse der vælges: Mange overførselsindkomster ligger nemlig ret tæt på 60 pct. grænsen; blandt andet ligger danske pensionister ret lavt, sammenlignet med andre lande.

Men hvordan ser det ud med den relative fattigdom i Danmark sammenlignet med andre lande og hvordan har det udviklet sig? Også her antyder tallene en skandinavisk blok, men ikke helt entydigt, jf. tabel 2.6. Alle opgørelser anbringer USA i særklasse, efterfulgt af Italien og UK, der begge har haft markante stigninger i fattigdommen. I 1970'erne lå UK på niveau med Skandinavien, men i midten af 1990'erne var der rundt regnet dobbelt så

mange fattige i UK. Også i Holland er andelen af fattige steget, men fra et meget lavt niveau. Stort set er det kun i Skandinavien, fattigdommen ikke er steget. I Danmark peger tallene nærmest på et fald i fattigdom fra midten af 1980'erne til midten af 1990'erne.

Forskellen i tendens er således tydelig. Derimod tegner forskellige undersøgelser et lidt forskelligt billede af niveauet. Næsten alle opgørelser placerer Danmark som et af de lande, der har den laveste andel fattige – fem pct. ifølge OECD-tallene, jf. tabel 2.6. Finansministeriets (2002: 65) opgørelse placerer ca. 5,5 pct. i gruppen i 2000 og viser et svagt fald i denne andel siden 1983. Af uvisse grunde placerer Luxembourg Income Study (LIS)-data Danmark nærmere midten. I den modsatte ende finder man de survey-baserede oplysninger i European Community Household Panel (ECHP)-undersøgelserne, hvor Danmark også ligger blandt de laveste, selv hvis 60 pct. kriteriet lægges til grund. Her viser OECD-opgørelserne på basis af lovmodel-data derimod et andet billede, hvor 12 pct. af danskerne falder under 60 pct. grænsen – stadig under UK og USA, men ikke væsentligt under niveauet i de kontinentaleuropæiske lande.

Det sidste forekommer plausibelt og bekræftes også af ældre ECHP data (Gallie & Paugam, 2000). Det stemmer overens med strukturen i de danske indkomstoverførsler, der har meget høje mindstesatser, men til gengæld lave maksimumssatser, sammenlignet med andre lande. Det gælder mest udpræget for folkepensionen, hvis minimum er ualmindelig højt, men efterlader de danske pensionister med en af Europas laveste kompensationsgrader, sammenlignet med de erhvervsaktive aldersgrupper, også selv om man regner de private pensioner med (West Pedersen, 1999; Förster & Pearson, 2002); i EU ligger kun Irland lavere (OECD, 2003).¹² Da indkomstuligheden (endnu) er ringe blandt danske pensionister, er det iflg. ECHP-oplysningerne for 1995-97 „kun“ en fjerdedel af danskere over 65 år, der falder under 60 pct. fattigdomsgrænsen (European Commission, 2002: 185), men det overgås i EU kun af Grækenland, Portugal, Irland og Storbritannien.

Det er i det hele taget vigtigt at være opmærksom på, hvem der udgør de relativt fattige. Hvis vi holder os til 50 pct. kriteriet, er det nemlig ikke de grupper, vi umiddelbart ville forvente. Således viste en opgørelse fra EU (European Commission, 1995), at andelen i Danmark var lavere blandt husstande, hvor husstandsoverhovedet var arbejdsløs, end i befolkningen som helhed, og samtlige opgørelser viser, at fattigdom blandt arbejdsløse i Danmark er sjælden, selv i forhold til de øvrige nordiske lande – også ved anvendelse af 60 pct. kriteriet, jf. tabel 2.7 (se også Goul Andersen, 2002c). Bag-

TABEL 2.7.

Fattigdom blandt arbejdsløse i udvalgte EU-lande. Andel under fattigdomsgrænsen i pct. Forskellige beregninger

	HUSSTANDS- OVERHOVEDET ARBEJDSLØS (LIS-DATA, 1988) ¹⁾ (50 PCT.)	EUROPEAN COMMUNITY HOUSEHOLD PANEL (60 PCT.) GNS. 1995-1997 ²⁾	NATIONALE REGISTRE ³⁾		
			1980'erne	1990'erne	Andel løftet over fattig- domsgrænsen af overførs.
Danmark	3	7	7,6	7,6	88,6
Sverige	-	-	27,3	30,4	51,2
Finland	-	18	-	-	-
Holland	23	21	11,3 ⁴⁾	25,2 ⁴⁾	-
Belgien	29	31	-	-	-
Tyskland	43	38	25,5	37,8	32,0
Frankrig	35	39	23,1	23,3	52,4
Italien	36	48	37,1	45,7	
UK	48	50	32,9 ⁵⁾	49,4 ⁵⁾	19,0
EU-12/ EU-15	38	40	-	-	-

1) European Commission (1995).

2) European Commission (2002: 185-188).

3) Hauser & Nolan (2000) og Nolan, Hauser & Zoyem (2000: 92-93). Bygger på administrative registre mv.

4) Indkomst refererer til foregående år, hvilket tendentielt underdriver fattigdommen.

5) indkomst refererer til foregående uge, hvilket tendentielt overdriver fattigdommen.

grunden er den høje andel af arbejdsløse på dagpenge, samt det forhold, at der i Danmark er langt færre „workless households“ end i andre EU-lande på nær de nordiske (Förster, 2000: 90). Ikke overraskende har UK den største udbredelse af fattigdom blandt arbejdsløse – og en høj andel af husstande, hvor ingen er i arbejde.

INDTÆGTSMOBILITET, ULIGHED OG FATTIGDOM

Spørgsmålet rejser sig herefter naturligvis, hvem det *så* er, der gemmer sig i gruppen af „relativt fattige“. Det er undersøgt af Finansministeriet (2002: 14, 65-68). Det viser sig, at mere end halvdelen er mellem 18 og 24 år, hvoraf de fleste (60 pct.) bor hjemme hos forældrene. Det er også med til at forklare, hvorfor der er så stor bevægelse ud og ind af gruppen: Kun tre pct. af

dem, der tilhørte gruppen af „relativt fattige“ i 1993, befandt sig i denne gruppe i hele perioden 1993–2000. Nogle vender dog tilbage, så i alt ni pct. af de „relativt fattige“ i 1993 også tilhørte denne gruppe i 2000. Hele 42 pct. lå over medianen. Det gjaldt ikke overraskende 50 pct. af de studerende, men mere overraskende er tallet for ikke-studerende også temmelig højt – over en tredjedel (15 pct. var udvandrede eller døde). Kort sagt er der kun en svag sammenhæng mellem at tilhøre gruppen af „relativt fattige“ i 1993 og 2000 – selv hvis vi sorterer studerende fra, lå de fremtidige indtægtsudsigter for de „relativt fattige“ i 1993 ikke voldsomt langt under befolkningsgennemsnittet. Selv en del af de „relativt fattige“, der var kontanthjælpsmodtagere mv. i 1993, har klaret sig pænt: 11 pct. var fortsat „relativt fattige“ i 2000, og 47 pct. lå under medianindkomsten, men også her lå 33 pct. *over* medianen (Finansministeriet, 2002: 66). At 20 pct. var „udvandrede eller døde“, dækker til gengæld over alvorlige problemer for de allersvageste.

Det gælder i øvrigt generelt for uligheden i Danmark, at den ser væsentligt mindre ud over en årrække, end den gør i det enkelte år. Studerende udgør naturligvis et yderpunkt, men i det hele taget er indtægtsmobiliteten høj (Finansministeriet 2002: 43; Aaberge et al., 2002). F.eks. var 46 pct. af den nederste decil i 2000 nytilkomne efter 1994. Mobiliteten mellem indkomstgrupper er dog mindre end mobiliteten ud og ind af fattigdomsgruppen. En beregning på Lovmodellens panel 1993–98 viser således, at gini-koefficienten kun mindskes fra knap 22 (gennemsnit af étårs-koefficienter) til godt 20 (akkumuleret indkomst over seks år) – et klart fald, men dog ikke overvældende (Finansministeriet, 2001: 171). For de 25–59-årige var faldet af nogenlunde samme størrelsesorden, dvs. reduktionen afspejler også bevægelser inden for arbejdsstyrken.

Generelt er det største bidrag til uligheden dog overgangen fra uddannelse til arbejde, og fra arbejde til tilbagetrækning. Det afspejler sig bl.a. i, at gini-koefficienten for de enkelte aldersgrupper er væsentligt lavere end for befolkningen under ét: Den „naturlige“ bevægelse op og ned i indkomsthierarkiet over et livsforløb giver i sig selv en betydelig registreret ulighed – også efter at velfærdsstaten har bidraget til at udligne dette. Denne ulighed – også benævnt horisontal ulighed – er af en anden type end uligheden mellem forskellige samfundsgrupper (vertikal ulighed). I en rapport fra Det økonomiske Råd (2001: 149), baseret på en stikprøve på ti pct. af befolkningen, har man således estimeret uligheden for livsindkomster, set i forhold til uligheden i et enkelt år,¹³ jf. tabel 2.8.

Det viser sig, at gini-koefficienten for uligheden i disponibel indkomst

TABEL 2.8.

Gini-koefficienter for enkelte år og for estimeret livsindkomst. 1999

	ENKELT ÅR	LIVSINDKOMST	REDUKTION, PCT.
Privat indkomst	45,6	25,9	-43
Bruttoindkomst	28,7	16,0	-44
Disponibel indkomst	23,9	12,4	-48

Kilde: Det økonomiske Råd (2001: 149). Bygger på stikprøve på ti pct. af befolkningen 18 år+ fra Danmarks Statistik. For livsindkomstestimationen, se Det økonomiske Råd (2001: 146-149) Beregningen tager ikke højde for sociale skel i dødeligheden, der naturligvis er et vigtigt ulighedspåvirkningsproblem, men mindre relevant for problemstillingen her.

næsten halveres, fra 23,9 til 12,4. Sammenlignet med den oprindelige ulighed i privat indkomst, der ifølge denne opgørelse er $gini = 45,6$, er der således tale om en voldsom reduktion, når vi både tager højde for omfordelingen over den offentlige sektor og for de „normale“ udsving i disponibel indkomst over livsforløbet.

Endelig er det også estimeret, hvor mange, der på et eller andet tidspunkt i livsforløbet befinder sig i kategorien af „relativt fattige“, og hvor lang opholdstiden i denne kategori er, jf. tabel 2.9. Beregningen tyder på, at næsten alle danskere på et tidspunkt i livsforløbet oplever at være fattige: kun 7,4 pct. undgår helt økonomisk fattigdom. For næsten 80 pct. er fattigdom et fænomen, der opleves i mindre end ti pct. af voksenlivet,¹⁴ typisk i ungdomsårene. Andelen, der sammenlagt er fattige i mere end en fjerdedel af voksenlivet, dvs. ca. 15 år, er 1,8 pct. Og hæver vi grænsen til 40 pct. af voksenlivet – op mod 25 år – taler vi kun om 0,3 pct. af den voksne befolkning.

At 1,8 pct. lever mere end 15 år af voksenlivet under det, der normalt opfattes som eksistensminimum, kan bestemt ikke affejes som problemfrit. Men tallet viser dog, at fattigdom sjældent er et „livstidsprojekt“. Der er personer med beskedne indkomster livet igennem, og der er personer, der oplever store svingninger. Men der er ikke mange, der kan siges at tilhøre en „underklasse“ i det danske samfund, i hvert fald ikke ud fra et rent økonomisk kriterium. Om det kan ske fremover – pessimister kunne måske se starthjælpen for flygtninge og indvandrere som et første skridt – kan man kun gisne om. Men et mere vigtigt spørgsmål er, om der alligevel kan udkrystallisere sig en gruppe af „anden klasses borgere“, der trods en *nogenlunde* økonomisk sikring alligevel er marginaliserede i forhold til det sociale og politiske liv, fordi de ikke deltager på arbejdsmarkedet. Det skal vi vende tilbage til i Del III.

TABEL 2.9.

Andel af livet med relativ fattigdom, beregnet ud fra estimerede livsforløb

	ANDEL I PCT.
Aldrig oplevet relativ fattigdom	7,4
Fattigdom i mindre end 10 pct. af livet	71,1
Fattigdom i 10-14 pct. af livet	12,6
Fattigdom i 15-19 pct. af livet	5,1
Fattigdom i 20-24 pct. af livet	2,0
Fattigdom i 25-39 pct. af livet	1,5
Fattigdom i mere end 40 pct. af livet	0,3
I alt	100,0

Kilde: Det økonomiske Råd (2001: 160). Fattigdom defineret som mindre end 50 pct. af medianværdien for ækvivaleret disponibel indkomst. Andelen af fattige var i 1999-undersøgelsen 6,3 pct.

VELFÆRDSSTAT OG OMFORDELING

Som det er fremgået, bidrager skatter og overførsler til at udligne indkomsterne i det danske samfund. I den offentlige debat er det i ringe grad erkendt, *hvor* omfordelende velfærdsstaten er (jf. Rothstein, 1994). Det leder undertiden til kritik af, at velfærdsstaten omfordeler „fra de 90 pct. rigeste til de 90 pct. fattigste“. At alle betaler til alle, er dog ikke tegn på, at velfærdsstaten er kommet ud på et skråplan og omfordeler for lidt. Det er snarere selve *definitionen* på en velfærdsstat af europæisk type, der tager sigte på folkeforsikring frem for fattigdomsbekæmpelse. Og det er netop velfærdsstatens karakter af folkeforsikring, der giver den markante omfordeling. Derimod er der, som vi allerede har set, ikke megen omfordeling i en velfærdsstat som i UK og USA, der målrettet sigter mod at omfordele fra de rige til de fattige. Det kan virke kontraintuitivt (Green-Pedersen, 2003), men det er ved nærmere eftertanke logisk, at det nødvendigvis må forholde sig sådan.

Af samme grund skal vi i dette afsnit se forholdsvis detaljeret på, hvordan de enkelte velfærdsordninger bidrager til omfordelingen, mens vi i kapitel 3 ser nærmere på velfærdsstatens omfordelende logik og på de principper, der er indbygget i forskellige typer af velfærdsstater, samt på velfærdsstatens økonomiske og politiske robusthed.

Hvordan de enkelte velfærdsordninger udligner, anhænger naturligvis af, hvordan de finansieres. Desværre er der ikke gennemført beregninger, der bygger på realistiske finansieringsantagelser (det kunne f.eks. være, at de enkelte velfærdsordninger finansieres med deres forholdsmæssige andele af de offentlige udgifter). I stedet bygger de fleste beregninger på, at en stigning i velfærdsbudgettet enten slet ikke finansieres eller finansieres ved at opkræve samme beløb i kroner og øre fra alle (såkaldt kopskat eller lumpsum). Det er naturligvis ikke realistisk: En kopskat rammer lavindkomsterne og øger indkomstuligheden i samfundet.¹⁵ Alle andre former for skatter – selv regressive skatter så som moms og grønne afgifter – virker mere omfordelende eller i det mindste mindre ulighedsskabende. Den tilsvarende forudsætning på servicesiden er lidt mindre urealistisk: At alle nyder lige meget gavn, så proventet fra en stigning i skatten fordeles med samme beløb til alle (lumpsum).

Sådanne beregninger gør det dog muligt at sammenligne udligningseffekten af forskellige offentlige udgifter indbyrdes, eller at sammenligne effekten af forskellige skatter og/eller skatteomlægninger: Hvilken effekt på uligheden har det f.eks., hvis man sænker bundskatten med 100 mio. kr. og hæver de grønne afgifter tilsvarende? Hvilken effekt har det, hvis man øger kulturudgifterne med 100 mio. kr. og finansierer det med tilsvarende besparelser på boligstøtten?

Dernæst kan man ud fra disse opgørelser også umiddelbart se, hvorledes en bestemt kombination af udgiftsstigning og skattefinansiering påvirker uligheden. Nogle hovedresultater fra Finansministeriets (2002: 105–110) beregninger, der i øvrigt viser en noget større omfordelingseffekt end tidligere estimationer (Finansministeriet 2000: 73–80), er vist i tabel 2.10. Opgørelsen bekræfter i uventet grad påstanden om, at offentligt finansierede velfærdsopgaver virker omfordelende: Af 189 mulige kombinationer af udgifter/finansiering (21 udgiftstyper og ni finansieringsformer) er der kun én mulig kombination, der omfordeler fra de fattige til de rige: En forøgelse af kulturudgifterne finansieret ved en kopskat. Kulturtilbud er stort set det eneste velfærdsgode, der bruges mest af personer med høje indkomster. Derfor vil det øge uligheden, hvis en sådan ydelse finansieres med en kopskat (samme skat til alle i kroner og øre). Men selv med en finansiering med de mest regressive skatter, nemlig grønne afgifter, ville øgede kulturudgifter

TABEL 2.10.

Ændringer i gini-koefficient ved isoleret øgning med 100 mio. kroner. Isoleret effekt samt effekt ved lumpsum uddeling/finansiering med samme beløb til alle

	ISOLERET EFFEKT, UDEN TILSVARENDE UDGIFT/ HHV. UDEN FINANSIERING	EFFEKT VED UDDELING SOM LUMPNUM/HHV. FINANSIE- RING VED KOPSKAT
Kopskat (ens beløb for alle)	0,40	0,00
Miljøskatter	0,31	-0,08
Energiafgifter	0,27	-0,12
Moms	0,22	-0,18
Ejendomsskat	0,03	-0,36
Transport (bilafgifter mv.)	-0,04	-0,44
Bundskat	-0,16	-0,56
Mellemskat	-0,69	-1,09
Topskat	-0,97	-1,37
Lumpsum overførsel	-0,40	0,00
Børnefamilieydelse	-0,44	-0,04
Efterløn	-0,53	-0,12
A-dagpenge	-0,61	-0,21
Sociale pensioner	-0,87	-0,46
Boligstøtte	-0,89	-0,49
Pers. tillæg for pensionister	-1,23	-0,71
Kontanthjælp	-1,21	-0,81
SU	-1,65	-1,25
Plejehjem	-1,11	-0,71
Hjemmehjælp	-0,84	-0,43
Uddannelse	-0,65	-0,24
Hospital	-0,55	-0,14
Medicintilskud	-0,53	-0,13
Offentlig transport	-0,51	-0,10
Daginstitutioner	-0,48	-0,08
Sygesikring	-0,41	0,00
Kultur	-0,38	0,02

Kilder: Finansministeriet (2002: 107; 2000:79) Det økonomiske Råd (2001:127). Man kan ud fra tabellen umiddelbart beregne marginale fordelingseffekter af skatteomlægninger, ændrede udgiftsprioriteringer. F.eks. er gini-effekten af omlægning fra topskat til miljøafgifter $0,31 + 0,97 = 1,28$. Mens effekten af en højere SU finansieret ved højere topskat er $-0,97 - 1,65 = -2,62$. Beregningen ser bort fra adfærdsændringer og transaktionsomkostninger.

virke økonomisk udlignende. Som Finansministeriet konkluderede i en tilsvarende tidligere opgørelse (2000: 79), så viser det sig, at „*alle fuldt finansierede udvidelser af den offentlige sektor vil give anledning til mindre spredning i de samlede forbrugsmuligheder. Det gælder også, selv om finansieringen kan være udformet, så den isoleret set bidrager til øgede indkomstforskelle*“.

Vi kan kort se på henholdsvis skatte- og udgiftssiden. Kopskatten er det ekstreme eksempel. En kopskat virker naturligvis ulighedsskabende isoleret set – en øgning med 100 mio. ville øge gini med 0,40. Men selv en kopskat kan være omfordelende, for pengene skal jo deles ud igen. Deles pengene ud igen som *lumpsum*, dvs. med samme beløb til alle, bliver resultatet neutralt (vi ser her bort fra transaktionsomkostninger og evt. adfærdsændringer). Og deles de ud til ydelser, der går til de dårligere stillede, som de fleste ydelser gør, kan selv en kopskat være omfordelende. Grønne afgifter – miljø- og energiafgifter – er også ekstremt regressive. 100 mio. kr. øgning af miljøafgifter ville øge gini med 0,31 – men bruges provenuet til at finansiere udgifter, der nydes i lige høj grad af alle, sker der alligevel en lille omfordeling, da personer med højere indkomst trods alt betaler lidt større miljøafgifter, målt i kroner og øre. Omlægning fra indkomstskat til grønne afgifter påvirker derimod fordelingen markant i retning af større ulighed.

Også momsens er regressiv, men knapt så udtalt (gini-effekt = 0,22). Bemærkelsesværdigt nok er også ejendomsskatter svagt regressive. Derfor vil det give en voldsom omfordeling til fordel for de høje indkomster, hvis skattesystemet omlægges fra indkomstskatter til ejendomsskatter, som man kender det fra angelsaksiske lande, og som OECD, en del danske økonomer og ironisk nok Socialdemokratiet undertiden har anbefalet. Alle indkomstskatter er nemlig markant omfordelende. Det gælder sågar bundskatten (gini-effekt: -0,16), men især mellem- og topskatten (gini-effekt henholdsvis -0,69 og -0,97). Udgifter, der finansieres via disse skatter, virker stærkt omfordelende. Hvis udgifterne fordeles ligeligt til alle som *lumpsum*, kan man lægge en gini-effekt på -0,40 oven i tallene, så effekten af indkomstskatteforhøjelser bliver fra -0,56 til -1,37, altså ganske betydelig. Så meget desto mere bemærkelsesværdigt er det, at det lykkedes at gennemføre to store skattereformer med sænkning af indkomstskatten (med virkning fra 1987 og 1994), uden at det førte til nævneværdigt stigende ulighed i samfundet; normalt vil stort set enhver lettelse af indkomstskatten føre til væsentligt øget ulighed. Det gælder også de skattelettelser, der blev vedtaget i 2003, og som tilmed var målrettet de erhvervsaktive.

Men den reelle omfordeling af skatterne er som sagt større, end det umiddelbart fremgår af tallene, fordi de ydelser, der finansieres, primært går til de dårligere stillede. Kun kulturudgifter forbruges mere af høj- end lavindkomstgrupper. Sygesikringsudgifter svarer nogenlunde til lumpsum, dvs. høj- og lavindkomstgrupper går lige meget til læge (hvorimod medicintilskud og hospitalsbehandling bruges mest af lavindkomstgrupper). Blandt serviceudgifterne er de mest omfordelende hjemmehjælp, plejehjem og personlige tillæg til pensionister. Det er i øvrigt lidt interessant at konstatere, at selv om det naturligvis er indkomstoverførsler, der bidrager mest til udligningen, så trækker også serviceudgifterne klart i retning af en mere ligelig indkomstfordeling i samfundet.

Blandt overførslerne er orlovsydelse og børnefamilieydelse ikke overraskende de mindst omfordelende. Selv ved finansiering med kopskat – samme kronebeløb til alle – ville de dog virke positivt omfordelende, og med indkomstskattefinansiering virker de slet ikke så lidt omfordelende. Efterløn og arbejdsløshedsdagpenge er lidt mere omfordelende, herefter følger boligstøtte og sociale pensioner (folke- og førtidspension mv.). Og endelig følger i særklasse kontanthjælp og SU, der toppet listen.

En højere SU finansieret med forhøjelse af topskatten ville således give den størst mulige omfordeling i det danske samfund. I hvert fald her og nu. For som eksemplet illustrerer, så ville en sådan omfordeling i nogen grad antage karakter af omfordeling fra forældre til deres børn, eller rettere: omfordeling mellem forskellige faser af livsforløbet. Som vi allerede har set ovenfor, sker der næsten en halvering af gini-koefficienten, hvis vi estimerer uligheden over et helt livsforløb. Personer med lang videregående uddannelse, der som midaldrende hører til de velaflagte, hører typisk i en periode til de mest fattige.

OFFENTLIGE YDELSERS OMFORDELING I ET LIVSFORLØBSPERSPEKTIV

Omfordeling over livsforløbet er en central opgave for de europæiske velfærdsstater (jf. kapitel 3). Men den ulighed og fattigdom, der hører til en bestemt livsfase og modsvares af en gunstig situation for de samme mennesker senere i livet, er naturligvis mindre bekymrende, set ud fra et demokratisk perspektiv. Spørgsmålet er derfor, om de forskellige overførsler og serviceudgifter er lige så omfordelende, når vi ser dem i et livsforløbsperspektiv.

TABEL 2.11.

Progressivitetsindeks for overførsler. I forhold til livsindkomst, og i det enkelte år

	LIVSINDKOMST	ENKELT ÅR
Kontanthjælp	0,674	0,926
Førtidspension	0,540	0,353
Boligsikring	0,510	0,799
Børnefamilieydelse	0,166	0,343
Arbejdsløshedsdagpenge	0,248	0,311
Overgangsydelse	0,316	0,203
Efterløn	0,132	0,227
Folkepensionens tillæg	0,310	0,604
Folkepension total	0,191	0,512
Folkepensionens grundbeløb	0,131	0,458
Lumpsum-ydelse, voksne	0,114	0,211
SU	0,038	0,902

Kilde: Det økonomiske Råd (2001: 153). Progressivitetsindekset bygger lige som Gini-koefficienten på en rangordning af personerne efter indkomst, men tager udgangspunkt i den kumulerede andel af en overførsel eller skat. Progressivitetsindekset måler to gange afstanden mellem koncentrationskurven og Lorenz-kurven. Progressivitetsindeks på 0 svarer til en proportional skat eller en ydelse, der har samme fordeling som den eksisterende indkomstfordeling. En kopskat eller lumpsum-ydelse vil i princippet give samme værdi som Gini. Positiv værdi angiver, at en ydelse omfordeler fra rige til fattige.

Det har Det økonomiske Råd forsøgt at regne på (Jørgensen, 2001; Det økonomiske Råd, 2001: 122, 145-158). Tabel 2.11 viser et „progressivitetsindeks“ for overførsler, der er nul, hvis fordelingen følger den eksisterende indkomstfordeling, positiv, hvis ydelsen mindsker uligheden, og negativ, hvis uligheden forstærkes. SU, der er den mest omfordelende ydelse, målt på det enkelte år, er den mindst omfordelende, når man ser over livsforløbet. Men selv på livsindkomstbasis omfordeler SU en anelse fra rige til fattige. Kontanthjælpen er både på kort og langt sigt i særklasse, efterfulgt af førtidspension og boligsikring. Men selv børnefamilieydelse, efterløn og folkepensionens grundbeløb omfordeler fra rig til fattig, også set i et livsforløbsperspektiv. Beregningen inkluderer ikke finansieringen, men bygger implicit på en antagelse om finansiering med en skat proportional med indkomsten, svarende til bruttoskatten. Omvendt viser livsindkomstperspektivet, at mellemskatten er mindre omfordelende, end det umiddelbart fremstår, set i

et livsindkomstperspektiv, fordi de fleste på et tidspunkt betaler mellemskat. (Det økonomiske Råd, 2001: 156).

Folkepensionens grundbeløb omfordeler ikke stort mere end en lumpsumydelse. Men at folkepensionen er *mere* omfordelende end en lumpsumydelse er i sig selv en dansk specialitet, som man kun finder paralleller til i Australien (Förster, 2000: 24). Normalt er pensionen udmålt i forhold til tidligere indkomst, dvs. højest for de bedrestillede. Danmark er også det eneste OECD-land, hvor den offentlige alderspension blev mere progressiv fra 1980'erne til 1990'erne – i det overvældende flertal af OECD-landene blev alderspensionen mere regressiv (Förster, 2000: 147).

Sammenfattende fremgår det, at omfordelingen over velfærdsstaten rundt regnet halverer uligheden i samfundet, uanset om vi anlægger et her og nu-perspektiv eller et livsindkomstperspektiv. Selv de velfærdsordninger, der ikke umiddelbart fremstår som særligt omfordelende, bidrager i kraft af skattefinansieringen alligevel klart til at mindste uligheden i samfundet. Dette „dobbelte bogholderi“ med udgifter og finansiering har ofte været glemt i diskussionen om velfærdsstatens omfordeling (Rothstein, 1994).

FORTSAT LIGHED OG LAV FATTIGDOM TRODS RELATIVE FORRINGELSER

Den danske og svenske velfærdsstat er også effektive med hensyn til at begrænse fattigdom: Mere end 80 pct. af de, der før skat/overførsler kan karakteriseres som fattige, bliver hjulpet over fattigdomsgrænsen, jf. tabel 2.12. Finland og Norge ligger lavere, mens Belgien og Frankrig når samme niveau. Ellers bekræftes den konventionelle visdom: Universelle velfærdsstater er effektive til at bekæmpe fattigdom, tæt forfulgt af de kontinentaleuropæiske minus de sydeuropæiske, mens de angelsaksiske velfærdsstater, der målretter ydelserne til de svage, har mindst held med fattigdomsbekæmpelsen. *Welfare for the poor* bliver til *poor welfare*.

Det sidste belyses nærmere i kapitel 3. Analysen bør dog ikke efterlade det indtryk, at der slet ikke er ført ulighedsskabende politik i Danmark. For det første ligger mange pensionister lige omkring 60 pct. fattigdomsgrænsen – flere end i andre rige lande – og folkepensionens andel af samfundskagen var lavere i 2000 end i 1972, trods en tredjedel stigning i antallet af folkepensionister (Goul Andersen, 2002b). Man får også et andet indtryk, hvis man ser på de enkelte reformer isoleret (Green-Pedersen, 2002) eller følger udvik-

TABEL 2.12.

Andel (relativt) fattige før og efter skat/overførsler, ca. medio 1990'erne. Pct.

	FØR SKAT/ OVERFØRSLER	EFTER SKAT/ OVERFØRSLER	CA. ANDEL BRAGT OVER FATTIGDOMSGRÆNSEN
Danmark	26	5	81
Sverige	36	7	81
Finland	21	5	76
Norge	23	8	66
Holland	24	7	71
Belgien	35	8	77
Tyskland	27	9	67
Frankrig	36	7	81
Italien	29	14	52
UK	31	12	61
USA	27	17	37

Kilde: Förster (2000: 151). Baseret på 50 pct. median ækvivaleret indkomst grænsen.

lingen i kompensationsgraden for en række ydelser (Korpi, 2002: 75-76). Sådanne opgørelser peger på store relative forringelser i 1980'erne og 1990'erne. Desuden har Danmark gennemført EU's vel nok mest radikale pensionsreform: arbejdsmarkedspensionerne indebærer en vidtgående privatisering, der næsten uundgåeligt vil være ulighedsskabende på langt sigt.

Når det har været politisk muligt at gennemføre sådanne (relative) forringelser, skyldes det blandt andet uigennemskuelige reformkomplekser, der ændrer sammensætningen af bestemte ydelser (som f.eks. skattereformens bruttoficering og ændrede sammensætning af folkepensionens grundbeløb og pensionstillæg fra 1994), eller utilstrækkelig løn- eller prisregulering af ydelserne (som fastfrysningen af overførsler 1982-85, eller taktreguleringen fra 1990, der bl.a. undtog lønmodtagernes pensionsforbedringer fra reguleringen). Det følger den politologiske standardopskrift på, hvordan nedskæringer på grund af folkelig modstand føres igennem i det skjulte gennem en række tilslørings teknikker (Pierson, 1994).

De langsigtede effekter er betydelige. Korpi (2002: 75-76) beregner det gennemsnitlige fald i nettokompensationsgraden for arbejdsløshed, sygdom og arbejdsulykker i Danmark til 22 pct. for perioden 1980-95 – mod 31 pct. i UK, 14 pct. i Holland, 13 pct. i Sverige og kun to pct. i Tyskland. Tilsvarende

skønner Korpi, at erstatningsgraden for alderspensionen faldt syv pct. i Danmark, ni pct. i Holland, 11 pct. i Sverige, men kun tre pct. i Tyskland. Disse beregninger bygger på nogle antagelser, der kan anfægtes. Men tendensen er der ingen tvivl om (jf. også Green-Pedersen, 2002).

Der har dog ikke været tale om nogen „social massegrav“. Danmark har stadig sammen med Holland de højeste mindsteydelser for pensionister, og Danmark er stadig det land, der har færrest fattige blandt de ledige. Forklaringen på det sidste er, at langtidsledigheden hører til de laveste i Europa, og at en ualmindelig høj andel af ledige er på dagpenge (83 pct. af de registrerede ledige i 1999, jf. Goul Andersen, 2002c); trods halveringen af dagpengeperioden er kun få tusinde faldet ud af dagpengesystemet (Direktoratet for Arbejdsløshedssikringen, 2000). Desuden har Danmark som det eneste land bevaret en kompensationsgrad på 90 pct., og selv kontanthjælpen bygger på faste og komparativt set ret høje ydelser på 60 og 80 pct. af dagpengemaksimum for henholdsvis enlige og samboende (plus mulighed for visse supplerende ydelser), dog afhængig af anden indkomst (Goul Andersen, 2002c).

Alt i alt er mindsteniveauerne høje, men de gennemsnitlige kompensationsgrader lave og faldende. Mange folkepensionister ligger tæt på fattigdomsgrænsen. Dagpengene er næsten blevet en flat-rate ydelse, hvor gradueringen efter tidligere indtægt kun har betydning for dem, der tjener mellem 53 og 64 pct. af en gennemsnitlig industriarbejder (Hansen, 2000: 33). For en gennemsnitlig industriarbejder er kompensationen efter skat kun 63 pct. (Hansen, 2000: 60), efter et stort set konstant fald siden 1975 (Pedersen, Pedersen, & Smith, 1995: 41). Tabel 2.13 viser kompensationsgraden for dagpenge, sammenlignet med andre lande. Danmark har den højeste kompensationsgrad af alle lande for lavindkomster, omkring gennemsnittet for en typisk industriarbejder, og en af de laveste kompensationsgrader i Europa for dem, der tjener mere end en gennemsnitsarbejder.

I Tyskland og Østrig er kompensationsgraden således den samme (56-59 pct.) for dem, der tjener 75 pct. af en gennemsnitsarbejders løn, og dem, der tjener 150 pct. af en sådan. Men i Danmark falder kompensationsgraden fra 80 til kun 46 pct. Og det er kompensationsgrader efter skat, vi her taler om. Sverige følger i modificeret grad samme mønster, mens Finland og Holland ligger i en mellemposition mellem den kontinentaleuropæiske og den danske model. I Storbritannien har arbejdsløse stort set ingen indkomstrettigheder tilbage – der er i realiteten kun kontanthjælpslignende ydelser, som for halvdelen af de ledige ikke formår at bringe dem over fattigdomsgrænsen.

TABEL 2.13.

Arbejdsløshedsdagpengenes netto kompensationsgrad efter skat for en enlig, forsikret gennemsnitlig industriarbejder (APW), på forskellige lønniveauer. 1998

	75 PCT.	100 PCT.	150 PCT.	200 PCT.	FORSKEL
	APW	APW	APW	APW	75 PCT.-150 PCT. APW
Danmark	80	63	46	37	34
Sverige	80	70	52	41	28
Finland	66	60	50	45	16
Holland	71	71	69	54	2
Tyskland	59	58	58	49	1
Østrig	57	56	56	47	1
UK (ekskl. behovs- prøvede tillæg)	26	20	14	10	12

Kilde: Hansen (2000: 33, 60-61).

De kontinentaleuropæiske systemer sikrer en rimelig dækning selv for middelklassen – så længe de ledige forbliver i dagpengesystemet, men det er der til gengæld mange, der ikke gør. Det danske dagpengesystem er (i lighed med folkepensionen) fattigdomsbekæmpende, men ikke generøst. Det svarer, som vi skal se i Del III, også til de lediges egne vurderinger: En uventet høj andel af de ledige føler et økonomisk pres, der tiltager i takt med ledighedsperiodens længde.

UDDANNELSESMÆSSIG POLARISERING?

Med en vidensbaseret økonomi og en ændret international arbejdsdeling, hvor lavproduktivt arbejde lægges ud til lande i periferien, stiger kvalifikationskravene på arbejdsmarkedet. Selv hvis lønforskelle mellem faggrupper forbliver konstante, vil forskydningen fra ufaglærte over mod funktionærer med differentierede kvalifikationer alt andet lige give en svagt voksende ulighed i samfundet. Men den er udeblevet, og lønstatistikken viser ingen klar tendens til spredning. Omkring år 2000 blev der i den offentlige debat talt meget om IT-branchen og IT-medarbejderne som en gruppe, der helt uddistancerede almindelige lønmodtagere i informationssamfundet. Det fik som bekendt hurtigt ende. Troen på en glørværdig fremtid for sådanne særlige grupper opstår med jævne mellemrum: i 1970'erne talte man om den

TABEL 2.14.

Livsindkomster for forskellige uddannelser over tid. Privat indkomst. Indeksverdier (smed = 100)

	1988	1992	1996	1998	HELTID UDEN LEDIGHED, 1998
Kvindelig arbejder	48	47	43	57	74
Specialarbejder	69	68	66	81	90
Smed	100	100	100	100	100
Tekniker	110	107	100	106	103
Teknikumingeniør	156	152	147	149	136
Civilingeniør	193	188	178	181	156
Pædagog	76	74	76	77	82
Folkeskolelærer	107	96	92	90	84
Sygeplejerske	87	88	84	85	83
Læge	197	196	193	189	149
HA/HD	183	176	173	167	160
Økonom	192	184	192	185	154
Jurist	174	712	172	165	140
Humaniora ekskl. sprog	117	111	102	100	88

Kilde Det økonomiske Råd (2001: 177).

„teknisk-videnskabelige intelligens“ (Bell, 1973); i 1980'erne var det yuppi-erne eller „the gold-collar workers“, der var genstand for kultdyrkelse; og i slutningen af 1990'erne blev det så IT-eksperterne. Sådanne bølger er som regel kortvarige; nok bliver der skabt nye og vellønnede jobs, men markeds-konkurrence og øget udbud af de eftertragtede kvalifikationer gør en ende på de gyldne tider, og de, der scorer virkelig høje lønninger på langt sigt, er som regel topledere og ikke teknikere og ingeniører. Men hvordan ser det ud med lønuligheden i et langsigtet perspektiv?

Det økonomiske Råd (2001: 177) har gennem årtier udregnet livsindkomster for forskellige faggrupper; uligheden steg i industrisamfundets storhedstid i 1960'erne, men langtidstendensen har siden 1970 været en udlig-ning mellem ufaglærte og faglærte, og mellem faglærte og akademikere. Og det mønster synes overraskende nok ikke brudt i 1990'erne, jf. tabel 2.14. Der spores ikke nogen stigende indkomstmæssig polarisering mellem fag-grupperne, snarere en indsnævring – også for ingeniører og teknikere.

Beregningerne tager i overensstemmelse med en lang tradition udgangspunkt i en smed/maskinarbejder, hvis livsindkomst i alle opgørelser er sat til 100. I forhold hertil er det gået en del frem for de ufaglærte og noget tilbage for offentligt ansatte og akademikere. Beregningen bygger i første omgang på privat indkomst, dvs. den tager hensyn til forskelle i arbejdsløshed og medtager ikke overførselsindkomst i sådanne situationer. Ligeledes korrigerer den ikke for forskelle i arbejdstid. Der forklarer formentlig, at der forekommer en del pludselige udsving som følge af, at faggrupperne påvirkes forskelligt af konjunkturudviklingen. I 1998 havde smedene fået noget bedre beskæftigelse, de ufaglærte væsentligt bedre, men akademikerne kun marginalt bedre; det vil alt andet lige indskrænke forskellene. Alt andet lige betyder kvinders overgang fra deltids- til fuldtidsbeskæftigelse også en indsnævring af kønsforskellen. Men indkomstpolarisering mellem uddannelsesgrupper er det svært at få øje på. Tabellens yderste højre kolonne viser, at spredningen i livsindkomster er ret beskeden for dem, der er fuldtidsbeskæftigede gennem hele erhvervskarrieren. Her overhaler en gruppe med mellemlang uddannelse – HA/HD – i øvrigt akademikerne, hvor DJØF'erne og lægerne klarer sig godt, mens humanisterne sakker bagud.

Men disse opgørelser bygger som sagt udelukkende på privat indkomst. Det er interessant at følge, hvordan det går, når man begynder at medregne offentlige overførsler (privat indkomst + overførsler = bruttoindkomst) og skatter (bruttoindkomst – direkte skatter = disponibel indkomst). Og som vi skal se, er der herfra endnu et skridt frem til ækvivaleret disponibel indkomst på husstands niveau, hvor det ikke så meget er forskel i børnetal og ægteskabshyppighed, der spiller ind, men derimod det forhold, at en husstandsindkomst for gifte/samlevende normalt er sammensat af to indkomster, der kan variere ganske meget, selv om der efterhånden typisk er tale om fuldtidsindkomster for begge parter.

Disse beregninger er præsenteret i tabel 2.15. Kvindelige arbejdere starter med en privat livsindkomst på 57 pct. af smedens – som nævnt en betydelig forbedring fra under 50 pct. i perioden 1988–96. Men overførsler fra det offentlige bringer tallet op på 71 pct., og efter betaling af direkte skatter er den disponible indkomst trods alt nået op på 78 pct. af smedens. Men udligningen fortsætter på familieniveau. Flertallet af de kvindelige arbejdere vil være gift/samlevende med en person med en væsentligt højere indkomst, og det bringer den ækvivalerede disponible indkomst helt op på 90 pct. af smedens. Det bliver kønsdiskriminationen i lønninger ikke mindre af, men det er de 90 pct., der i sidste ende angiver de faktiske forbrugsmuligheder.

TABEL 2.15.

Livsindkomster for forskellige uddannelser, 1998. Privat indkomst, bruttoindkomst, disponibel indkomst, og ækvivaleret disponibel indkomst. Indeksværdier (smed = 100)

	PRIVAT INDKOMST	BRUTTO- INDKOMST	DISPONIBEL INDKOMST (EFTER DIR. SKAT)	ÆKVIVALERET DISPONIBEL (INKL. ÆGTEFÆLLE/ SAMLEVER)
Kvindelig arbejder	57	71	78	90
Specialarbejder	81	87	90	93
Smed	100	100	100	100
Tekniker	106	106	104	105
Teknikumingeniør	149	140	126	116
Civilingeniør	181	167	143	132
Pædagog	77	83	87	96
Folkeskolelærer	90	95	97	105
Sygeplejerske	85	89	92	109
Læge	189	174	145	135
HA/HD	167	155	128	120
Økonom	185	171	133	127
Jurist	165	155	124	123
Humaniora ekskl. sprog	100	101	99	105
Læge: Kvindelig arbejder	3,32	2,45	1,86	1,50

Kilde Det økonomiske Råd (2001: 175).

Også specialarbejderne – hvoraf det store flertal er mænd – bevæger sig ved denne beregning gradvist op ad skalaen og slutter med faktiske forbrugsmuligheder på 93 pct. af smedenes.

Teknikere holder sig ved alle beregninger lige over maskinarbejderen, men forspringet i indkomst for teknikum- og civilingeniører skrumper voldsomt ind, når der korrigeres for overførsler, skat og udligning inden for familien. Teknikumingeniøren slutter 16 pct. over smeden, civilingeniøren 32 pct. over. Bedre går det for pædagoger, sygeplejersker og lærere, der som udgangspunkt har en erhvervsindkomst på 77-90 pct. af smedens og en bruttoindkomst på 83-95 pct. Skatten udligner yderligere lidt, men her ser det ud til, at mange gifter sig til en bedre husstandsindkomst, så sygeplejerskerne og folkeskolelærerne havner fem-ni pct. over smedene. Tekni-

kumingeniører starter med en privat livsindkomst 75 pct. over sygeplejerskerne, men forskellen i ækvivaleret disponibel indkomst er så lav som 6 pct.

Sygeplejerskernes succes med hensyn til forbrugsmuligheder er næppe uden forbindelse til, at en del gifter sig med læger, der har den højeste egenindkomst af alle, men sætter meget til på husstandsindkomsten. Men det interessante ved historien er at se, hvorledes livsindkomster udlignes. Målt på privat indkomst – og her taler vi om livsindkomst – ligger lægerne 232 pct. højere end de kvindelige arbejdere. Når overførsler regnes ind, reduceres forspringet til 145 pct. Hvilket efter skat skrumper ind til 86 pct. For så at slutte på 50 pct., når vi ser på ækvivaleret disponibel indkomst, dvs. faktiske forbrugsmuligheder. Og så er beregningen endda foretaget uden diskontering, der ville tage højde for, at lægerne opnår deres indkomst senere.

Diskontering eller ej – 50 pct. ekstra i forbrugsmuligheder livet igennem gør en stor forskel, al den stund basale udgifter til bolig, transport og fødevarer sluger en god del af budgettet; det er ofte de sidste marginaler, der giver frihedsgraderne. Men i betragtning af, at det er forskellen mellem den lavest og den højest placerede uddannelsesgruppe, er det en god illustration af, at indkomstforskellene i det danske samfund er beskedne.

Det er samtidig en illustration af, at de skandinaviske velfærdsstater har en ekstra udligningsmekanisme i forhold til flertallet af de kontinentaleuropæiske: Indkomsten for skandinaviske familier består normalt af to hele (eller næsten to hele) fuldtidsindkomster; indkomsten for kontinentaleuropæiske familier består typisk af 1-1 ½ indkomst. Selv om der er en sammenhæng mellem ægtefællers indkomst, så er der også en spredning, og det vil helt automatisk trække i retning af en udligning, ligesom det i øvrigt også kraftigt reducerer hyppigheden af familier helt uden arbejde, hvilket er en vigtig del af forklaringen på den begrænsede udbredelse af økonomisk fattigdom blandt arbejdsløse i Danmark, jf. også Del III.

KONKLUSION

Indkomstligheden er stadig et iøjnefaldende træk ved det danske samfund, og relativ fattigdom er et særsyn, ikke mindst hos de udsatte grupper. Det er især studerende og selvstændige med små indkomster, der befolker den nederste del af indkomsthierarkiet, mens det i mange andre lande er arbejdsløse og dårligt stillede ældre. Af samme grund er det også meget få, der gennem en længere periode hører til gruppen af relativt fattige. Som vi har set, er det dog ikke ensbetydende med, at økonomisk ulighed hører fortiden til.

Der er ikke store fattigdomsproblemer, men der er lavindkomstproblemer. Specielt de ældre er noget dårligere stillede i Danmark end i de fleste andre lande – set i forhold til de erhvervsaktive.

Antagelsen om, at ligheden er under pres som følge af globaliseringen og informationssamfundet, finder indtil videre ingen empirisk støtte. Uligheden er blevet større i perioden 1994–2000, men det bunder mest i konjunkturrelle og til dels beregningstekniske forhold vedrørende kapitalindkomst, hvor højere ejendomsvurderinger formelt giver et stigende kapitalafkast – en stigende lejeværdi. Den underliggende ulighed i lønninger viste derimod ikke tegn på at øges – det forventede markedspress på ligheden kunne ikke påvises.

Det peger på, at uligheden ikke afhænger af den almindelige samfundsudvikling, men i langt højere grad af politiske og politisk-institutionelle forhold. At det stort set er lykkedes at undgå stigende ulighed og stigende fattigdom i Danmark, til forskel fra de fleste lande uden for Skandinavien, skal først og fremmest forklares med velfærdsstatens indretning. Samt med den høje grad af erhvervsaktivitet blandt kvinder: det sidste betyder i sig selv en større udligning end i de lande, hvor der kun er én hovedforsørger.¹⁶ Det sidste mildner også effekten af arbejdsløshed.

At den danske velfærdsstat giver så høj grad af udligning, skyldes ikke, at den er specielt generøs eller dyr. Overførsler og skatteprocenter afviger meget lidt fra det øvrige Nordvesteuropa, når man medregner sociale bidrag og korrigerer for sammenlignelighedsproblemer (Goul Andersen & Munk Christiansen, 1991; Finansministeriet, 2002).¹⁷ Men beskatningen er stærkt progressiv, og mindsteydelserne er høje. Begge dele er grundlæggende træk ved den universelle velfærdsmodel, men samtidig har man på nogle punkter bøjet den universelle velfærdsmodel så meget i omfordelende retning, som det overhovedet er muligt, f.eks. ved at gøre dagpenge til stort set en flat-rate ydelse og ved at gøre pensionen mere behovsprøvet. Det er sket sideløbende med nedskæringer af dagpengenes gennemsnitlige kompensationsgrad og samtidig med en klar reduktion af folkepensionens andel af BNP.

At det tilsyneladende er muligt at forene en effektiv og konkurrencedygtig økonomi med bevarelse af en internationalt set enestående høj grad af lighed, er samtidig med til at slå tvivl om en udbredt forestilling om, at velfærdsstaten er presset udefra. Spørgsmålet er så, om den danske velfærdsmodel er holdbar på længere sigt – det er emnet for det følgende kapitel. Dette spørgsmål vedrører ikke alene den økonomiske bæredygtighed, men også den politiske. Man har nemlig spændt buen hårdt i forhold til den bedrestil-

lede halvdel af middelklassen, der betaler mere end i andre velfærdsstater – og får mindre igen. Så længe den bedrestillede middelklasse føler sig som en del af et fælles folkeforsikringssystem, er legitimiteten ikke truet. Men spørgsmålet er, om det kan holde fremover.

NOTER

- 1 Økonomisk og sociologisk forskning har traditionelt været „samfundscentrerede“ og tilbøjelige til ubevidst at tænke i termer af konvergens, mens politologi traditionelt har været „politikcentreret“. Nyinstitutionel teori har dog blødgjort denne traditionelle modsætning, måske navnlig for sociologiens vedkommende, hvor funktionalistiske tænkemåder også altid har været udfordret af teorier om magt og konflikt. Det skal i øvrigt bemærkes, at (funktionalistisk) konvergensteori ikke postulerer institutionel konvergens, men derimod konvergens i outcome, ofte *på trods af* institutionelle forskelle (Øverbye, 1998; Gilbert, 2002). Netop derfor er ulighed (der jo vedrører outcome) en interessant test case.
- 2 Hertil kommer spørgsmål om datakvalitet, der burde være et mindre problem, når det drejer sig om danske registerbaserede undersøgelser, også selv om data kan være delvist trukket fra forskellige registre. Der er dog indicier for, at nogle af de danske LIS-data (leveret til Luxembourg Income Study) giver delvist andre resultater end analyser på basis af danske registerudtræk. Vi har desværre ikke i nærværende sammenhæng mulighed for at gå nærmere ind på sådanne forskelle, men rapporterer større uoverensstemmelser, hvor de foreligger. Som tommelfingerregel må det dog antages, at de nationale undersøgelser er gennemført med større følsomhed over for detaljen i netop de danske data og således er de bedst egnede til f.eks. at belyse udviklingen over tid i Danmark.
- 3 Grundtvigs (1820) „Langt højere bjerge så vide på jord“ – skrevet efter tabet af Norge og statsbankerotten efter napoleonskrigene – udtrykker den klassiske danske ligheds-ethos (og efter onde tunger Janteloven). Digtet slutter med den berømte: „og da har i rigdom vi drevet det vidt, når få har for meget, og færre for lidt“.
- 4 Navnlig ud fra en dynamisk betragtning er der dog også grund til at interessere sig for den øvre ende af indkomstskalaen, da stigende ulighed her har ganske stor betydning for omfordelingen til de svage på længere sigt, hvis den øvre middelklasse så at sige „melder sig ud“ af de fælles velfærdsordninger (Schwabish, Smeeding & Osberg, 2003, jf. også kapitel 3).

- 5 Gini-koefficienten bygger på en rangordning af alle personer eller husstande efter indkomst og en opgørelse af den kumulerede indkomstmasse. En nærmere beskrivelse kan findes i alle introducerende statistikbøger, samt f.eks. boks 6.1. side 266 i Finansregørelse 1996, der kan downloades fra Finansministeriets hjemmeside.
- 6 Det gælder i hvert fald de registerbaserede undersøgelser baseret på data from Lovmodellen, derimod ikke de stikprøver, der indgår i Luxembourg Income Study (2002). Se også Aaberge et al. (1996) for afvigende resultater.
- 7 Blandt nogle økonomer hilses den større ulighed i lønninger – med en eufemisme ofte kaldt „mindre sammenpressede lønstrukturer“ – i øvrigt velkommen som en markedstilpasning af lønningerne, der antages at kunne bidrage til at reducere arbejdsmarkedets strukturproblemer, jf. kapitel 1.
- 8 En anden mulighed kunne så være at forstærke indkomstprøvningen af sociale ydelser, indføre indkomstbestemt brugerbetaling etc. Som vi skal se i kapitel 3, ville det dog kunne føre velfærdsstaten ind på et nyt spor, der ville udløse større ulighed – og i øvrigt også støde an mod på en række effektivitetsmæssige hensyn.
- 9 Den „Socialle årsrapport“ fra CASA & Socialpolitisk Forening (2002: 25-31) viser analoge resultater baseret på andre mål, bl.a. fordelingen på indkomstdecil og maksimale udjævningsprocenter
- 10 Denne skat inkluderer ATP- og SP-bidrag. Med ændringen af SP-bidraget i 2002 fra hensættelse af et fast beløb til alle, til hensættelse af et beløb, der svarer til indbetalingen, vil en sådan beregning fremover give et lidt overdrevent indtryk af uligheden via beskattningen (der dog vil afspejles i fremtidig ulighed blandt pensionister). Beregningen fordeler indkomstskatter proportionalt mellem kapitalindkomst og personlig indkomst, hvilket forstørrelser indkomstskattens omfordelende virkning, sammenlignet med en beregning, der betragter kapitalindkomst som marginalindkomst (der beskattes højere).
- 11 Medianindkomsten er den 50. percentil i fordelingen, eller den indkomst, der deler befolkningen i to lige store dele: Dem, der er fattigere og dem, der er rigere. Når man benytter medianindkomsten og ikke gennemsnitsindkomsten, skyldes det, at gennemsnitsindkomsten er følsom over for, om der er nogle få personer med meget høje indkomster.
- 12 En medvirkende årsag til pensionisternes relativt forringede placering er det stigende erhvervsarbejde i de erhvervsaktive aldersgrupper. Det typiske er i dag to (næsten) hele indkomster, hvor det i 1970'erne oftest var 1½ indkomst. I kraft af stigende erhvervsarbejde har de erhvervsaktive familier haft en indkomstfremgang pænt over lønstigningstakten.
- 13 Det Økonomiske Råds (2001) opgørelse af kapitalindkomst, herunder lejeværdi og renteudgifter, adskiller sig noget fra Finansministeriets (2002), og „ækvivalensskalaen“ til justering for husstandsstørrelse og sammensætning er lidt anderledes: $(\text{antal voksne})^{0.8} + 0,6 \times (\text{antal børn})^{0.8}$; børn er med andre ord lidt „dyrere“ end hos Finansministeriet, jf. tabel 2.2. Disse forskelle betyder, at gini er en spids højere – 0,239 i 1999 – og at udsvingene i sidste del af 1990'erne er lidt mindre (DØR, 2001: 128), men i øvrigt skulle det ikke påvirke resultaterne nævneværdigt.
- 14 Kilden ekspliciterer ikke, at der er tale om voksenlivet, men det må følge af, at materialet kun omfatter personer over 18 år. Voksenlivet bliver derved ca. 60 år i snit.

- 15 Kopskatter bruges sjældent i vores del af verden. Det er også en beskatning, der har lav legitimitet. Det var ikke mindst forsøget på at indføre en kopskat, der bragte UK's legendariske „jernlady“ Margaret Thatcher til fald. Det nærmeste, man kommer en kopskat i Danmark, er nok radio/tv-licens, der i princippet er frivillig, men i praksis betales af alle på nær sortseere – dog pr. husstand og ikke pr. individ.
- 16 Omvendt øges forskellen mellem Europa og USA yderligere, når man kontrollerer for kvinders omfattende erhvervsarbejde i USA. Som det konkluderes i Osberg (2002): I USA arbejder de mindre velstillede væsentligt mere og ender alligevel med at være fattigere end i andre lande.
- 17 Holland udgør en undtagelse. Landet lå længe i toppen sammen med Sverige, men i de senere år er udgiftstrykket stærkt reduceret.

APPENDIKSTABEL 2.1.1.

Økonomisk ulighed i udvalgte lande ca. 1995. Forskellige målinger. Ækvivalerede disponible indkomster. Gini-koefficienter, s80/s20 og p90/p10 ratios

	OECD	GINI							øverste/nederste kvintil 1995	øverste/nederste kvintil 1999	p90/p10 OECD
		LIS1992-95	eurostat1995	echp95	echp96	echp97	echp97	echp97			
Danmark	21,7	24	23	22	22	21	21	3,1	3,2	2,7	
Sverige	23,0	23	-	-	-	23	23	-	3,2	2,7	
Finland	22,8	23	24	-	22	23	23	-	3,4	2,8	
Norge	25,6	24	-	-	-	-	-	3,3	3,3	3,0	
Holland	25,5	-	27	29	31	28	28	4,2	3,7	3,2	
Belgien	27,2	23	29	37	34	34	34	4,5	4,2	3,2	
Tyskland	28,2	30	29	31	30	29	29	4,6	3,6	3,7	
Frankrig	27,8	30	29	30	29	30	30	4,5	4,4	3,4	
Italien	34,5	35	31	33	32	32	32	5,9	4,9	4,6	
UK	31,2	34	33	34	34	34	34	5,2	5,2	4,1	
USA	34,4	37	-	-	-	-	-	-	-	5,5	

Kilde: Förster (2000); echp 1995-97 er fra European Commission (2002) og s80/s20 fra Eurostat (2003). s80/s20, dvs. Øverste/nederste kvintil henviser til den samlede indkomstmasse hos de 20 pct. med de højeste indkomster divideret med den samlede indkomstmasse hos de 20 pct. med de laveste. P90/P10 henviser til forholdet mellem indkomsten hos den 90. og 10. percentil i en rangordnet fordeling. Alle bygger på ækvivaleret disponibel indkomst, men ækvivalensskalaerne varierer lidt og er ikke altid oplyst.

VELFÆRDSMODELLER OG ØKONOMISKE VS. POLITISKE DETERMINANTER FOR ULIGHED

Der er mange tendenser i samfundsudviklingen, som kunne føre til større indkomstulighed, men analysen i kapitel 2 tyder ikke på nogen sådan langtids-tendens i Danmark – og slet ikke af de grunde, man skulle forvente. Derimod peger analysen på store – og ofte tiltagende – forskelle mellem landene. Uligheden er i flere lande vokset betydeligt, mest udtalt i UK, der engang nærmede sig de skandinaviske lande, men siden har taget en afgørende anderledes kurs. Det peger på, at velfærdsordningerne har afgørende betydning for uligheden. Den danske velfærdsstats betydning for ligheden og dens fremtidsudsigter kan kun analyseres i et komparativt perspektiv. Vi skal indlede dette kapitel med at se mere principielt på, hvordan velfærdsstatens indretning påvirker uligheden.

Der er imidlertid konkurrerende tolkninger af de nationale udviklingstendenser. Den ene er, at velfærdsstaterne – selv inden for EU – er og vedbliver at være forskellige, og at globalisering og informationssamfund snarere forstærker end udjævner sådanne forskelle (Swank, 2001; 2002; Esping-Andersen, 2002). Den anden tolkning er, at de faktorer, der har fået UK til at skifte kurs, efterhånden også vil slå igennem i de øvrige lande. Det gælder specielt tendensen til at rationere eller målrette velfærden til de svage og aflaste staten – ved at styrke familiens, frivilliges, virksomhedernes og arbejdsmarkedets parter ansvar for velfærden (Gilbert, 2002). Samt ved at overlade mere social sikring og velfærdsservice til markedet.

Begrundelsen for det sidste er økonomisk. Globaliseringen, informations-samfundet og den stigende ældrebyrde hævdes ofte at sætte velfærdsstaten under pres i almindelighed – og ligheden i særdeleshed. Kapitlets andet hovedafsnit vurderer disse argumenter i lyset af empiriske oplysninger. Andre taler om konvergens i resultater, uden at det nødvendigvis indebærer institutionel konvergens (Øverbye, 1998). Eksempelvis er der ringe forskel på de samlede udgifter til velfærdsopgaver fra land til land – det følger stort

set velstandsudviklingen (Adema, 2002). Forskellen er blot, at udgifterne i Europa er overvejende offentlige, i USA i høj grad private. Tilsvarende udvikler de fleste lande en indkomstrelateret pension, enten i offentligt eller i privat regi. Kort sagt udfylder markedet mange af de velfærdsopgaver, som den offentlige sektor forsømmer (Esping-Andersen, 1990): Valget står mellem offentlig velfærd og (i reglen skattesubsidieret) markedsvelfærd. Er den offentlige velfærd tilstrækkelig, også for middelklassen, sker der en fortrængning eller *crowding out* af privat velfærd; er dette ikke tilfældet, sker der en *crowding in* (Korpi, 2002). Men der er en afgørende forskel: Den fordelingsmæssige profil.

Der har også været argumenteret for, at det ikke er det økonomiske pres på velfærdsstaten, der giver potentialet for forandring, men snarere den økonomiske overflod hos dele af middelklassen, der har mulighed for at gøre sig uafhængig af velfærdsstaten (Kuhnle, 2000). Det er nærliggende at antage, at det vil underminere legitimiteten, hvis større grupper melder sig ud af velfærdsstaten – eller udelukkes fra dens ydelser (Goul Andersen, 2001). Potentialet for sådanne forandringer diskuteres i tredje hovedafsnit. På basis heraf diskuteres til slut udsigterne for at opretholde den økonomiske lighed fremover.

FORSKELLIGE VELFÆRDSMODELLER OG DERES OMFORDELLENDE EFFEKTER

Det fremgik af kapitel 2, at de skandinaviske lande ikke blot havde den højeste lighed, men også de mest omfordelende velfærdsstater, samtidig med, at også den markedsbestemte ulighed var i underkanten af andre lande. Det svarer helt til, hvad man skulle vente ud fra de fremherskende teorier om velfærdsstaten. Esping-Andersens (1990) banebrydende bog *The Three Worlds of Welfare Capitalism* slog fast, at det ikke så meget var størrelsen af de offentlige udgifter, der adskilte de forskellige velfærdsstater, men mere deres kvalitative forskellige *indretning* – de forskellige principper, de bygger på. Diskussionen i det følgende bygger på Esping-Andersens opdeling i tre idealtyper af velfærdsregimer; regimebegrebet henviser til, at der er tale om hele konfigurationer mellem velfærdsstat, arbejdsmarked/økonomi og familie. Esping-Andersen skelner mellem den liberale, konservative og socialdemokratiske model – vi foretrækker dog at tale om henholdsvis den residuale, den korporative og den universelle model, da det ikke er så entydigt, hvilke

kræfter, der står bag. Specielt Venstre og Det radikale Venstre er stærkt medansvarlige for den danske velfærdsstats „socialdemokratiske“ træk, mens Socialdemokratiet i perioder har søgt at trække velfærdsstaten i „liberal“ retning ved at tale for større målretning til de „svage“ (Goul Andersen, 2000a; Green-Pedersen, 2003).

HISTORISK OPRINDELSE

Det var Venstre, der i 1891 lagde de første grundsten til det, der skulle blive den universelle model (Petersen, 1985; Baldwin, 1990). Mens Bismarck var stamfaderen til den korporative velfærdsmodel, der er den dominerende i EU, kan man med nogen ret pege på Danmark som ophav til alternativerne (Øverbye, 1998). I hvert fald på pensionsområdet, hvor den skattefinansierede danske aldersrente til „værdigt trængende“ i 1891 blev vedtaget i bevidst opposition til Bismarcks model med obligatoriske sociale bidrag fra arbejdere og arbejdsgivere.

Bismarck-modellen blev senere kopieret i næsten alle kontinentaleuropæiske lande. Efter anden verdenskrig blev ordningerne dernæst udstrakt til stort set alle grupper af lønmodtagere og undertiden også selvstændige. Den danske pensionsmodel kom også til at danne skole – først for New Zealand (1903) og flere australske delstater, senere for Norge og Sverige. Også her blev ydelserne udstrakt til alle. Aldersrenten omfattede de første år godt 20 pct., men kredsen blev gradvist udvidet. Fra 1956 var alle med, og folkepensionen blev gjort helt universel fra 1964 – fuldt gennemført i 1970. I mellemtiden havde Sverige dog for længst overhalet Danmark som foregangsland. Den universelle folkepension var i øvrigt ikke slutpunktet. Sverige og Norge fik indkomstbestemt pension, Danmark arbejdsmarkedspension. Kun New Zealand har fastholdt et system med rent universel, flat-rate folkepension til alle (og afskaffet skattefradrag for privat pensionsopsparring).

TRE VELFÆRDSMODELLER OG DERES UNDERLIGGENDE PRINCIPPER

På pensionsområdet er ingen lande blevet stående ved den behovsbestemte model. Selv USA har et Bismarck-inspireret system. Men generelt har de lande, der valgte den skattefinansierede velfærdsmodel, fulgt to hovedveje: Nogle har i væsentlig grad bibeholdt princippet om behovsprøvede ordninger

for de dårligt stillede, andre har udstrakt ordningerne til hele befolkningen. Det er på den baggrund, man kan tale om tre grundlæggende velfærdsmodeller: En korporativ, en residual og en universel model, jf. figur 3.1.

Rendyrkede residuale velfærdsmodeller findes ikke længere i Europa, men velfærdsstaten i UK har i stigende grad fået residuale træk. Ellers må de europæiske velfærdsstater i dag ses som omfattende *folkeforsikringsystemer*, hvor det offentlige forsikrer mod en lang række sociale risici – fra risikoen for at blive ledig til „risikoen“ for at blive gammel (og stå uden indtægt) – hvor alternativet ofte ville være, at private firmaer ville forsikre mod disse risici, men på ganske anderledes vilkår. Tilsvarende varetager velfærdsstaten en række serviceopgaver, hvoraf nogle alternativt ville blive varetaget af familien eller af private servicevirksomheder – men igen på andre vilkår. De underliggende principper er imidlertid vidt forskellige, og det har ikke mindst konsekvenser for uligheden i samfundet.

Den korporative model sigter egentlig ikke mod lighed. Den sigter mod tryghed inden for statusgrupper, ikke mod omfordeling mellem dem.¹ De fleste sociale ydelser finansieres ved en obligatorisk socialforsikring, normalt betalt ligeligt af arbejder og arbejdsgiver. Det skal ikke forveksles med en privat forsikring – der er reelt tale om en øremærket proportional indkomstskat eller bruttoskat. Sociale rettigheder bygger principielt på et *præstationsprincip*: Man gør sig fortjent til dem via betaling af bidrag, og ydelserne er i princippet aktuarisk afstemt i forhold til bidragenes størrelse og varighed – i praksis dog typisk i forhold til indkomsten i de bedste år, forudsat at der er betalt bidrag i et givet antal år. Det aktuariske princip svarer til de danske pensionskasser, men med den afgørende forskel, at pensionskasserne i den korporative model ikke sparer op, men bruger pengene til her og nu-finansiering (*pay-as-you-go*) af de nuværende pensionsudbetalinger. Finansieringen af sociale ydelser med sociale bidrag betyder i øvrigt, at skatten på arbejde er høj. Det gælder specielt skatten af den først tjente krone (i Tyskland 40,8 pct. af lønnen ekskl. arbejdsgiverbidrag i 2003, eller godt $\frac{1}{3}$ af bruttolønudgiften. Hertil kommer så de ordinære indkomstskatter.

I praksis skaber den korporative model en betydelig social udligning. Men det er dybest set en utilsigtet sideeffekt, ikke et formål (Esping-Andersen, 1990; Förster, 2000: 25). Formålet er at skabe *tryghed*, en sikring mod sociale risici, indrettet efter de forskellige niveauer for levestandard, som forskellige samfundsgrupper nu engang har. Denne sikring har traditionelt været generøs, hvilket også hænger sammen med, at modellen har bygget på en kriste-

lig demokratisk ideologi om at styrke familien, med en god social sikring for „male breadwinners“, så de kunne forsørge deres familie, også i tilfælde af sociale begivenheder. Af samme grund er offentlig service på omsorgsområdet underudviklet.

Fordi sociale rettigheder er så nært sammenknyttet med beskæftigelse, indebærer systemet, at personer uden beskæftigelse også mister en stor del af deres sociale rettigheder (det kendetegner også de danske arbejdsmarkeds-pensioner). Katolsk sociallære bygger herudover på et „subsidiaritetsprin-cip“, hvorefter staten først skal træde til med sikring, når alle andre mulighe-der er udtømt. I lande som Tyskland har det ikke forhindret opbygningen af et nederste sikkerhedsnet (kontanthjælp), men i middelhavslandene er det nederste sikkerhedsnet fraværende eller meget svagt udviklet, hvilket både har gjort familien og sort arbejde til en del af velfærdssystemet. Derfor har man talt om den underudviklede og stærkt familiebaserede velfærdsstat i middelhavslandene som en fjerde model, der dog også kan ses som et særtil-fælde af Bismarck-modellen (Ferrera, 1996). Det afspejler sig, som det frem-gik for Italien i kapitel 2, i en høj andel af fattige.

Mens næsten alle kontinentaleuropæiske lande ligger tæt på den korporative velfærdsmodel, ligger de skandinaviske lande tæt på den universelle. Denne model knytter ikke sociale rettigheder sammen med beskæftigelse, men bygger på et *medborgerskabsprincip*: Man har ret til sociale ydelser (f.eks. folkepension), fordi man er medborger i samfundet. Med „universel“ sigtes ikke blot til, at hele befolkningen er omfattet af de samme regler, og at ydelser er retsbestemte, men også at ydelser er på et relativt højt niveau, og at de gives til alle og ikke kun efter behov (Goul Andersen, 1999a). Udgangs-punktet er, at alle, der i øvrigt opfylder kriterierne, f.eks. alder over 67 år, får samme støtte – og vel at mærke (modsat den såkaldte Beveridge-model) en støtte, der er tilstrækkelig til at kunne fungere som medborger i samfundet, uden at supplerende privat sikring er nødvendig. I øvrigt rækker universalis-men i Danmark de facto endnu længere, end det formelt fremgår, i og med at hovedparten af de registrerede ledige modtager dagpenge, ved at dag-pengene som regel er et fast beløb, og ved at selv kontanthjælpen er ændret i retning af faste satser, dog fortsat behovsprøvet.

Den universelle model beskrives ofte som den „socialdemokratiske“ model. Men i Danmark fik universalismen et sidste skub fremad under de borgerlige regeringer i 1980'erne, især med forældreafhængig SU, gratis varig hjemmehjælp til pensionister og universelle børnetilskud. I modsæt-

ning til SU og hjemmehjælp er børnetilskud næsten altid universelle (Kangas, 1999: 25 anfører Litauen og Ukraine som de eneste undtagelser i Europa)² – men i Danmark havde Socialdemokratiet tidligere gjort børnetilskuddene til en behovsprøvet ydelse (Green-Pedersen, 2003). Universalismen er da også i god overensstemmelse med mange liberale principper (Gilbert, 2001): Universalismen er markedskonform og skaber ikke perverse incitamenter (som de samspilsproblemer mellem skat og sociale ydelser, som Schlüter-regeringerne i 1980'erne satte ind på at fjerne); universalismen modvirker afhængighed (giver ikke incitamenter til at fremstille sig som svag); universalismen er enkel at administrere og giver gennemskelighed (modsat målrettede ordninger som f.eks. SU i gamle dage); og universalismens rettighedstænkning er ingeniørlig u-liberal. Det „socialdemokratiske“ ved universalismen er, at den giver højere skat og omfordeling end et målrettet system.

Endelig er der den liberale eller residuale velfærdsmodel, der bygger på et *behovsprincip*: Man har ret til sociale ydelser, fordi man ikke kan klare sig selv. Den residuale model er i familie med den universelle model, derved at den typisk er individorienteret og skattefinansieret. Den sigter blot ikke mod at omfatte hele befolkningen, men målretter ydelsen til de svage. Ikke som i gamle dage fordi der ikke er råd til at betale til alle, men fordi det ikke ses som velfærdsstatens opgave at støtte folk, der godt kan klare sig selv.

Konsekvensen er dog ikke bare, at „folk klarer sig selv“. Konsekvensen er typisk, at man får et dualt system: Manglende offentlig sikring og service giver plads for et privat velfærdsmarked – typisk subsidieret via skattefradrag (ligesom de private sygeforsikringer, der i disse år introduceres på det danske arbejdsmarked). Resultatet er ofte en lige så stor udgift til velfærdsydelser (Adema, 2002); dele af velfærdssektoren er bare privat og fungerer på de præmisser, der knytter sig til private sikringer: Samme betaling i kroner og øre for lavindkomster og høje indkomster (svarende til en kopskat); samt ekstra betaling eller manglende forsikring for højrisikogrupper.³ Derfor bliver ulighedsproblemerne uoverskuelige, hvis der ikke som minimum er offentlig sikring for mindrebemidlede og for højrisikogrupper.⁴

Oven i disse forskelle, der navnlig vedrører overførsler, kommer forskelle i den offentlige servicesektor, specielt varetagelsen af omsorgsopgaver. Denne sektor er kraftigt udbygget i Skandinavien i samspil med kvinders stigende erhvervsarbejde, hvor fuldtidsbeskæftigelse efterhånden er normen. I de kontinentaleuropæiske lande har velfærdssystemet derimod understøttet de

traditionelle familieformer – i de sidste par årtier er kvinderne dog kommet mere ud på arbejdsmarkedet, typisk på deltid. Men omsorgssektoren forbliver typisk underudviklet. Det er den også i de liberale velfærdsstater – hvor deltid ligeledes er normen, dog med USA som undtagelse: Her er fuldtidsbeskæftigelse lige så udbredt som i Skandinavien.

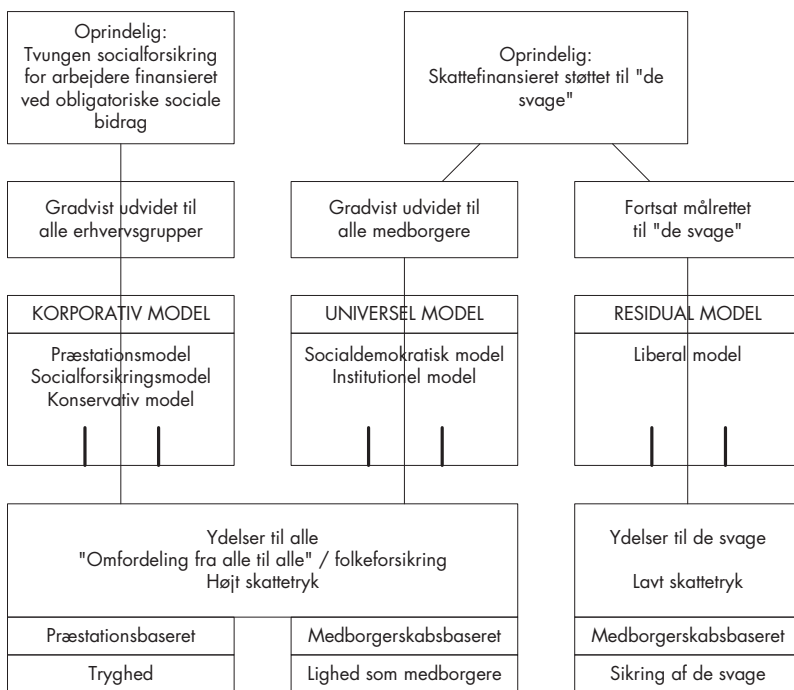
Ingen af disse velfærdsmodeller findes i rendyrket form. Ingen velfærdsstater bygger udelukkende på et præstationsprincip, et medborgerskabsprincip eller et behovsprincip. F.eks. følger stort set alle europæiske lande de facto et medborgerskabsprincip på sundhedsområdet. Men den relative vægt på de tre grundlæggende forskellige principper adskiller sig betydeligt. Derfor er det værdifuldt at operere med de teoretiske idealtyper.

Inden for typerne kan man tale om nogle hovedvarianter. De sydeuropæiske velfærdsstater (k1) er en ekstrem variant af den korporative model, derved at det nederste sociale sikkerhedsnet stort set er fraværende – det nederste sikkerhedsnet er familien. Præstationsprincippet om en næsten akuar-mæssig udmåling af sociale rettigheder og ydelser og princippet om begrænset risikodeling kan bøjes betydeligt. Således er Holland (k3) lidt en hybrid mellem en universel og en korporativ model derved, at landet har en generøs, universel folkepension (uden nogen form for behovsprøvning), men finansieret ved proportionale sociale bidrag ligesom i Tyskland, der er tæt på hovedtypen (k2).

Tilsvarende er universalisme ikke uforenelig med en vis behovsgraduering (u3), som det danske folkepensionssystem, der sænker ydelsen for de bedrestillede – eller omvendt med en præstationsgraduering (u1), som det svenske pensionssystem, hvor pensionen afhænger af tidligere indkomst, dog med et garanteret minimum. Det trækker dog den svenske universalisme i retning mod den korporative model (Myles & Pierson, 2001). Danmark har været hovedtypen på en universel model, men bevæger sig på pensionsområdet i retning mod en residual (eller i hvert fald „flerstrengt“) model. Storbritannien var tidligere en variant af den universelle model med residuale træk (u3), fordi behovsprøvningen var ret vidtgående og flat-rate ydelserne beskedne – lidt som Danmark omkring 1960. Efter at stort set alle sociale ydelser på nær børnetilskud og hospitalsbehandling i dag er gjort behovsprøvede, kan man nok bedre tale om UK som en variant af den residuale model, men med universelle træk (r1), jf. figur 3.1.

FIGUR 3.1.

Velfærdsstaternes tre hovedveje



k1-k2-k3, u1-u2-u3 osv. betegner forskellige blandingsformer. k1 repræsenterer en radikal udgave af den korporative model, hvor sammenkoblingen af bidrag og rettigheder er omfattende, og skattefinansieret sikring herudover er svag. k3 repræsenterer en model, hvor sammenkoblingen mellem bidrag og rettigheder er svag, så man i praksis nærmer sig den universelle model. u1 repræsenterer en præstationsgraderet variant af universalisme, hvor ydelsen er bidragsafhængig, u2 en *flat-rate*-variant med ens ydelser til alle, og u3 en delvist behovsprøvet variant. Det hollandske system kunne være et eksempel på k3. Det britiske system har efter manges opfattelse bevæget sig fra u3 til k1, fordi næsten alle ydelser efterhånden er behovsprøvede.

ALLE MODELLER ER LIGE NATURLIGE

Alle modeller er, set på deres egne præmisser, lige „naturlige“. Der er tale om tre forskellige måder at tænke om velfærdsstaten på. Princippet om folkepension til alle har indtil for nylig været lige så logisk for danskere som princippet om fri sygehusbehandling. Princippet om lige pension er derimod underligt ud fra et behovsprincip: For hvorfor skal staten betale til dem, der kan klare sig selv? Og det er lige så underligt – men med modsat

fortegn – ud fra et præstationsprincip: For hvorfor skal de, der aldrig har bidraget (og aldrig har haft en indkomst) pludselig have en (såkaldt „indkomsterstøttende“!) ydelse, når de fylder 65 år? Og hvorfor skal de, der har bidraget mest (over skatten), ikke have mest i pension? Det får de jo i den korporative model, hvor de obligatoriske sociale bidrag reelt er en slags proportional indkomstskat (og regnes som sådan i alle internationale statistikker). Den eneste – men politisk afgørende – forskel er, at bidragene er formelt øremærkede, f.eks. som pensionsbidrag. Netop på grund af denne øremærkning som bidrag er det også forbundet med store legitimitetsmæssige problemer at pille ved disse rettigheder. Derfor er sociale rettigheder i den korporative model langt vanskeligere at ændre.

Universalismens logik er mindre rodfæstet, og universelle velfærdsordninger er lettere at lave om, også legitimitetsmæssigt. Den liberale og den universelle model har fælles aner, og i den danske debat finder man en del ambivalens mellem den universelle logik og den residuale logik: Danskerne har ofte svært ved at finde ud af, om velfærdsstaten er for alle, eller om den sigter mod dem, der ikke kan klare sig selv. F.eks. lyder der af og til kritik af, at velfærdsstaten „tager fra de 90 pct. rigeste og giver til de 90 pct. fattigste“. En sådan vending afspejler netop den residuale logik. Ud fra den universelle eller korporative logik er det ikke nogen kritik, men snarere *definitionen* på en velfærdsstat. Både den korporative og den universelle model er omfattende – og dyre – *følkeforsikringssystemer*, der omfatter hele befolkningen. De sigter mod tryghed for alle, enten videst mulige opretholdelse af tidligere indkomst (den korporative model) eller sikring af en indkomst, der er ens for alle og tilstrækkelig til at kunne deltage som ligeværdig borger i samfundslivet (den universelle model).

KONSEKVENSER FOR ULIGHED

Intuitivt kunne man tro, den residuale model, der målretter ydelserne til de svage, ville give en større omfordeling, specielt i sammenligning med den korporative model. Den residuale model følger jo i nogen grad en Robin Hood-logik: Den tager fra de rige og giver til de fattige. Hvorimod den korporative model i nogen grad følger Matthæus-princippet: Den der har, den skal gives. Intuitivt kunne man kort sagt tro, at den residuale, målrettede model ville omfordele mest og den korporative mindst.

Som det er fremgået af kapitel 2, forholder det sig tydeligvis ikke sådan. Det er den universelle model, der omfordeler mest og den residuale model,

der omfordeler mindst. Den korporative model falder midt imellem – men tættere på den universelle end på den residuale model. Ved nærmere eftertanke er det også logisk, at det nødvendigvis må forholde sig sådan. En første afgørende forklaring er, at der ganske enkelt omfordeles en mindre indkomstmasse – Robin Hood-princippet hjælper ikke meget, hvis det er håndører, der omfordeles. Som det fremgik af kapitel 2, er enhver skattefinansieret ordning i praksis stærkt omfordelende fra rig til fattig – uanset om den nydes mindst lige så meget af de velstillede. Forklaringen er helt enkelt, at de med høje indkomster betaler langt mest i kroner og øre (Rothstein, 1994) – det kræver ikke engang progressiv beskatning. Og skatten er mindre i residuale velfærdsstater.

Den anden forklaring er, at det i et universelt system ikke kun er svage grupper, der stiller krav. Når hele befolkningen benytter de samme velfærdsordninger, bliver der sat fokus på urimelighederne. Velstillede mennesker har ressourcer til at stille krav. Svage grupper så som kontanthjælpsmodtagere har svært ved at blive hørt – og bliver let udsat for stigmatisering. Både den korporative og den universelle model bygger på et *solidarisk* princip om, at alle betaler til alle. Den liberale eller residuale model bygger derimod på et *altruistisk* princip om, at de bedrestillede betaler til de dårligere-stillede. Altruisme rækker ikke så langt som solidaritet. Det er sådanne mekanismer, der er baggrunden for Titmuss' (1974) berømte udsagn om, at *welfare for the poor* altid ender med at blive *poor welfare*.

Hertil kommer som nævnt, at målretning af ydelserne til de svage typisk⁵ indebærer en privatisering, hvor bedrestillede henvises til at købe sociale sikringer og service på markedet. Intet tyder på, at det samlede velfærdsforbrug derved bliver mindre. Men det giver en opdeling af befolkningen i et A- og B-hold. Sat på spidsen kan det lede til, at borgere, der prioriterer egen velfærd højt, kræver skattelettelse for at få råd til at betale for velfærden.

Det er på grund af *crowding out* effekten på private velfærdsordninger, Korpi og Palme (1998) kan påvise, at det i praksis giver den største lighed i samfundet, hvis middelklassen som i det svenske pensionssystem sikres de højeste ydelser og dermed forbliver en del af det fælles system. Det sidste er i udtalt grad tilfældet også i de korporative velfærdsstater. Tyskere har ikke indtil nu behøvet bekymre sig om private pensionsordninger. I Danmark er universalismeprincippet gradbojet i den modsatte retning: Der gives til alle, men ofte mest til de svageste. Der er lave gennemsnitssatser, men høje mindsteydelser for overførselsindkomster som dagpenge og pension. Det giver en enestående sikring mod relativ fattigdom og på kort sigt optimal omforde-

ling. Til gengæld trækker det danske system store vekslers på den højere middelklasse. I en residual velfærdsstat ville denne gruppes ydelser være beskedne, men det tab overgås langt af skattebesparelsen. I en korporativ velfærdsstat er skatten høj – men det er ydelserne til gengæld også. Den universelle model kombinerer høj skat med beskedne ydelser. Det kan give legitimitetsmæssige problemer, som drøftes senere. Først skal vi imidlertid se på velfærdsstaternes økonomiske problemer. Her er sondringen mellem de tre velfærdsmodeller også vigtig

ØKONOMISK PRES PÅ DEN DANSKE VELFÆRDSSTAT?

Velfærdsstaten siges ofte at komme under økonomisk pres som følge af dels den stigende forsørgerbyrde for ældre, dels de ændringer i markeds- og konkurrencevilkår, som globaliseringen og informationssamfundet fører med sig. Vi skal navnlig koncentrere os om det sidste, da det angiveligt direkte truer *lighedselementet*, mens den stigende forsørgerbyrde for de ældre først og fremmest drejer sig om et *generelt* pres. Det sidste vil dog også indirekte påvirke ligheden og kommenteres kort i det følgende.

DEN STIGENDE FORSØRGERBYRDE FOR DE ÆLDRE

Ændringerne i den demografiske struktur er et af de forholdsvis få problemer, som det er til at forudsige. Dog langt fra 100 pct. Indvandring er den største usikkerhedsfaktor, men også fertilitet og dødelighed ændrer sig. I 1983 regnede man i Danmarks Statistiks befolkningsprognose med, at der i år 2025 ville være 4,2 millioner danskere, mens prognosen fra 2002 lød på 5,7 millioner. Forskellen udgøres navnlig af personer, der ikke var født eller indvandret i 1983, samt af disses børn – hvoraf de fleste endnu i 2025 vil være i de erhvervsaktive aldersklasser. Til gengæld bliver der flere børn og unge – og så bygger prognosen på den rent danske dødelighedsudvikling, hvilket gjorde prognoserne vildledende i en 15-årig periode, hvor Danmark havde en helt afvigende udvikling i dødeligheden (Goul Andersen & Christiansen, 1991). Udviklingen i danskernes dødelighed er nu normaliseret, hvilket indebærer, at antallet af ældre opjusteres. Alligevel tager den demografiske udvikling sig mindre foruroligende ud i dag, end den gjorde i midten af 1980'erne.

Det er samtidig vigtigt at understrege, at velfærdsstatens indretning gør velfærdsstaten i Danmark mindre sårbar over for den demografiske udfordring end flertallet af de europæiske velfærdsstater. Sammen med Sverige og UK hører Danmark i så henseende til de mest fremtidssikrede velfærdssystemer (OECD, 2001; Hinrichs, 2000; 2002; Bonoli, 2003). Det gælder blandt andet på følgende områder:

- Danmark har længe haft en stabil høj fertilitetsrate væsentligt over det europæiske gennemsnit. Derfor bliver forholdet mellem forsørgere og forsørgede mindre skævt end i de fleste lande. F.eks. ventes befolkningen over 60 år i 2030 at udgøre 27,8 pct. i Danmark mod 34,4 pct. i Tyskland – svarende til henholdsvis 55 og 71 pct. af de 20–39-årige (Statistisk Årbog, 2003; Statistische Bundesamt, 2003).
- Danmark har et af Europas billigste offentlige pensionssystemer. Fra 1972 til 2000 har udgifterne til folkepension udgjort en *faldende* andel af BFI, til trods for, at der er blevet en tredjedel flere folkepensionister i perioden (Goul Andersen, 2002b).
- Med modningen af arbejdsmarkedspensionerne aftrappes eller bortfalder pensionstillægget, der udgør halvdelen af den samlede folkepension for en enlig. I 2040 ventes ifølge visse beregninger halvdelen af pensionisterne kun at modtage grundbeløbet.
- Staten vil modtage ekstraindtægter fra udbetaling af opsparede pensionsformuer.
- Selv sundhedsudgifternes andel af BFI er ikke steget i perioden 1972–2000, trods eksplosionen i behandlingsmuligheder (Goul Andersen, 2002b). En hård økonomisk styring har vist sig mulig.
- Det økonomiske incitament til at udskyde tilbagetrækning vil – ligesom i Sverige (OECD, 2003) – forstærkes i takt med modningen af arbejdsmarkedspensionerne, fordi den årlige pension bliver stærkt afhængig af tilbagetrækningstidspunktet, og fordi efterlønnen ved 1998-reformen blev samordnet med anden pension. I forvejen har Danmark næst efter Sverige og Island den højeste tilbagetrækningsalder i EU.
- Hvis ældrebyrden alligevel stiger mere end forventet, er det politisk lettere at ændre pensionsalderen end i de fleste andre lande.
- Hvis statsgælden afvikles som planlagt, vil sparede renteudgifter stort set finansiere ældrebyrden. Hidtil har det dog knebet med den politiske disciplin.

I Danmark er ældrebyrden – under forudsætning af ansvarlig økonomisk styring – et mindre problem; derimod er ansvarlig økonomisk styring et krævende problem. Det stigende antal ældre vil ganske vist belaste udgifterne også i Danmark. Hvis det *ikke* lykkes at få flere i arbejde, og hvis det *ikke* lykkes at få reduceret statsgælden, vil belastningen alt andet lige kunne svare til, at det offentlige udgiftstryk stiger fra 2002-niveau til 1996-niveau. Ældrebyrden er en klar belastning, men ikke nogen egentlig trussel mod de bestående velfærdsordninger.

Ældrebyrden er som sagt en *generel* belastning, men har ikke *direkte* betydning for uligheden. Det har de øvrige angivelige trusler.

GLOBALISERINGEN OG PRESSET PÅ VELFÆRDSPOLITIKKEN

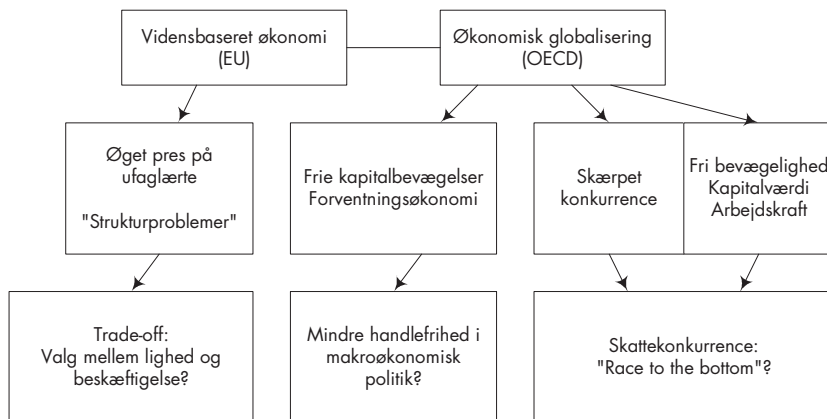
Den økonomiske globalisering – forstået som stigende bevægelse af varer, investeringer og kapitalstrømme over landegrænser og mere integrerede markeder – hævdes sammen med informationsfundets vidensbaserede økonomi ofte at lægge begrænsninger på velfærdspolitikken, specielt de lighedsfremmende foranstaltninger (Andersen & Molander, 2003). Diskussionen var i starten præget af klichéagtige forestillinger om, at globaliseringen vanskeliggjorde velfærdsstatens „politics against markets“ og i stedet dikterede „politics for markets“. Det siger ikke meget konkret, og vægten på konkurrenceevnen er ikke noget nyt for små, åbne økonomier – i Skandinavien har omfordelingsmålsætningen altid været koblet til „politics for markets“ (Steinmo, 2002). Diskussionen har ofte savnet en præcisering af, *hvordan* globaliseringen skulle bringe velfærdsstatens lighedsambitioner under pres. Der kan imidlertid opstilles tre mulige hovedargumenter herfor (jf. figur 3.2):

- Begrænsninger i traditionel makroøkonomisk styring (finans- og pengepolitik) med henblik på at skabe fuld beskæftigelse
- begrænsninger i skattepolitikken og dermed i velfærdsstatens finansieringsgrundlag
- begrænsninger i mulighederne for at opretholde en stor lighed i lønningerne

Herudover har det været diskuteret, om beskyttelse mod afskedigelse og anden regulering af arbejdsmarkedet kommer under pres (Esping-Andersen & Regini, 2000), men denne diskussion er for Danmarks vedkommende ret

FIGUR 3.2.

Globaliserings/vidensøkonomi og begrænsninger i velfærdspolitikken: Oversigt over hovedargumenter



uinteressant, da landet i forvejen har nogle af Europas mest liberale regler – til gengæld viser de danske erfaringer, at dette ikke er nogen hindring for lighed. Noget lignende kan siges om begrænsningerne i den makroøkonomiske styring med henblik på at skabe fuld beskæftigelse. Det blev engang set som selve kernen i velfærdspolitikken, men efter 1970'ernes fejlslagne økonomiske politik har der kun været anvendt „keynesianisme light“ i arbejdsløshedsbekæmpelsen – alligevel er arbejdsløsheden faldet og ligheden bevaret. De andre argumenter er potentielt mere tungtvejende.

LIGHED ELLER LEDIGHED?

At globaliseringen og informationsfundet øger presset på de ufaglærte, er nok det argument, der har nydt størst udbredelse. Lavtkvalificeret arbejde flytter hen, hvor arbejdskraften er billig, og muligheden for at vælte høje lønninger over på priserne aftager. I mange årtier rykkede industrien vestover, og siden er mange brancher som f.eks. tekstil- og beklædningsindustrien rykket helt ud af landet. I dag er der ikke længere den store frygt for, at udflytningen til Sydøstasien, Østeuropa og andre lavtlønsområder vil true den samlede beskæftigelse i Europa. Til gengæld har det været udbredt bekymring for en voksende strukturel ledighed for den ufaglærte arbejdskraft, der bliver overflødig, og som ikke kan få beskæftigelse til de nugældende

de høje mindstelønninger. Mange har delt OECD's (1994) synspunkt om, at der er et *trade-off* mellem lighed og beskæftigelse.

Lavere mindstelønninger kan retfærdiggøres med, at det set over livsforløbet giver mindre ulighed end tilbagevendende ledighed; desuden kan indkomstmobilitet bringe folk op i indkomsthierarkiet, når de først har vundet fodfæste på arbejdsmarkedet (Esping-Andersen, 1996; 1999: 182-183; 2002: 3, 6-7). Sammenligninger af indkomstmobiliteten mellem USA og Skandinavien viser dog, at indkomstmobiliteten i USA ikke er højere end i Skandinavien – snarere en kende lavere – og forskellen i ulighed bliver ikke mindre, selv om man betragter den over en årrække (Aaberge et al., 2002). I øvrigt er der også en klar tendens til, at den sociale mobilitet – indkomstmobiliteten fra generation til generation – er højest i de lande, hvor indkomstiligheden er lille, jf. tabel 3.1.

TABEL 3.1.

Indkomstilighed og social mobilitet i udvalgte lande

	DANMARK	SVERIGE	TYSKLAND	UK	USA	ITALIEN
Gini	0,22	0,23	0,28	0,31	0,34	0,35
Mobilitet	0,81	0,85	0,75	0,71	0,71	0,67

Kilde: DØR (2001: 164). Social mobilitet er målt ud fra forskellen mellem fars og søns placering i indkomstfordelingen.

Det ændrer dog ikke ved, at de rige lande kunne risikere en strukturel ledighed blandt ufaglærte. Velfærdsstaterne er imidlertid forskelligt rustede til globalisering og vidensbaseret økonomi (Esping-Andersen, 1996; Swank, 2001). De residuale velfærdsstater i den angelsaksiske verden er i en vis forstand „skræddersyede“, fordi mindstelønnen er lav og arbejdsmarkedet fleksibelt, hvilket skaber mange lavtlønnede servicejobs i den private sektor. Indkomstiligheden søges afhjulpet med jobfradrags- og lignende ordninger til støtte for „the working poor“ (Goul Andersen, 2003a: 25-26). I de skandinaviske velfærdssystemer er mindstelønnen høj, men her sikrer den offentlige sektor – opkvalificerede – jobmuligheder i servicesektoren, hvilket reducerer behovet for lavtlønnede private servicejob. Hvis der er nogen akilleshæl i de skandinaviske velfærdsstater, er det serviceydernes pres på de offentlige udgifter (Esping-Andersen, 2002: 14).

De korporative velfærdssystemer anses normalt for de mindst tilpassede. Disse lande har både høje mindstelønninger og ufleksible arbejdsmarkeder.

Det giver relativt få ufaglærte servicejobs, og den offentlige service er også underudviklet. Tilpasningen har været reduktion af arbejdsudbuddet, især ved tidlig tilbagetrækning. Kombinationen af sociale rettigheder knyttet til beskæftigelse og høj beskyttelse mod afskedigelse fører til en betydelig opdeling mellem „insidere“ og „outsidere“ på arbejdsmarkedet – både i økonomisk og i social forstand. Et ekstremt eksempel var Italien, hvor et særligt arbejdsformidlingssystem var i stand til at fastholde fuld beskæftigelse for mandlige familieforsørgere helt frem til begyndelsen af 1990'erne – men på bekostning af alle andre (Jensen, 1997; Goul Andersen & Jensen, 2002). Opsplitningen mellem insidere og outsiders tenderer mod at holde lønninger kunstigt oppe (Lindbeck & Snower, 1988),⁶ og finansieringen af sociale ydelser med sociale bidrag skaber – med mindre staten dækker underskuddet – onde cirkler, hvor arbejdsgivernes udgifter til sociale bidrag stiger under en lavkonjunktur, samtidig med, at arbejderne forsøger at holde sig skadesløse ved at overvælte deres andel i større lønkrav (Scharpf, 2000). Alt andet lige giver disse forhold større strukturledighed.

Spørgsmålet er så, hvor alvorligt strukturledighedsproblemet er. OECD har ofte henvist til den forskellige udvikling for arbejdsløsheden i USA og Europa. Indtil 1980 havde USA typisk dobbelt så høj ledighed som Europa (Goul Andersen & Halvorsen, 2002: 11); men så vendte billedet, og fra 1985 til 2000 var det Europa, der havde dobbelt så høj ledighed som USA. Samtidig var erhvervsfrekvenserne i Europa faldende, mens de i USA har været markant stigende (dog uden helt at nå det skandinaviske niveau, jf. Goul Andersen, 2002b). Pessimismen toppede, da OECD's beregninger for 1996 tydede på, at de europæiske landes strukturledighed stort set var sammenfaldende med den aktuelle ledighed, jf. tabel 3.2. Dvs. at en konjunkturofgang ikke kunne forventes at mindske ledigheden. Kun store strukturreformer (med lavere mindsteløn som OECD's prioritet nr. 1) kunne forbedre situationen.

Pessimismen bekræftedes af, at kun tre ud af de 16 lande i 1996 havde lavere ledighed end USA, og i ti af landene var strukturledigheden iflg. beregningen stigende. I 2002 så billedet imidlertid helt anderledes ud. Nu havde ni af de 16 lande lavere ledighed end USA, og yderligere to lande havde bragt ledigheden mindst en tredjedel under den estimerede strukturledighed – uden accelererende inflation. Kun Belgien, Tyskland, Frankrig, Italien og Grækenland bekræftede utvetydigt forventningen ud fra OECD's analyse. Der kan argumenteres for, at forbedringerne skyldes, at nogle lande, herunder Danmark, faktisk *har* gennemført strukturreformer på arbejdsmarke-

TABEL 3.2.

Arbejdsløshed og beregnet strukturledighed i Europa og USA, 1996-2002. Pct.

	LAND	BEREGNET STRUKTURLEDIGHED (NAWRU) 1996	FAKTISK (STANDARDISERET) LEDIGHED		
			1996	1998	2002
	USA	5,6	5,4	4,7	5,8
	EU-15	...	10,6	9,8	7,7
Ledighed konstant under USA	Norge	5,1	4,9	3,3	3,9
	Schweiz	3,1	3,9	3,5	3,1
	Østrig	5,4	4,4	4,5	4,3
Ledighed under USA, 2002	Holland	6,3	6,0	3,8	2,8
	Danmark	9,0	6,3	4,9	4,5
	Portugal	5,8	7,3	5,2	5,0
	UK	7,0	8,0	6,2	5,1
	Irland	12,8	11,7	7,5	4,4
	Sverige	6,7	9,6	8,3	4,9
"Uventet" fald i ledigheden	Finland	15,4	14,5	11,4	9,1
	Spanien	20,9	22,0	18,6	(11,3)
Forventninger fuldt bekræftet	Belgien	10,6	9,5	9,3	7,3
	Tyskland	9,6	8,9	9,3	8,6
	Frankrig	9,7	11,9	11,4	8,8
	Italien	10,6	11,5	11,7	9,0
	Grækenland	8,0	10,6	9,8	10,0
Antal lande hvor forventninger bekræftes			13	11	5
Antal lande hvor forventninger ikke bekræftes fuldt			3	5	11

Tendens i strukturledighed 1996: Stigende: 10 ; stabil: 3 ; faldende: 3.

Kilde: Goul Andersen & Bendix Jensen (2002), opdateret 2003. Strukturledighed refererer til nationale statistikker, mens tallene for 1996, 1998 og 2002 er standardiserede ledighedsprocenter. Det giver en lille "optimistisk" bias.

det. Hvis sådanne tiltag er tilstrækkelige, forsvinder imidlertid argumentet for, at globaliseringen via strukturproblemer på arbejdsmarkedet er en trussel mod velfærdsstaten og ligheden.

Hertil kommer en række anomalier, set i forhold til strukturledighedsargumentet. Et vigtigt argument har været den høje langtidsledighed i Europa (dog primært uden for Skandinavien), sammenlignet med USA, hvor lang-

TABEL 3.3.

Forholdet mellem lavt- og højtuddannedes ledighed. 25-64-årige. Pct.

	2000			LAV/HØJ RATIO		
	Lav	Mellem	Høj	1996	1998	2000
Italien	10,0	7,4	5,9	1,3	1,5	1,7
Frankrig	13,9	7,9	5,1	2,2	2,3	2,7
Belgien	9,8	5,3	2,7	3,7	4,1	3,6
Holland	3,5	2,1	1,8	2,0	2,7	1,9
Tyskland	13,7	7,8	4,0	2,7	3,0	3,4
Danmark	6,3	3,9	2,6	3,0	2,1	2,4
Sverige	8,0	5,3	3,0	2,3	2,9	2,7
Norge	2,2	2,6	1,9	1,9	2,4	1,2
Finland	12,1	8,9	4,7	3,0	2,4	2,6
UK	8,9	4,5	2,1	3,1	4,0	4,2
EU15	10,6	6,5	4,3	2,1	1,8	2,5
USA	7,9	3,6	1,8	4,5	4,0	4,4

Kilde: OECD, Education at a Glance (2001), citeret fra OECD (2000; 2002a; 2003) Employment Outlook.

tidsledighed er næsten ikke-eksisterende. Men underligt nok har man sjældent set på forskellen mellem lavt- og højtuddannedes ledighed, der burde være mindst i lande med lav mindsteløn. Men her ligger UK og USA i top, mens de skandinaviske lande trods den høje lighed har mindre forskel, jf. tabel 3.3.

Også i Danmark har en tidligere udbredt frygt for, at opsvinget skulle gå forbi de lavtuddannede, vist sig ubegrundet.⁷ Faldet i ledigheden for de ufaglærte satte ind senere end for de øvrige, men blev til gengæld stærkere, jf. tabel 3.4. Ledighedsprocenten for ufaglærte faldt fra 14,5 pct. i 1994 til 5,5 pct. i 2002, klart mere end for de øvrige uddannelsesgrupper.

Langtidsledigheden var ligeledes lidt længere om at vende, men også her blev faldet ekstra kraftigt, da det først satte ind (Goul Andersen, 1996b; 2002c). Endelig har der været talt om de skandinaviske velfærdsstaters „trilemma“, der angiveligt gjorde det umuligt at kombinere høj lighed, lav ledighed og offentlige budgetoverskud. Men også dette blev gjort til skamme. Efter de store kriseproblemer i begyndelsen af 1990'erne faldt de offentlige udgifter i Danmark fra 72 pct. af BFI i 1993 til 63 pct. af BFI i 2000 (Goul Andersen, 2002b). I Sverige var faldet endnu større, og i begge lande

TABEL 3.4.

Arbejdsløshed i Danmark, opdelt efter uddannelse

ERHVERVS- UDDANNELSE	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Ingen	14,0	14,5	11,9	10,0	8,8	7,2	6,3	5,7	5,6	5,5
Grundlæg.	10,7	10,0	8,1	7,0	6,3	5,2	4,5	4,4	4,4	4,4
Kort videreg.	6,7	6,6	5,4	4,7	4,7	3,9	3,2	4,0	3,8	4,2
Mellemlang videreg.	4,9	4,6	3,6	3,1	3,2	2,7	2,4	2,5	2,4	2,4
Lang videreg.	6,3	6,4	5,2	4,3	4,4	4,0	3,3	3,2	3,0	3,2
Total	11,4	11,3	9,2	7,7	6,9	5,6	4,9	4,6	4,5	4,5

Kilde: Statistisk Tiårsoversigt (2001; 2002; 2003). Ledigheden er i denne RAS-baserede statistik lidt lavere end i den løbende CRAM-statistik.

har det vist sig muligt at kombinere lighed, lav arbejdsløshed og offentlige budgetoverskud.

Det skal i øvrigt bemærkes, at præmissen om faldende efterspørgsel efter ufaglært arbejdskraft faktisk holder i Danmarks tilfælde. Men antallet af ufaglærte er faldet endnu hurtigere (Hjorth Andersen, 2003: 78), og der er grund til at forvente, at høj uddannelseskapaцитet (herunder voksen- og efteruddannelse) og en stor offentlig servicesektor med mange (vel at mærke opkvalificerede og rimeligt vellønnede) servicejobs også fremover kan modstå presset.⁸

SKATTERNE: RACE TO THE BOTTOM?

Spørgsmålet om presset på skatte- og velfærdssystemerne som følge af konkurrence og fri mobilitet er lige så omstridt. Argumentet er i den simple version, at skatter er en omkostning, som virksomhederne vil undgå ved at investere, hvor skatten er lav (antagelsen må være, at regningen i sidste ende havner hos virksomhederne, f.eks. fordi skatten overvælttes i lønnen). Dette synspunkt nyder dog ikke længere den store tilslutning (Steinmo, 2002).

I nyere analyser differentierer man bl.a. mellem forskellige skatteobjekter og deres mobilitet. Beskatningen af virksomheder og kapital begrænses af faren for kapitalflugt. Beskatningen af varer begrænses af faren for grænsehandel og evt. e-handel. Og beskatningen af personer på nationalt plan er begrænset af faren for emigration. Sådanne begrænsninger gælder ikke for beskatningen af fast ejendom, fordi mobiliteten pr. definition er nul.

Uenigheden drejer sig dels om, hvor mobile de forskellige skatteobjekter er, dels om, hvor meget skattemæssige incitament er betydet i forhold til andre motiver. Hvis skatteobjekter er mobile og skatteincitament er afgørende, risikerer man et „race to the bottom“, hvor indbyrdes skattekonkurrence tvinger skatterne ned.

Kapitalen er meget mobil, hvorfor man her kunne forvente de største effekter. Provenuet fra selskabsskatterne er begrænset, så nogen voldsom trussel mod velfærdsstaten er det ikke. Men selskabsskatterne i Europa har bevæget sig i en nedadgående spiral, i Danmark fra en sats på oprindeligt 40 og en overgang 50 pct. til i dag 30 pct. Flere analyser viser imidlertid, at hverken ud- eller indgående direkte udenlandske investeringer påvirkes systematisk af selskabsskattens størrelse (Garrett & Mitchell, 2001). Andre faktorer synes vigtigere, bl.a. nærhed til markeder, arbejdsmarkeder med den relevante arbejdskraft osv. (Baldwin & Krugman, 2001; Rasmussen & Andersen, 2002: 34-36, 47). Derfor anfægter mange i dag, at det skulle være globaliseringen, der har tvunget selskabsskatterne ned og hævder, at det snarere må være *diskurser og politikeres forestillinger* om globaliseringen.

Når det gælder varebeskatningen, er grænsehandel et nøjagtigt barometer for, hvor langt man kan gå. Afgifter på grænsehandelsfølsomme varer har måttet sænkes i takt med liberaliseringen i EU, og der tilbagestår måske endnu en sidste runde. Momsforskellen mellem Danmark og Tyskland (henholdsvis 25 og 16 pct.) er kritisk, men synes akkurat at holde. En overgang var der frygt for, at e-handel ville underminere skattesystemerne, men omfanget er indtil videre behersket (Rasmussen & Andersen, 2002), og effekten begrænses af, at fysiske varer ikke kan unddrages toldbehandling.

I modsætning til vareskatter (og efterhånden også ejendomsskatter) er de danske personskatter ikke specielt høje efter kontinentaleuropæisk målestok; f.eks. har marginalskatten i mange år ligget klart under den tyske, undtagen for de højeste indkomster. Derimod er indkomsts-katten væsentligt lavere i UK, og i de fleste lande er den også lidt lavere for de højeste indkomster. Forskelle i indkomstbeskatning har traditionelt ikke været set som et problem, fordi arbejdskraften i Europa er overraskende lidt mobil.

Det er heldigt for ligheden, for det er personskatterne, der giver den store udligning, jf. kapitel 2, og efter de fradragssaneringer, der er gennemført, er det næsten umuligt at forestille sig noget alternativ til den udligning, der sker via personskatterne. Den ville f.eks. næppe kunne erstattes af en kombination af lavere skatter og målretning af velfærdsydelse – end ikke ved f.eks. som det mest oplagte at målrette SU til de svageste, som det er sket i

UK. Derimod ville det formentlig føre Danmark ind på samme uligheds-
skabende spor som de angelsaksiske lande. Derfor er det vigtigt, om der kan
tænkes et „race to the bottom“ for personskatterne. Der er især tre grupper,
som påkalder sig interesse: velhavere, pensionister og højt kvalificerede unge.

Skatten for velhavere har gennem årtier skabt „udlandsdanskere“; formue-
skatten er nu afskaffet, men til gengæld har den progressive kapitalindkomst-
beskatning fået et „konfiskatorisk niveau“, som Sørensen (2003: 42) udtryk-
ker det. Problemet synes dog hverken stort eller voksende. For pensionister-
ne er det næppe skatten, der motiverer flyttrangen, men skattebesparelser
netop for pensionister gør det ofte muligt at realisere drømmen om at bo i et
mere behageligt klima. Også dette problem er dog til at overskue.

Det er højt kvalificerede unge, der er hovedbekymringen (Andersen,
2002). For højt kvalificerede udgør sprog- og kulturbarrierer ikke nogen
hindring for at flytte. Det er dog indtil videre fremtidsmusik: Andelen af
højtuddannede, der flytter til udlandet, har i de sidste 20 år været konstant
(Ugebrevet A4 no. 28, 2003; Pedersen, Røed & Schröder, 2003). I EU er det
stort set kun UK, der kan byde på væsentlig skattebesparelse, og her sluges
besparelsen ofte op af høje boligudgifter. Det viser sig da også, at de, der flyt-
ter tilbage fra UK, har mindst lige så høj gennemsnitsindkomst som de, der
flytter ud.

Endelig spiller det ind, at den danske velfærdsstat mere end nogen anden
prioriterer unge og børnefamilier frem for ældre. Manglende eller dyr bør-
nepasning og jobmuligheder for kvinder betyder ofte negative økonomiske
incitamentter til at flytte for unge familier. Reduktionen af rentefradraget for
boligejere, der traditionelt har gjort det let for unge familier at etablere sig i
egen bolig, trækker i den modsatte retning. Da huslejen er en økonomisk
stor belastning for unge, kan denne politik forekomme underlig ud fra et
skattekonkurrenceperspektiv. Formentlig har man været så optaget af et
mobilitetsperspektiv på fast ejendom, at man ikke har overvejet evt. effekter
på personmobiliteten.

Kun i forhold til USA er økonomiske tilskyndelser mere entydige – og
dog: Endnu en gang er det vigtigt at være opmærksom på, at de samlede vel-
færdsudgifter ikke er større i Europa end i USA, og selv i USA løber sum-
men af private velfærdsudgifter og skatter, selv for den bedrestillede middel-
klasse, op i et ganske betragteligt niveau.

Alt i alt er det dog primært helt andre faktorer, der får unge til at flytte –
eventyrløst, ønske om erfaring, karrieremæssige ambitioner osv. Både når

det gælder inden- og udenlandske flytninger blandt unge, forekommer det ud over beskæftigelse og uddannelse at være „metropol-effekten“, der trækker – trods forøgede leveomkostninger. Det er vanskeligt at forestille sig, at det skulle ændre sig. For midlertidige tilflyttere er eventuelle skattebarrierer afhjulpet med særregler for udstationerede nøglemedarbejdere, der slipper med en særlig lav bruttoskat. Om nødvendigt vil sådanne ordninger kunne udbygges. Alt i alt er det overordentligt svært at forestille sig, at mobilitet skulle udløse nogen skattekonkurrence på indkomstskatten.

Skulle man endelig finde et argument vedrørende personskatterne, måtte det nok snarere ligge i forvridningstab. Høje skatter påvirker i nogen grad markedets funktion, og ud fra en snæver økonomisk betragtning er der ikke tvivl om, at der i et eller andet omfang er et „forvridningstab“, hvis effekter kan forstærkes under globaliseringen (Andersen, 2003). Spørgsmålet er dog, om dette ikke opvejes af de umiskendelige fordele – også økonomiske – ved et samfund, der hænger bedre sammen; velfærdsstaten synes at bidrage til *social kapital* (Rothstein & Stolle, 2002; Rothstein, 2003), hvis økonomiske betydning er vanskeligt at måle, men dog tages mere og mere seriøst. Målt ved akkumuleret vækst i BNP pr. capita har Danmark da også haft en lige så dynamisk økonomi som USA i 1990'erne – den betydelige befolkningstilvækst i USA får ofte den amerikanske økonomi til at fremstå overdrevet dynamisk, sammenlignet med Europas.

Alt i alt er det således, når man udspecificerer de mulige mekanismer, vanskeligt at se større ulighedstrusler i globaliseringen og informationssamfundet. Begrænsningen i den makroøkonomiske styring har vist sig ikke at være nogen hindring for lighed. Den markedsbestemte ulighed i lønninger synes ikke at være vokset. Presset på arbejdsmarkedet har ikke materialiseret sig, og der synes ikke at være en stor, ufaglært „overskudsbefolkning“, som kun kan komme i arbejde, hvis sociale ydelser og mindsteløn sænkes. Der kan ikke i dag påvises noget pres på skatterne, som kan lede til skattekonkurrence, og det ligger heller ikke i kortene, at det skulle opstå. Og for at tage et argument fra en anden boldgade, så synes heller ikke den demografiske udvikling at udløse noget uoverstigeligt pres på de danske velfærdsordninger.

For visse kontinentaleuropæiske lande kan globaliseringsargumentet ikke helt afvises, og nogle af disse lande får desuden problemer med den demografiske udvikling i forhold til over-generøse pensionssystemer og meget tidlig tilbagetrækning. Men den universelle skandinaviske velfærdsmodel synes mindst lige så robust som den residuale angelsaksiske model over for

globaliseringens, videnssamfundets og ældrebyrdens udfordringer – der er blot tale om vidt forskellige former for tilpasninger, med vidt forskellige konsekvenser for ligheden. Der synes frem for alt at være tale om et politisk valg.

Derimod er der ikke tvivl om, at *diskursen* om globaliseringen har haft betydning, ved at den har påvirket politiske aktørers virkelighedsbillede og dermed dannet en ramme for formuleringen af deres præferencer. Men det er en ganske anden historie.

VELFÆRDSSTATENS LEGITIMITET

Det er mange år siden, samfundsforskere talte om velfærdsstatens legitimitetskriser, og i de senere år har standardantagelsen snarere været, at støtten til velfærdsstaten var så ubetinget, at enhver form for nedskæring måtte komme under pres fra vælgerne (Pierson, 1994). Det er overdrevet, men fanger dog den centrale pointe, at velfærdsordningerne nyder udbredt folkelig opbakning i næsten alle lande. Vi skal ikke her beskæftige os med en generel analyse af velfærdsholdninger (se f.eks. Goul Andersen, 2001), men derimod kort diskutere nogle mulige brudflader af relevans for lighedsproblematikken.

Allerførst bør det nævnes, at mens tilslutningen til velfærdsstaten på langt sigt har været stabil, har tilslutningen til fortsat indkomstudligning været klart vigende og accepten af præstations- eller kvalifikationsbestemte lønforskelle lige så klart stigende (Goul Andersen, 1996c). Blandt en liste på ca. et dusin opgaver, som den offentlige sektor kunne varetage, placerede svarpersonerne i en dansk undersøgelse af velfærdsværdier i 2000 økonomisk udligning *nederst* på listen (Goul Andersen, 2001). Et absolut flertal afviste endda – næsten som i USA – at økonomisk udligning var en offentlig opgave. Svarene afspejler givetvis den høje lighed i det danske samfund, og absolutte målinger peger på, at stor ulighed ikke accepteres. Men svarene afspejler alligevel, at fuld resultatlighed ikke længere er et ideal, og lighed har heller ikke den samme placering som tidligere som selvindlysende referencepunkt og begrundelse.

Nok så vigtigt er dog spørgsmålet, om der kan være egentlige brudflader i tilslutning til velfærdsstatens udligning. Her bør det igen pointeres, at velfærdssystemernes underliggende principper giver forskellige referencerammer for diskussionen. Set med den korporative models præstationsbriller er det selvindlysende, at rettigheder følger bidrag – man kan ikke tage veler-

hvervede rettigheder fra folk, som de selv har bidraget til. Derfor er støtten til den korporative models bidragsfinansierede velfærdsordninger næsten støbt i beton, og nedskæringer støder uvægerligt på stor modstand.

Den universelle velfærdsstats logik har næppe samme magt over sindene. Folk er ofte ambivalente, dvs. de vakler mellem at ræsonnere i termer af medborgerlige rettigheder – hvilket p.t. er indlysende, når det gælder uddannelse og sundhedsvæsen – eller i termer af støtte til de svage, der ikke kan klare sig selv. Velfærdsreformer kan have afgørende betydning for, om de tilskynder til den ene eller den anden måde at ræsonnere på (Torfing, 2001; 2003). I Danmark synes det i hvert fald på eliteplan at være blevet mere udbredt at ræsonnere i residuale termer – mere målrettede velfærdsordninger til de svage. Det gælder ikke mindst på pensionsområdet, hvilket har sin indlysende begrundelse i de arbejdsmarkedspensioner, der er gennemført. Den folkelige afsmitning er nok mindre, men den kan måles: Selv om halvdelen af vælgerne fortsat i 2001 ville bruge flere penge på folkepension, så er dette emne dog i løbet af 1990'erne røget noget ned på prioriteringslisten.

Med arbejdsmarkedspensionerne startede en institutionel og diskursiv dynamik. Den har ført til, at de ældre ikke italesættes så entydigt som en svag gruppe. Det taler for at fjerne nogle af særordningerne for pensionister og så evt. støtte dem, der har særlige behov. Det startede så småt med nedskæringen af boligydelsen fra 1999, men der er mange andre særordninger. Næste skridt kunne være at fjerne folkepensionens grundbeløb for høje indkomster. Det ville næppe være umuligt – således lød der ikke mange protester, da man først fjernede folkepensionens grundbeløb for 67–69-årige med erhvervsindkomst over en vis størrelse og nogle år senere tog dem over 70 år med.

Fjernelse af grundbeløbet for bedrestillede ville være et sidste, symbolsk vigtigt skridt. Allerede nu har man næsten organiseret den bedrestillede middelklasse ud af velfærdsstaten på så afgørende et område som pensioner. I Holland, der også kombinerer basispensioner og arbejdsmarkedspensioner, er basispensionen derimod det urørlige element. Dermed forbliver alle medlem af det fælles system. I Danmark breder den residuale logik sig næsten uundgåeligt på pensionsområdet. Arbejdsmarkedspolitikens drejning „fra ret til forsørgelse til ret til selvforsørgelse“⁹ forstærker den residuale tænkemåde, og det er ikke umuligt at forestille sig en videre udbredelse til andre områder, sådan som man har set det i UK, hvor behovsprøvningen har bredt sig. Det kan medføre en tendens til udelukkelse af den bedrestillede middelklasse fra dele af velfærdsstaten – og velstandsudviklingen betyder

samtidig, at denne gruppe har mindre og mindre brug for velfærdsstaten. Et sporskifte til en selvforstærkende residualisering af velfærdsstaten er ud fra en institutionel logik ikke utænkelig.

Indtil videre er der dog kun få empiriske holdepunkter for sådanne gisninger. Til gengæld er der gode holdepunkter for, at den øvre middelklassens inklusion i velfærdsordningerne er en afgørende variabel ud fra et lighedsperspektiv. Tværnationale undersøgelser peger på, at det betyder et afgørende legitimitetstab for kollektive velfærdsordninger, hvis den øvre middelklasse ekskluderes fra (eller pga. velstanden frivilligt melder sig ud af) de kollektive ordninger (Schwabish, Smeeding & Osberg, 2003). Resultatet synes at kunne være en selvforstærkende stigning i uligheden. I Danmark er der skabt en del strukturelle forudsætninger herfor – fremtiden vil vise, om de materialiserer sig.

LIGHEDENS LYKKELIGE ØJEBLIK?

Når der er så stor forskel i graden af lighed mellem de højtudviklede industrilande, skyldes det først og fremmest institutionelle forskelle i velfærdsstaternes indretning. Det er de kontinentaleuropæiske og skandinaviske folkeforsikringssystemer, der giver den største udligning, og blandt disse er det de universelle ordninger, der omfordeler mest og beskytter mest mod fattigdom. Velfærdsstater, der målretter ydelserne til de svage, skaber mindre lighed og er dårligere til at afhjælpe fattigdom. Det skyldes dels, at der omfordeles en mindre indkomstmasse, dels at de ressourcetsvage grupper let bliver glemt eller stigmatiseret, når det primært er de svage, der er omfattet af de offentlige ordninger; altruisme rækker ikke så langt som solidaritet.

Når det diskuteres, om det er muligt at opretholde ligheden og fattigdomsbeskyttelsen fremover, falder tanken næsten altid på økonomiske drivkræfter og begrænsninger. Analysen her peger på, at det ikke er fra den front, man skal vente ændringer. Den danske velfærdsstat forekommer ualmindelig økonomisk bæredygtig. Til gengæld bør man hæfte sig ved de politiske og institutionelle drivkræfter. Mange kontinentaleuropæiske velfærdsstater har en række økonomiske funktionsproblemer, men de er politisk robuste og vanskelige at lave om. De skandinaviske velfærdsstater er økonomisk robuste. De er i mange henseender indrettet på „politics for markets“, og bortset fra skattetrykket og ligheden hviler de i ret høj grad på markedsliberale principper. De synes generelt veltilpassede til de udfordringer, videnssamfundet og globaliseringen medfører. En konkret gennemgang af de fak-

torer, der angiveligt kunne bringe de danske velfærdsordninger og her specielt ligheden under pres, peger ikke på stærke drivkræfter for forandring fra den front. Nu som tidligere er det en stor udfordring at styre de offentlige serviceudgifter – men det er mere en politisk end en økonomisk udfordring. Til gengæld ligger der en mulig brudflade for legitimiteten i det forhold, at institutionelle ændringer fremmer en residual tænkemåde og tenderer mod at definere den bedrestillede middelklasse ud af de fælles ordninger i stedet for at definere den ind i disse. Det *kan* skabe utilsigtede og uventede dynamikker i retning mod en residualisering af velfærden. Fremtidsudsigterne i så henseende kan man kun gisne om – og der er forskel på residualisering i klassisk forstand og flerstrengede, men kollektive systemer som f.eks. det nye danske pensionssystem, hvilket nok er baggrunden for, at mange dårligt har opdaget, at Danmark her har gennemført en af Europas mest radikale velfærdsreformer – som også vil få konsekvenser for ligheden.

Men det synes i langt højere grad at være i sådanne politiske og politisk-institutionelle forhold, end det er i de økonomiske rammebetingelser, man skal finde de faktorer, der bestemmer, om uligheden vil stige fremover.

NOTER

- 1 Kært barn har mange navne. Den korporative model kaldes også Bismarck-modellen (efter grundlæggeren), den konservative model (efter den politiske ideologi, der ligger bag), socialforsikringsmodellen (efter finansieringen) eller præstationsmodellen (efter princippet om, at rettigheder skabes via bidrag). Udtrykket den korporative model henviser egentlig til administrationen, der typisk varetages i samarbejde mellem staten og arbejdsmarkedets parter i selvstændige kasser.
- 2 Logisk burde børnetilskud være et fradrag (hvad det oprindeligt også var i Danmark), og mange lande benytter netop fradrag eller en kombination af fradrag og tilskud.
- 3 Det er bl.a. her, arbejdsmarkedspensionen adskiller sig markant fra en offentlig pension – specielt på et kønsopdelt arbejdsmarked: Kvinder har større „risiko“ for at blive gamle og har derfor en interesse i at „dele deres risiko“ med mænd. Medlemmer af kvindedominerede pensionskasser har udsigt til væsentligt lavere årlige pen-

sionsudbetalinger. Her er det danske arbejdsmarkedspensionssystem usolidarisk, også i forhold til nogle af de korporative systemer. Hertil kommer problemerne med sammenkædning af sociale rettigheder og arbejde for grupper med ustabil arbejdsmarkedstilknytning – et problem, som ofte er værre i korporative systemer. Den danske opsparingsbaserede arbejdsmarkedspension er ikke en tilnærmelse til en kontinentaleuropæisk model, men mere en hybrid mellem en liberal og en korporativ model.

- 4 Ofte kan der være en lav samfundsøkonomisk effektivitet knyttet til overdrevet udbredelse af private frem for offentlige velfærdsordninger (Barr, 2001): Oven i principielle forsikringsteoretiske argumenter kommer incitamenterne til besparelser, der ofte kan være små i et privat forsikringsystem, hvis regningen kan sendes videre til forsikringstagerne. I et offentligt system fungerer både vælgernes skattevilje og nødvendigheden af at holde skattetrykket nede af hensyn til skatternes forvridningseffekter som stopklods. Fordelen ved private ordninger kan til gengæld være, at de muliggør et større velfærdsforbrug i overensstemmelse med forbrugernes præferencer end et skattefinansieret offentligt system.
- 5 Der findes undtagelser, f.eks. SU, børnepenge mv., hvor der ikke kan tænkes noget privat alternativ (Green-Pedersen, 2003). Amerikanske erfaringer tyder på, at der heller ikke er noget stort potentielt privat marked for arbejdsløshedsforsikring.
- 6 Den danske reception af insider-outsider teorien har i øvrigt været „institutionsblind“: Man har slet ikke haft blik for, at den navnlig „passer på“ den kontinentaleuropæiske model – og dårligt på den skandinaviske (specielt ikke den danske, hvor arbejdsløse tilmed er medlemmer af fagforeningen).
- 7 Samme bekymring, der lå bag den danske hjemmeserviceordning (og bag flere års fortolkningskrig mellem globaliseringsoptimisterne i Finansministeriet og -pessimisterne i Erhvervsministeriet): Kunne man ikke sænke mindstelønnen, kunne man i det mindste billiggøre den ufaglærte arbejdskraft gennem tilskud og dermed øge efterspørgslen.
- 8 Argumentet vedrører alene de „almindelige“ ufaglærte. Der er ikke hermed taget stilling til særlige problemer for visse grupper af indvandrere, personer med reduceret erhvervsevne o.l.
- 9 Formuleringen skyldes Niels Ploug, SFI.

INDKOMSTULIGHED, PÅVIRKNINGS- MULIGHEDER OG SOCIAL KAPITAL

Som afslutning på denne første del om ulighed i indkomster og forbrugsmuligheder, og som overgang til den adfærdsoverretede del af bogen skal vi kort se på, hvad økonomisk ulighed betyder for borgernes politiske påvirkningsmuligheder og for social kapital. Det første er den klassiske demokratiske begrundelse for at undersøge økonomisk ulighed: Princippet om, at alle borgeres interesser skal behandles lige, bliver hult, hvis bestemte grupper har svært ved at komme til orde (Verba, 2001). Velfærdsstaten og uligheden hævdes imidlertid også at have betydning for social kapital, forstået som generaliseret social tillid (Rothstein, 2003).

I dansk sammenhæng er indkomstulighed ikke en faktor, der har været meget *selvstændig* fokus på i undersøgelser af politisk deltagelse. Det skyldes ikke manglende interesse for socioøkonomisk ulighed. Forklaringen er mere, at indkomst har været set som et følgefænomen til uddannelse og position i arbejdslivet. I resten af bogen skal vi se nærmere på betydningen af uddannelse i informationssamfundet og på effekten af marginalisering på arbejdsmarkedet – det, man kunne kalde mulige „nye uligheder“. I dette kapitel er emnet derimod den demokratiske betydning af økonomisk ulighed i snæver forstand.

For det første er der det basale spørgsmål om, i hvor høj grad lavindkomstgrupper deltager i den politiske proces og føler, de har mulighed for at blive hørt.¹ Dernæst er der spørgsmålet, om indkomst har selvstændig betydning – er økonomisk fattigdom i sig selv medvirkende til passivitet og afmagtsfølelse, og er rigelige økonomiske ressourcer i sig selv en ressource for deltagelse og oplevede påvirkningsmuligheder? Og endelig er der spørgsmålet, om økonomisk fattigdom skaber en tilstand af manglende gensidig tillid mellem samfundets medlemmer.

Uddannelse og indkomst er naturligvis stærkt forbundne, så hvor der er sammenhæng med uddannelse, vil der normalt også være sammenhæng med indkomst. Men spørgsmålet er, om indkomst har *selvstændig* betydning

eller blot er et følgefænomen – og om en del af effekten af uddannelse evt. skyldes indkomst. Hvis indkomst ikke har nogen selvstændig betydning, er der er mindre grund til på demokratiets vegne at være bekymret for den økonomiske fordeling *som sådan* – i hvert fald så længe uligheden holder sig inden for nogenlunde kendte rammer; vi kan ikke ud fra danske data sige noget om, hvad ekstrem ulighed ville betyde.

Indkomstens betydning er ikke så enkel at måle, for folks indkomst ændrer sig over tid. Det klassiske eksempel er studerende, der normalt vil have lav indkomst, men høje deltagesressourcer. For at undgå sådanne forstyrrelser, afgrænser vi analysen til 30-59-årige, og vi afgrænser desuden til gifte/samlevende, da det i praksis er umuligt ud fra almindelige surveydata at beregne nogen ækvivaleret disponibel indkomst, der er sammenlignelig mellem gifte/samlevende og enlige. Selv med denne homogenisering er validiteten ikke perfekt: det er ikke indkomsten i det enkelte år, der er afgørende. Men med afgrænsningen nærmer vi os dog så meget, at målbare sammenhænge kan forventes, hvis der er sådanne effekter – de kan blot forventes at være forstyrret af en del støj, dvs. de kan forventes at være let underdrevne.

Allerførst skal vi dog prøve at gøre uligheden i deltagelse op efter samme principper som indkomstuligheden ovenfor. Selv hvis uligheden i politisk deltagelse gik fuldstændigt på tværs af den sociale ulighed, så ville det alligevel kunne ses som et problem, hvis samfundet var spaltet op i én gruppe, der var meget aktive, og en anden gruppe, der var meget passive – og et problem, hvis en sådan polarisering blev stærkere.

Dernæst vender vi os mod uligheden mellem indkomstgrupper. Deltager økonomisk velstillede mere i politik, og hvad betyder indkomst for følelse af påvirkningsmuligheder? Er der en gruppe af økonomisk meget svagt stillede, der slet ikke har overskud til at deltage i politik, ikke føler, de har nogen indflydelsesmuligheder, og ikke har tillid til deres medmennesker? Datagrundlaget er to landsdækkende repræsentative undersøgelser: Medborgerundersøgelsen 2000 og Marginaliseringsundersøgelsen 1999, der sammen med valgundersøgelserne danner grundlag for resten af bogen. For en kort præsentation af disse undersøgelser, se bogens appendiks.

HVOR STOR ULIGHED I POLITISK DELTAGELSE: UDVALGTE ASPEKTER

Kapitlet her koncentrerer sig om nogle få, enkle mål for politisk deltagelse, politisk effektivitetsfølelse (dvs. følelse af at kunne påvirke politikken), samt social tillid, hentet fra medborgerundersøgelsen 2000 og marginaliseringsundersøgelsen 1999 (se boks 4.1). Som deltagelsesmål benytter vi to simple indeks på basis af medborgerundersøgelsen: Antal foreningsmedlemskaber, og antal politiske deltagelsesformer ud over valgdeltagelse. Det første mål er dannet ud fra en detaljeret kortlægning af, hvor mange og hvilke foreninger, svarpersonen er medlem af, mens antal deltagelsesformer er målt ved en simpel optælling af, hvor mange former for politisk aktivitet (ud af 20 mulige), svarpersonen havde deltaget i inden for det sidste år „for at opnå forbedringer eller modvirke forringelser i samfundet“. Den sidstnævnte formulering blev bl.a. valgt, fordi „politik“ i nogle lande kan have en snæver betydning som partipolitik. Det skal understreges, at dette mål for politisk deltagelse først og fremmest måler den *situationsbestemte* deltagelse – ikke løbende, institutionaliseret deltagelse i partier og politisk orienterede foreninger (møder, bestyrelsesarbejde mv.), med mindre dette foregår i relation til konkrete enkeltsager.

Politisk effektivitetsfølelse er i dette kapitel målt ud fra to spørgsmål i medborgerundersøgelsen 2000 om svarpersonens følelse af at kunne påvirke, sammenlignet med andre, hvilket er den mest dækkende operationalisering i forhold til problemstillingen her. I de efterfølgende kapitler skal vi se på andre mål, som i højere grad er sammenlignelige over tid. Endelig er social tillid målt ved fire spørgsmål i marginaliseringsundersøgelsen 1999: om man kan stole på de fleste mennesker, om andre vil udnytte én, hvis man ikke passer på, om andre vil én det bedste, og om der er få eller mange mennesker, man kan stole helt på.

En oversigt over befolkningens fordeling efter antal deltagelsesformer samt antal foreningsmedlemskaber er vist i tabel 4.1. Deltagelsen viser sig at være ganske ulige fordelt. Således står den mest aktive fjerdedel af befolkningen for ca. halvdelen af alle foreningsmedlemskaber, mens de nederste 22 pct. kun tegner sig for fire pct. Denne fordeling er endda ret jævn, sammenlignet med (situationsbestemte) politiske aktiviteter. 27 pct. har slet ingen politisk aktivitet inden for de sidste 12 måneder, og næsten halvdelen af al aktivitet findes blandt de 16 pct. mest aktive danskere. Det er ikke Tordenskjolds soldater, men det er lige ved.

BOKS 4.1.

Situationsbestemt politisk deltagelse, politisk effektivitetsfølelse samt social tillid

1. SITUATIONSBESTEMT POLITISK DELTAGELSE (MEDBORGERUNDERSØGELSEN 2000):	
Deltaget i følgende inden for de sidste 12 måneder "for at opnå forbedringer eller modvirke forringelser i samfundet":	Foreningsaktivitet mv.:
Kontakt:	Arbejdet i et politisk parti
Kontaktet en politiker	Arbejdet i anden forening eller organisation
Kontaktet en forening eller organisation	Støttet med penge
Kontaktet embedsmand i stat, amt eller kommune	Indsamlet penge
Kontaktet eller optrådt i medier	Deltaget i politisk møde
Kontaktet advokat	Deltaget i anden aktivitet
	Enkeltindsatsaktivitet:
	Båret eller ophængt plakater eller badge
	Skrevet under på en underskriftsindsamling
	Deltaget i en offentlig demonstration
	Boykottet bestemte varer
	Bevidst købt bestemte varer af politiske, etiske eller miljømæssige grunde
	Arbejdet i en politisk aktionsgruppe
	Deltaget i en strejke
2. POLITISK EFFEKTIVITETSFØLELSE (MEDBORGERUNDERSØGELSEN 2000):	
Indeks af to spørgsmål, målt på skala 0-10:	
Har mennesker som Dem selv større eller mindre muligheder end andre for at fremlægge Deres synspunkter for politikerne?	
Har mennesker som Dem selv større eller mindre muligheder end andre for at få politikerne til at tage hensyn til Deres mening?	
3. SOCIAL TILLID (MARGINALISERINGSUNDERSØGELSEN 1999):	
Indeks af fire spørgsmål:	
• Nogle mennesker siger, at man kan stole på de fleste mennesker. Andre siger, at man ikke kan være forsigtig nok. Hvordan føler De det? (Midterkategori: Det afhænger af; omkodet fra 1-3 til 1-5 skala)	
• Hvis man ikke passer på, vil andre udnytte én (skala 1-4: helt enig/delvis enig/uenig)	
• Man kan som regel gå ud fra, at andre vil én det bedste (skala 1-4)	
• Der er få mennesker, man kan stole helt på (skala 1-4)	
Ved ikke mv. omkodet til 3 på det første spørgsmål, til 2,5 på de to øvrige; IP med 3 eller flere ved ikke mv. kodet missing. Reliabilitet: Cronbach's alpha: 0.70 på vejede data.	

TABEL 4.1.

Befolkningens fordeling efter antal foreningsmedlemskaber og antal politiske deltagelsesformer. Medborgerundersøgelsen 2000

	ANDEL FORENINGSMEDLEMSKABER			ANTAL DELTAGELSESFORMER		
	Pct.	Andel af medlemskaber	Kum. pct. af medlemskaber	Pct.	Andel af aktiviteter	Kum. pct. af aktiviteter
0	8,2	-	-	26,5	-	-
1	13,6	4,3	4,3	17,4	6,3	6,3
2	21,4	13,3	17,6	14,0	10,1	16,4
3	17,0	15,9	33,5	11,1	12,0	28,4
4	15,7	19,6	53,1	8,7	12,6	41,0
5	10,1	15,8	68,9	5,9	10,7	51,7
6-9	13,1	28,1	97,0	13,0	34,0	85,7
10+	0,9	3,0	100,0	3,4	14,3	100,0
Gini-koefficient			0,37			0,55
Do. inkl. valgdeltagelse						0,38

Ligesom med den økonomiske fordeling i kapitel 2 kan denne ulighed udtrykkes ved en gini-koefficient, jf. tabel 4.1. Mens den økonomiske ulighed var helt nede på en gini-koefficient på omkring 21-23, er gini-koefficienten for foreningsdeltagelse 0,37 – og for anden politisk aktivitet så høj som 0,55. Selv om det naturligvis er usammenlignelige størrelser, kan man med nogen ret sige, at den politiske ulighed er markant større end den økonomiske. Det hører dog med til historien, at valgdeltagelse ikke tæller med i opgørelsen her over politisk aktivitet. Regnes valgdeltagelse med som aktivitet på linje med alle andre, bliver gini = 0,38 – på niveau med foreningsmedlemskab, men altså stadig høj.

Efter internationale standarder er uligheden i deltagelse dog ikke specielt høj. Fra den internationale komparative undersøgelse, som medborgerundersøgelsen indgår i, fremgår det, at uligheden mht. situationsbestemt politisk deltagelse er noget højere i Tyskland, men lidt mindre i Norge og Holland og nogenlunde på samme niveau i Schweiz og Sverige.

Der er desværre ikke mulighed for at lave helt sammenlignelige opgørelser over uligheden i politisk deltagelse over tid, da spørgsmålene og de tidsmæssige afgrænsninger er helt eller delvist forskellige. Men en stort set sammenlignelig opgørelse af antal foreningsmedlemskaber fra 1979 tyder

dog ikke på, at uligheden mellem individer er blevet større, tværtimod. I 1979 var $gini = 0,40$ for organisationsmedlemskaber, altså en tand højere end i 2000. Hertil kommer, at 1979-undersøgelsen kun omfattede 18-70-årige. Det underdriver uligheden, fordi foreningsdeltagelsen er lavere blandt de ældre – i 1979 var den endda markant lavere allerede blandt de 60-69-årige. Der er således næppe tvivl om, at uligheden i foreningsdeltagelse er mindsket i de sidste 25 år, og undersøgelser har også vist, at den *sociale* ulighed er aftaget (Goul Andersen, 1993a; 2002a; Torpe, 2000).

ØKONOMISK ULIGHED OG POLITISK DELTAGELSE

Ovenstående opgørelse henviser udelukkende til ulighed mellem individer. Så længe denne variation er rent individuel, kan den ud fra et *instrumentelt* perspektiv (varetagelse af interesser) ikke bekymre så voldsomt.² Der vil altid være nogle, der er mere engagerede i politik end andre, og som derfor deltager mere. Mere problematisk er det, hvis det er bestemte samfundsgrupper (eller for den sags skyld politiske grupperinger), der deltager i stærkt forskelligt omfang. Her skal vi udelukkende se på spørgsmålet om indkomstens selvstændige betydning. Hvis økonomisk ulighed ikke påvirker politisk deltagelse og politiske orienteringer, er det ikke umiddelbart noget *demokratisk* problem, om den økonomiske ulighed bliver lidt større eller lidt mindre; dog skal der tages det forbehold, at vi ikke kan generalisere ud over de grænser for økonomisk ulighed, der er erfaring med i det danske samfund, og som *næsten* eliminerer langvarig (relativ) fattigdom.

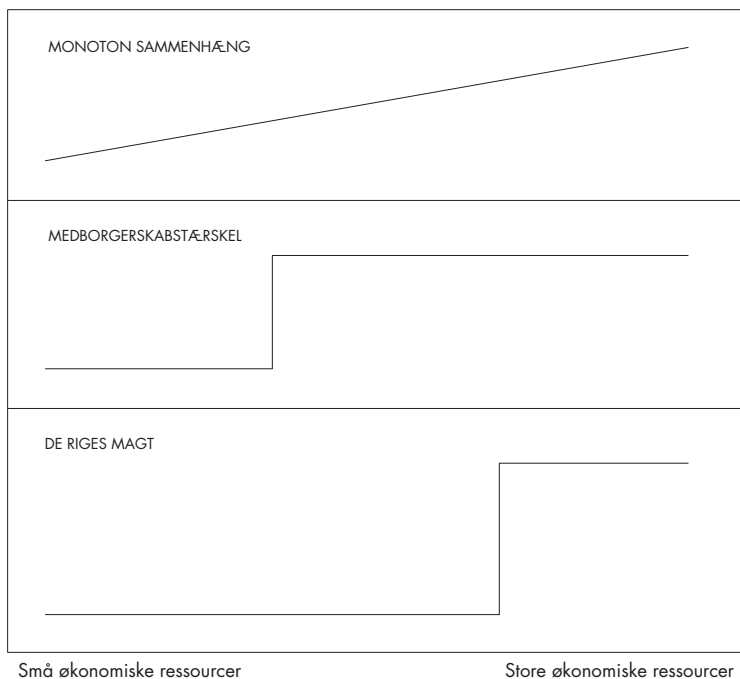
Vi har desværre ikke optimale mål for den økonomiske ulighed. Dels har vi ikke noget mål for ækvivalerede disponible indkomster, dels kan indkomst i et enkelt år være misvisende, specielt for studerende, og til dels også for ældre. Analysen er derfor begrænset til 30-59-årige samt til gifte/samlivende. Herudover inddrages i forbindelse med marginaliseringsundersøgelsen også et mål for oplevet økonomisk nød.

Hvis indkomst har en direkte effekt på deltagelse, effektivitetsfølelse og social tillid, kan den i princippet tage forskellig form (jf. figur 4.1):

- Monoton sammenhæng: Jo flere ressourcer, herunder også økonomiske, desto større deltagelse, effektivitetsfølelse og tillid.
- Medborgerkabstærskel: En indkomst af en vis størrelse er en forudsætning for fuld deltagelse i samfundslivet, herunder også det politiske liv. Fattigdom giver lav deltagelse, afmagt og manglende social tillid. Det kan

FIGUR 4.1.

Hypotetiske sammenhænge mellem økonomiske ressourcer og politisk effektivitetsfølelse og deltagelse (idealiseret)



begrundes socialpsykologisk: Politisk engagement og følelse af at kunne påvirke forudsætter et vist overskud. Men det kan også begrundes helt bogstaveligt: F.eks. er det ikke gratis at være medlem af en forening eller at abonnere på en avis.

- De riges magt/elitens deltagelse: Økonomisk privilegerede grupper oplever politiske påvirkningsmuligheder som noget naturligt og indlysende, hvorimod „almindelige mennesker“ ikke oplever de store muligheder og ikke deltager meget.

Sammenhængens form kan forventes at være forskellig, alt efter hvilken form for deltagelse eller orientering, vi taler om. Mønstrer med en medborgerskabstærskel kunne man navnlig forvente at finde, når det gælder medlemskab af foreninger og social tillid, mens mønstrer med „de riges magt“ ikke mindst kan forventes, når det gælder politisk effektivitetsfølelse. Man kan dog også forestille sig kombinationer af de nævnte mønstre.

TABEL 4.2.

Gennemsnitligt antal foreningsmedlemskaber, antal aktivitetsformer, og politisk effektivitetsfølelse blandt 30-59-årige. Medborgerundersøgelsen 2000. Kun gifte/samlevende

	ANTAL FORENINGS- MEDLEMSKABER	ANTAL POLITISKE DELTAGELSE- FORMER	POLITISK EFFEKTI- VITETSFØLELSE (SKALA 0-10)	(N)
Mand	3,78	3,42	5,45	370
Kvinde	3,73	3,21	5,28	351
Eta	,01	,04	,04	
30-39 år	3,33	3,16	5,13	254
40-49 år	4,03	3,73	5,39	242
50-59 år	3,95	3,06	5,61	225
Eta	,14***	,10*	,10*	
Folkeskole 7-9 år	3,20	2,43	4,85	246
10. kl., realeks. o.l.	3,87	3,38	5,35	286
Stud. eks. o.l.	4,33	4,38	6,07	189
Eta	,20***	,24***	,23***	
Ingen/kort udd.	3,02	2,47	4,79	170
Lærl. udd. og tilsv.	3,66	2,82	4,94	228
Kort videreg. udd.	3,83	3,57	5,58	63
Mellemlang vid. udd.	4,19	4,11	5,93	159
Lang videreg. udd.	4,57	4,62	6,69	95
Eta	,23***	,26***	,29***	
Under 249.999	2,36	2,53	4,63	42
250-349.999	3,41	2,58	4,61	62
350-449.999	3,61	2,86	5,17	162
450-499.999	3,71	3,51	5,10	99
500-599.999	3,79	3,44	5,34	125
600.000+	4,48	4,22	6,14	170
Eta	,24***	,19***	,25***	
R ² (forklaret varians)	11,8 pct.	9,8 pct.	13,6 pct.	

* Angiver den statistiske sikkerhed (signifikansniveau): * < 5 pct. (mindst 95 pct. sikker); ** < 1 pct. (mindst 99 pct. sikker); *** < 0,1 pct. (mindst 99,9 pct. sikker).

Indledningsvist præsenteres i tabel 4.2 en oversigt over, hvilke faktorer, der spiller ind på politisk effektivitetsfølelse, foreningsmedlemskab og politisk deltagelse blandt de 30-59-årige i medborgerundersøgelsen 2000. Køn er stort set uden betydning, og alder har – inden for disse grænser – umiddelbart kun begrænset effekt. Derimod er der en betydelig effekt af såvel skole- som erhvervsuddannelse, samt af indkomst; effekten af de sidstnævnte tre faktorer (her udtrykt ved eta-koefficienter, der kan variere mellem 0 og 1) ser umiddelbart ud til at være af nogenlunde samme størrelsesorden. Det kan i tilføjes, at en yderligere findeling af indkomsten ikke giver noget yderligere forklaringsbidrag. F.eks. er der ingen målbare forskelle inden for den forholdsvis store gruppe med husstandsindkomster over 600.000.

Vi kan samtidig konstatere ud fra værdierne for forklaret varians, at selv om uligheden i politisk deltagelse er større end uligheden i foreningsmedlemskab, så er foreningsmedlemskab mere påvirket af uddannelse og indkomst end den politiske deltagelse. At en aktivitet er stærkt skævt fordelt (jf. tabel 4.1), er altså ikke uden videre ensbetydende med, at den også er stærkt *socialt* skævt fordelt. I det hele taget er sociale faktorerers effekt ikke så dramatisk – stærkest er effekten på følelsen af kunne påvirke, hvor den forklarede varians løber op i 13,6 pct.

At uddannelse har stor effekt, er ikke noget nyt, men snarere udgangspunktet for al forskning i politisk deltagelse. Spørgsmålet er, om indkomst har *selvstændig* effekt ud over uddannelse. Derfor har vi gennemført en analyse (MCA-analyse), hvor alle faktorer inddrages på én gang. Da både skoleuddannelse og erhvervsuddannelse har selvstændig betydning, medtages begge i analysen; ellers kunne analysen give et overdrevet billede af indkomstens betydning. Effekterne af de enkelte variable, når alle andre faktorer holdes konstant, er målt ved beta-koefficienter, der kan variere mellem 0 og 1.

Tabel 4.3 viser effekten af indkomst, når der kontrolleres for køn, alder og uddannelse. Det reducerer som forventet effekten af indkomst betydeligt. Men der forbliver en signifikant effekt på foreningsmedlemskab og politisk effektivitetsfølelse, hvorimod sammenhængen med antal politiske deltagelsesformer ikke længere er statistisk sikker. Sammenhængen med foreningsmedlemskab følger det mønster, der ovenfor blev beskrevet som „medborgerskabstærskel“: Personer med meget små indkomster har markant færre foreningsmedlemskaber, mens indkomst ikke har så stor betydning for resten; dog er der ekstraordinært mange foreningsmedlemmer i husstande med indkomst over 600.000.

TABEL 4.3.

Effekt af uddannelse, indkomst mv. på foreningsmedlemskab, politisk deltagelse og politisk effektivitetsfølelse blandt 30-59-årige. Medborgerundersøgelse 2000. Kun gifte/samlevende. MCA-analyse. Betakoefficienter

	ANTAL FORENINGS- MEDLEMSKABER	ANTAL POLITISKE DELTAGELSES- FORMER	POLITISK EFFEKTIVI- TETSFØLELSE (SKALA 0-10)
Køn	,01	,05	,06
Alder	,18***	,07	,12*
Skoleuddannelse	,18***	,16**	,14*
Erhvervsuddannelse	,10	,14	,18**
Indkomst	,15*	,08	,15*
Kategori-effekter indkomst (afvigelse fra gennemsnit)			
Under 249.999	-1,07	-,33	-,52
250-349.999	-,05	-,24	-,43
350-449.999	+,04	-,19	+,04
450-499.999	-,07	+,21	-,17
500-599.999	-,13	-,13	-,11
600.000+	+,37	+,33	+,42
R ² med indkomst	11,8 pct.	9,8 pct.	13,6 pct.
R ² uden indkomst	9,1 pct.	8,8 pct.	11,3 pct.
Forskel	2,7 pct.	1,0 pct.	2,3 pct.

* Angiver den statistiske sikkerhed (signifikansniveau): * < 5 pct. (mindst 95 pct. sikker); ** < 1 pct. (mindst 99 pct. sikker); *** < 0,1 pct. (mindst 99,9 pct. sikker).

Sammenhængen ændrer ikke form ved yderligere kontrol for arbejdsmarkedsstatus (ikke vist), men indkomsteffekten reduceres til $\beta = 0,11$, lige under signifikansgrænsen. Der er gennemført en tilsvarende analyse for aktiv deltagelse i foreningslivet, samt for økonomiske bidrag (fra medlemmer såvel som ikke-medlemmer). Det viser sig imidlertid, at indkomst udelukkende har selvstændig effekt på *antallet* af medlemskaber, ikke på hverken aktiv deltagelse eller økonomiske bidrag. Det er et meget stabilt fund: Også i 1990 og 1979 var det i højere grad antallet af medlemskaber end aktiv deltagelse, der var afhængig af ressourcer (Goul Andersen & Hoff, 2001).

Sammenhængen med politisk deltagelse er stort set monoton, men altså ikke statistisk signifikant. Det er derimod sammenhængen med politisk

TABEL 4.4.

Effekt af uddannelse, indkomst mv. på foreningsmedlemskab og politisk deltagelse blandt 30-59-årige. Marginaliseringsundersøgelsen 1999. Kun gifte/samlevende. MCA-analyse. Betakoefficienter

	ANTAL FORENINGS- MEDLEMSKABER	ANTAL POLITISKE DELTAGELSESFORMER	SOCIAL TILLID
Køn	,03	,03	,14***
Alder	,15***	,09*	,05
Skoleuddannelse	,13*	,15**	,15***
Erhvervsuddannelse	,14*	,18***	,12
Indkomst	,14*	,08	,19***
Oplevet økonomisk nød	,03	,02	,12***
Kategori-effekter indkomst (kontrolleret afvigelse fra gennemsnit)			
Under 249.999	-,49	-,28	-,93
250-349.999	-,09	-,08	-1,04
350-449.999	-,10	-,16	-,41
450-499.999	-,02	+,10	-,60
500-599.999	+,06	+,08	+,23
600.000+	+,15	+,06	+,86
R ²	10,5 pct.	10,6 pct.	15,7 pct.

* Angiver den statistiske sikkerhed (signifikansniveau): * < 5 pct. (mindst 95 pct. sikker); ** < 1 pct. (mindst 99 pct. sikker); *** < 0,1 pct. (mindst 99,9 pct. sikker).

effektivitetsfølelse, der er klart forhøjet i indkomstgruppen over 600.000 og klart reduceret i gruppen under 350.000. Det kan måske betegnes lidt som en kombination af afmagt og „de riges magt“, i og med, at der ikke er nogen variation i den store midtergruppe. Ingen af disse sammenhænge påvirkes af kontrol for arbejdsmarkedsstatus. End ikke introduktion af politisk interesse som uafhængig variabel (ikke præsenteret) fører til en nævneværdig reduktion i effekten af indkomst.

Samme mønster kan konstateres i den såkaldte „marginaliseringsundersøgelse“, som er foretaget året forinden, og som er hovedgrundlaget for analysen af de marginaliserede i bogens Del III. Her er måleapparatet principielt det samme, blot i reduceret udgave, dvs. der er en mindre omfattende scanning af foreningsmedlemskaber (der bl.a. ikke omfatter idrætsforeninger og sportsklubber), ligesom der er anvendt væsentligt færre spørgsmål til

afdækning af den politiske deltagelse. Til gengæld er social tillid målt ved fire spørgsmål (jf. boks 4.1). Formålet med at inddrage dette datasæt er dels at se, om ovennævnte mønster kan bekræftes, dels at se, om oplevet økonomisk nød følger noget yderligere til.

Når det gælder deltagelse, bidrager oplevet økonomisk nød ikke med yderligere effekt ud over effekten af indkomst. Effekten af indkomst er i øvrigt stort set som i medborgerundersøgelsen – signifikant på foreningsdeltagelse, med en slags „tærskelsværdi“, men ikke signifikant på politisk deltagelse, jf. tabel 4.4. Her styrkes sammenhængen endda en anelse (fra $\beta = ,14$ til $\beta = ,17$) ved kontrol for arbejdsmarkedsstatus (ikke vist).

Stærkest effekt er der dog på social tillid, hvor både indkomst og oplevet økonomisk nød spiller ind – indkomst har endda stærkere effekt end uddannelse på social tillid. Det tegner sig dog ikke som nogen fattigdomseffekt: I stedet er der en nogenlunde monoton sammenhæng, med fire niveauer: Lav social tillid i gruppen med husstandsindkomst under 350.000, moderat i gruppen op til 500.000, stigende i gruppen 500.000–600.000, og høj i gruppen over 600.000. Sammenhængen er upåvirket af arbejdsmarkedsstatus.

SAMMENFATNING

Som sagt er det begrænset, hvor meget man ud fra danske interviewdata kan sige om den økonomiske ligheds betydning for demokratiet i et samfund. Skal man belyse effekten af en mere vidtrækkende ulighed, kræver det komparative data fra lande med større ulighed – og der kan endda argumenteres for, at man snarere bør se på forskelle mellem landene end på forskelle mellem individer, fordi effekten i højere grad er lang- end kortsigtet, og fordi den i højere grad vedrører grupper i samfundet end det enkelte individ. Der er forskel på økonomisk svagt stillede, der er præget af en fattigdomskultur, og folk, der – i reglen forbigående – oplever økonomisk smalhans i et samfund som Danmark. Sådanne betragtninger skal vi vende tilbage til i Del III om marginaliseringen på arbejdsmarkedet.

Men også inden for det danske samfund er der socialt betinget ulighed i deltagelsen, og det er vigtigt at kende de umiddelbare årsager hertil: Er det først og fremmest indkomstulighed som sådan, der begrænser, eller er det udelukkende uddannelse og den socialt betingede forskel i adgangen til uddannelse, der spiller ind? Hvis det sidste er tilfældet, er der grænser for, hvor interessant det er ud fra et *demokratisk* perspektiv at analysere økonomisk ulighed.

Når det gælder den mere situationsbestemte politiske deltagelse, som vi her har målt ud fra deltagelse i underskriftsindsamlinger og aktioner, kontakter mv., synes svaret ret entydigt at være, at det er uddannelse og ikke indkomst, der er det afgørende. Når det gælder foreningsmedlemskab, synes indkomst til gengæld at spille en ret vigtig selvstændig rolle – dvs. ud over, hvad der er en følge af de bedrestillede højere uddannelse. Specielt finder vi en udpræget lav foreningsdeltagelse blandt økonomisk svagt stillede, og effekten er større på selve medlemskabet end på den aktive deltagelse, som man ellers ville anse for den mest ressourcekrævende. Også når det gælder politisk effektivitetsfølelse – her målt som følelse af at kunne påvirke, sammenlignet med andre – finder vi en klar sammenhæng med indkomst: En lav effektivitetsfølelse blandt personer med lave indkomster og en klart højere effektivitetsfølelse blandt personer med høje indkomster – igen som en direkte effekt af indkomst. Endnu mere iøjnefaldende er sammenhængen mellem indkomst og social tillid, hvor både faktisk indkomst og oplevet økonomisk pres har ret markant effekt.

Derfor synes det rimeligt at konkludere, at det ikke kun er et socialt problem, men også et demokratisk problem, hvis den økonomiske ulighed vokser. Det er en kvalitet ved det danske demokrati, at indkomstuligheden trods alle odds er forblevet temmelig lav indtil nu (jf. kapitel 2). Danmark hører til de lande, der synes at vise, at det er *muligt* at undgå de trusler om stigende ulighed, der altid ligger latent i en dynamisk markedsøkonomi, og som undertiden er fremstillet som uundgåelige under de ændrede vilkår for international konkurrence og for statslig regulering. Bevarelse af en høj grad af økonomisk lighed tegner sig som en vigtig demokratisk udfordring – men ikke som en økonomisk uoverstigelig udfordring – derimod kan der være mange *politiske* grunde til, at opgaven er vanskelig.

Vi har dog også set, at uddannelse gennemgående er vigtigere end indkomst for politisk deltagelse og politisk effektivitetsfølelse. Selv om uddannelse tilsyneladende ikke har fået større betydning for indkomstfordelingen i samfundet, kunne der være mange grunde til at forvente en stigende *politisk* lagdeling efter uddannelse: Politikken bliver mere kompleks og vanskelig at overskue for personer med ringe uddannelse, informations- og kommunikationsteknologien giver stærkt øgede deltagelses- og indflydelsesmuligheder for borgerne, og arbejdspladser ændrer sig som hovedtendens væk fra taylorisering over mod mere flade hierarkier, hvor den enkeltes ansvar vokser. I Danmark synes det ganske vist ikke umiddelbart at true de ufaglærtes jobmuligheder (selv om der er en stor uddannelsesmæssig

skævhed i ledigheden og især langtidsledigheden). Men der kunne være mange grunde til at forvente, at de lavtuddannede følte sig marginaliseret, når det gjaldt muligheden for at overskue politik og øve indflydelse. Det er emnet for bogens næste del.

NOTER

- 1 I modsætning til det meste af deltagelseslitteraturen, der så at sige pr. definition opererer med deltagelse som afhængig variabel og ser oplevet evne til at påvirke („political efficacy“ eller politisk effektivitetsfølelse) som uafhængig eller mellemkommende variabel, ser vi her de to som sideordnede. Til syvende og sidst er det centrale, set ud fra et demokratisk perspektiv, ikke kun, om folk deltager, men om folk oplever, at de *kan* gøre noget.
- 2 Deltagelsens „opdragende funktion“ er et andet perspektiv, hvor ud fra det også i høj grad kan opfattes som et problem, at nogle personer deltager meget lidt i politik – også selv om denne skævhed ikke er gruppebestemt.

DEL II

**UDDANNELSE OG POLITISK
POLARISERING?**

Som det fremgik af Del I, kunne antagelsen om, at globaliseringen og videnssamfundet i sig selv fører til stigende økonomisk ulighed, ikke bekræftes. De mekanismer, der skaber økonomisk udligning, synes ganske robuste over for de *økonomiske* udfordringer. Graden af ulighed vil også fremover mest være et resultat af politiske valg – men ikke nødvendigvis *bevidste* politiske valg.

Men økonomisk ulighed er kun ét aspekt af polariseringshypotesen. Et andet aspekt er forventningen om en uddannelsesmæssig polarisering af befolkningens politiske deltagelsesmuligheder og politiske identiteter – to aspekter, der ofte kædes sammen i gængse globaliseringsforestillinger. Ét er, at lavtuddannede klarer sig over forventning økonomisk og på arbejdsmarkedet, men kan de også klare sig som medborgere, eller sker der en politisk polarisering mellem lavt- og højtuddannede? Det er ofte en sådan polarisering, der sigtes til, når der i den offentlige debat tales om et „over-Danmark“ og et „under-Danmark“. Det er emnet for de to næste kapitler.

Spørgsmålet har både et deltagelsesaspekt og et identitetsaspekt. I USA er det navnlig den stigende sociale ulighed i påvirkningsmuligheder, der diskuteres. I Europa er det mere den øjensynlige polarisering i politiske identiteter, herunder fremmedfjendtlighed, politisk mistillid og nye højrebewægelser. Disse tendenser kædes ofte sammen med marginaliseringstrusler, konkurrence om velfærden, og politikens stigende kompleksitet som følge af europæiseringen og globaliseringen. Mens det i USA er forskningen i demokrati og politisk deltagelse, der har sat de nye emner på dagsordenen, er det i Europa mere forskningen i demokratiproblemer på EU-niveau, etnisk konflikt og nye højrebewægelser. I Europa er der yderligere den baggrund, at de massebewægelser, der tidligere gav resourcesvage borgere kollektive resourcer og formede kollektive identiteter, har mistet deres mobiliseringskraft.

At politikken er blevet mere kompliceret, ikke mindst som følge af europæiseringen, forekommer plausibelt. Spørgsmålet er, om befolkningen kan følge med – og om *alle* kan følge med. Det er nærliggende at forestille sig, at stigende uddannelse, lettere adgang til information via internettet, og større vægt på selvstændighed og kreativitet på jobbet betyder en styrkelse af resourcerne hos de stærke – men i værste fald en svækkelse blandt de svage. Spørgsmålet er derfor, om vi får en polarisering mellem en veluddannet og internationalt orienteret elite på den ene side, der flittigt udnytter de mange nye muligheder, og på den anden side en større eller mindre gruppe af res-

sourcesvage, der føler sig afmægtige og mister interessen for politik. Det er emnet for kapitel 5.

Dernæst er der spørgsmålet om, hvordan man skal tolke nye politiske konflikter omkring emner som EU og indvandring. Er det udtryk for en polarisering mellem højtuddannede og lavtuddannede – mellem en ressourcestærk, kosmopolitisk og fremskridtsoptimistisk „elite“, og på den anden side en større eller mindre gruppe af ressourcesvage, der føler sig afmægtige og måske ligefrem marginaliseringstruede. Eller er der snarere tale om, at de politiske konfliktstrukturer ændrer sig, så befolkningen i højere grad deler sig efter værdier – uden at det kan fortolkes ind i et afmagtsperspektiv? Herom handler kapitel 6.

UDDANNELSE, MAGT OG AFMAGT

Alt andet lige betyder globalisering og europæisering, at politikken bliver mere kompleks, mere fjern og mindre påvirkelig, mens informationssamfundet betyder, at adgang til viden og evne til håndtering af information bliver en stadig mere vigtig ressource for deltagelse. De store folkelige bevægelser: arbejderbevægelsen og bondebevægelsen var i sin tid med til at skabe engagement og mobilisering blandt samfundets mindre uddannede grupper. Disse partier og foreninger overlever, men som *bevægelser*, der mobiliserer ressourcesvage grupper til politik, spiller de ikke længere den store rolle.

Isoleret set er politik derfor blevet mere krævende for den enkelte. Men til gengæld har ikke mindst de folkelige bevægelser også skabt et lighedspræget samfund med større individuelle ressourcer, ikke mindst for de svage. Samfundsudviklingen i øvrigt har også øget borgernes ressourcer. Allerede for 15-20 år siden blev der talt om „kognitiv mobilisering“ som følge af massemedier og højere uddannelse (Dalton, 1988: 23; Inglehart, 1990: 359). Til disse faktorer kan i dag føjes mere udviklende arbejde og en eksplosiv stigning i adgangen til informationer og muligheden for kommunikation. Alt i alt faktorer, der gør det sværere at bevare ekspertmonopoler og sværere for myndighederne at „styre hen over hovedet på borgerne“. Men disse ressourcer er ikke lige fordelt. Alle har adgang til de elektroniske massemedier, men avislæsningen falder. Uddannelsesniveaulet er steget, men nogle får ikke uddannelse ud over folkeskolen. Det er ikke alle, der har fået mere udviklende arbejde. Og ikke alle har adgang til moderne informations- og kommunikationsteknologi. Det er derfor nærliggende at forvente stigende skel i politisk kapacitet mellem resourcestærke og -svage, samt at undersøge, om dette har forbindelse med nye former for politisk mistillid og protest.

Dette kapitel starter med et overblik over udbredelsen af nye arbejdsrelationer og brugen af ny teknologi, hvorefter der ses nærmere på uddannelsesforskelle i politisk engagement og oplevede påvirkningsmuligheder. Derefter undersøges europæiseringens betydning for borgernes oplevelse af

påvirkningsmuligheder, hvor det er en nærliggende hypotese, at skellene øges, jo længere man bevæger sig fra det lokale til det internationale niveau. Ligesom i kapitel 4 (figur 4.1) kan der være grund til at hæfte sig ved sammenhængens form: Er der en slags „medborgerskabstærskel“, hvor en gruppe udgrænses fra at tage del på lige fod med resten af befolkningen (lavtuddannede, samt dem, der ikke får udviklende arbejde og ikke får adgang til ny teknologi)? Eller er der en slags „elitetærskel“, hvor veluddannede udgrænser sig fra den øvrige befolkning med markant udnyttelse af alle de nye muligheder? Eller er der ganske enkelt en monoton sammenhæng, hvor flere ressourcer giver jævnt større engagement, kapacitet og deltagelse?

Endelig er der spørgsmålet om, hvad velfærdsstaten kan gøre. Ud over økonomisk udligning kan velfærdsstaten også opdrage til politisk deltagelse og skabe bedre deltagelsesmuligheder for resourcesvage. Det første er indskrevet i folkeskolens formålsparagraf, og det andet er søgt opnået ved at føre beslutningerne nærmere ud til borgerne. Vi skal komme med nogle få bud på, om det virker.

Datagrundlaget for analysen i dette og det følgende kapitel er primært de løbende valgundersøgelser siden 1971, samt medborgerundersøgelsen 2000, sammenholdt med lignende tidligere undersøgelser,¹ alle landsdækkende, repræsentative interviewundersøgelser.

NY ARBEJDSORGANISERING

Den feberagtige højkonjunktur i IT-branchen omkring år 2000 gav en overgang anledning til populære forestillinger om en ny lønmodtagerelite inden for brancher som IT, bioteknologi mv. Sådanne scenarier er set før og har altid kunnet sikre et levebrød til foredragsholderere, men hver gang har det vist sig, at en konjunktur blev forvekslet med en strukturel udvikling. Det betyder dog langt fra, at alt er ved det samme. Langt op i 1980'erne talte moderniseringspessimister om „degradation of work“ – underordning og rutinisering af arbejdsprocesserne, der berøver arbejdet for mangesidethed og selvstændighed (Braverman, 1974; Gorz, 1981). Degraderingen fra butiksekspedient til kassedame er et klassisk billede. Sådanne processer hører industrisamfundet til og foregår stadig inden for visse traditionelle brancher, men der ingen tvivl om, at hovedretningen i informationssamfundet går mod større autonomi, medansvar og medbestemmelse for den enkelte ansatte (Kern & Schumann, 1984). Klassiske hierarkier afløses af mere flade og netværksprægede organisationer, der udnytter den enkeltes selvstændighed og ansvar.

TABEL 5.1.

Lønmodtagernes autonomi i arbejdssituationen. 1985 og 2000. Pct.

	1985	2000
Ofte	34	69
Af og til	21	20
Kræves ikke	40	11
Ved ikke/ubesvaret	5	-
N (=100 pct.)	978	894

Kilde: Survey af socialstrukturelle ændringer 1985 samt Medborgersurvey 2000.

Selv om der er nogen retorik i nye managementteorier, og empiriske undersøgelser på virksomhedsniveau advarer mod for vidtgående tolkninger (Csonka, 2000; 2003), så har tidligere undersøgelser vist, at lønmodtagere i Skandinavien oplever en ret stor indflydelse på deres egen arbejdssituation (Hoff 1993; Goul Andersen & Hoff, 2001; jf. også Bild et al., 1993). Medborgerundersøgelsen 2000 viser, at indflydelsen er markant højere end i de fleste andre lande (Goul Andersen & Rossteutscher, 2003), og at udviklingen er fortsat. Således svarede 69 pct. af lønmodtagerne bekræftende på spørgsmålet: „Har De inden for de sidste 12 måneder gjort noget for at opnå forbedringer eller modvirke forringelser med hensyn til Deres arbejde eller på Deres arbejdsplads?“ Ti år tidligere var andelen „kun“ 58 pct. Det sker typisk uformelt, dvs. ved at den ansatte henvender sig til den nærmeste overordnede. Videre var der i 2000 76 pct. af de danske lønmodtagere, som vurderede deres indflydelsesmuligheder på jobbet som „meget gode“ eller „gode“, mens kun syv pct. mente, de var „dårlige“.

En endnu bedre illustration af, hvor hurtigt sådanne ændringer er slået igennem, har man i et baggrundsspørgsmål vedrørende arbejde, der blev stillet første gang i 1985 og blev gentaget i 2000. Spørgsmålet lød: „Kræves det ofte eller af og til af Dem, at De gennemfører egne ideer og selv planlægger vigtige arbejdsopgaver?“ Som det fremgår af tabel 5.1, steg andelen, der svarer „ofte“, fra 34 til 69 pct., altså fra ca. en tredjedel til ca. to tredjedele af lønmodtagerne på kun 15 år.² Blandt fuldtidsbeskæftigede er andelen endda 73 pct. (mod 50 pct. blandt deltidsbeskæftigede). Disse tal tyder på, at den autonomi på arbejdet, der tidligere var forbeholdt de få, efterhånden breder sig til flere og flere medarbejdergrupper.

Det bekræftes også af tabel 5.2, der viser en opdeling af såvel autonomi i arbejdet som oplevelse af indflydelsesmulighed efter køn, alder, uddannelse og sektor. Kønsforskellen er i dag meget lille, aldersmæssigt er der lidt mindre autonomi til de unge – men god oplevelse af indflydelsesmuligheder.

TABEL 5.2.

Autonomi i arbejdssituationen og vurdering af mulighed for indflydelse på arbejdspladsen. Lønmodtagere 2000. Pct.

	GENNEMFØRER OFTE EGNE IDEER OG PLAN- LÆGGER SELV VIGTIGE ARBEJDSOPGAVER	HAR MEGET GODE ELLER GODE MULIGHEDER FOR AT FÅ INDFLYDELSE PÅ ARBEJDSPLADSEN ¹⁾	(N)
Total	69	76	896
Mand	71	77	461
Kvinde	66	75	434
18-29 år	52	73	204
30-39 år	73	75	236
40-49 år	76	79	234
50-59 år	75	78	191
60-69 år	64	66	27
Folkeskole 7-9 år	62	73	244
10. kl./realeksamen	66	74	285
Stud., HF, HH, HTX	76	79	366
Ingen erhvervsudd.	46	68	227
Afsluttet erhvervsudd.	69	77	260
Kort videreg. udd.	74	77	90
Mellemlang videreg. udd.	85	80	190
Lang videreg. udd.	84	82	122
Privat sektor	65	78	543
Offentlig sektor	74	73	330
Gennemfører ofte egne ideer mv.	-	82	617
Af og til	-	67	175
Kræves ikke	-	54	102

1) Spørgsmål: Hvordan vil De *generelt* vurdere Deres muligheder for at få indflydelse på forholdene på Deres arbejdsplads?

Kilde: Medborgersurvey 2000.

Der er en svag sammenhæng med skoleuddannelse, som dog er en effekt af sammenhængen med erhvervsuddannelse. Der viser sig en ikke helt ringe forskel mellem ufaglærte og de øvrige grupper, men selv blandt ufaglærte svarer 46 pct., at de ofte gennemfører egne ideer og planlægger vigtige arbejdsopgaver, og 68 pct. føler, de har gode indflydelsesmuligheder på arbejdspladsen. I øvrigt føler flertallet af de, der ikke har autonomi i jobbet, alligevel, at de har gode indflydelsesmuligheder.

DIGITALT SKEL?

Når det gælder ny informations- og kommunikationsteknologi, har der været frygt for en „digital opsplitning“ (Norris, 2001: 10-12) mellem ressourcestærke, der har adgang til og behersker de nye muligheder, og dem, der ikke har. Hittidige tal har da også vist en stærk social opsplitning i adgangen til og brugen af ny teknologi. Men det er øjebliksbilleder af en teknologi, der er ved at blive indfaset, og der er to forskellige fortolkninger af sådanne teknologiske diffusionsprocesser: En *stratificeringsmodel* og en *normaliseringsmodel* (Norris, 2001: 30-31). Stratificeringsmodellen anerkender, at teknologien efterhånden spredes, også til mindre ressourcestærke grupper, men således, at udbredelsen og brugen her varigt forbliver på et langt lavere niveau. Normaliseringsmodellen forudser, at den nye teknologi bliver hvermandseje, så de oprindeligt store sociale uligheder indsnævres stærkt i takt med, at alle kommer med. Endnu i slutningen af 1990'erne var der ikke sikre tegn på indsnævring af de sociale forskelle (Norris, 2001: 235). Men to mekanismer taler for, at udbredelsen vil følge normaliseringsmodellen: Den fortsatte billiggørelse og den fortsatte forenkling af IT-teknologien. I faste priser koster computer- og internetadgang i dag kun en brøkdel af, hvad et sort/hvidt fjernsyn kostede i sin tid, og de fleste programmer er i dag så brugervenlige, at de kan forstås af næsten alle.

Danmarks Statistiks løbende undersøgelser vidner om en eksplosiv udbredelse i 2000-årene, som nødvendigvis også involverer relativt ressource svage grupper. I 2002 havde 73 pct. af danskerne mellem 16 og 74 år pc i hjemmet, og fra 1996 til 2002 steg andelen af husstande koblet på internettet fra fem til 60 pct., jf. tabel 5.3. Allerede i 2001 havde 73 pct. af befolkningen mellem 16 og 74 år *adgang* til internettet via hjem eller arbejde – fordelt med 93 pct. af funktionærerne, 76 pct. af de selvstændige og 64 pct. af arbejderne. 90 pct. af par med børn havde i 2002 pc i hjemmet og 76 pct. adgang til internettet.

TABEL 5.3.

Familiernes besiddelse af pc- og internetfaciliteter. Befolkningen 16-74 år. Pct.

	1990	1992	1994	1996	1998	2000	2002
Pc	15	23	33	45	53	65	73
Internet		5	22	46	60
Adgang til internet fra hjem eller arbejde	-	-	-	-	-	-	73 ¹⁾

1) Hele befolkningen, 2001.

Kilde: Statistisk Tiårsoversigt (2002); Statistiske Efterretninger Serviceerhverv (2002: 18).

Selv blandt enlige med børn var de tilsvarende andele henholdsvis 73 og 49 pct. Adgangen til internet i hjem eller på arbejde toppede blandt 16-19-årige med 92 pct. i 2001, blandt 20-39-årige var den 85 pct. og blandt 40-59-årige 77 pct. Til gengæld faldt andelen til 31 pct. blandt de over 60-årige.

Med så hurtig og stor udbredelse synes faren for opsplitning mellem et A- og B-hold i relation til ny informationsteknologi behersket. En del af den ældre generation vil nok aldrig komme på nettet, og man kan forestille sig, at et hold af særligt økonomisk ressourcetsvage forbliver uden adgang. Men kurverne synes at gå mod næsten fuld dækning.

Men ét er adgang til internettet, et andet brugen. Her har vi opdateret oplysninger fra 2000 med en supplerende undersøgelse gennemført af Socialforskningsinstituttet i juni 2003. Tallene bekræfter den hastige udbredelse. I 2000 oplyste 44 pct. af hele befolkningen, at de brugte internettet (heraf 16 pct. dagligt og 34 pct. mindst en gang om ugen). Tre år senere var der 70 pct. brugere, 42 pct. daglige brugere og 60 pct., der brugte nettet mindst en gang om ugen, jf. tabel 5.4.

Brugen til politisk relevante formål er knapt så udbredt. I 2000 var der 23 pct., der brugte nettet til at finde information om politik og samfund, heraf otte pct. ugentlig og en pct. daglig. I 2003 var de tilsvarende tal 40, 18 og fem pct. – en stor stigning, men dog et mindretal. Nyhedslæsning på internettet er steget fra 25 pct. totalt, 14 pct. ugentlig og fire pct. dagligt, til henholdsvis 43, 29 og 16 pct. Men herefter bliver hyppigheden lille. Fire pct. har inden for det sidste år brugt internettet til at diskutere politik og samfundsforhold – samme andel i 2000 og 2003. Andelen, der havde skrevet under på en underskriftsindsamling, var dog steget fra to til ni pct., og andelen, der havde skrevet under på en international underskriftsindsamling (ikke vist), fra en

TABEL 5.4.

Brug af internettet, 2000 og 2003. Pct.

	BRUG AF INTERNET		OPLYSNINGER OM POLITIK OG SAMFUND		LÆSNING AF NYHEDER		POLITISKE DISKUSSIONER		UNDER-SKRIFTS-INDSAMLING	
	2000	2003	2000	2003	2000	2003	2000	2003	2000	2003
Hver dag	16	42	1	5	4	16	-	-	-	-
1-4 gange om ugen	18	18	7	13	10	13	-	-	-	-
Sjældnere	10	10	15	22	11	14	-	-	-	-
Brug i alt	44	70	23	40	25	43	4	4	2	9
Ikke brug	56	30	77	60	75	57	96	96	98	91
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Spørgsmål:

1. Hvor ofte bruger De internettet?
2. Hvor ofte bruger De internettet til at finde information om politik og samfund?
3. Hvor ofte læser De nyheder på internettet?
4. Har De inden for de sidste 12 måneder brugt internettet til ...
 - a. at diskutere politik og samfundsforhold
 - b. at skrive under på en underskriftsindsamling

Kilde: Medborgerundersøgelsen 2000 samt særundersøgelse SFI juni 2003 (telefonombus, N=988).

til fire pct. Betydelige stigninger, men ret små tal. I 2000 havde syv pct. brugt internettet i forbindelse med en af de former for politisk deltagelse, vi beskrev i forrige kapitel. Dette spørgsmål blev ikke gentaget i 2003.

Spørgsmålet er så, hvordan det ser ud, når vi opdeler på uddannelse og andre sociale baggrundsvariable. Ud fra stratificeringsmodellen skulle vi forvente, at en hel del forbliver uden adgang, mens vi ud fra en normaliseringsmodel skulle forvente, at adgangen i hvert fald for de unge generationer bliver stort set universel. Herefter må man så forvente „normale“ ressourceforskelle i den politiske brug af internettet.

Som forventet er de to afgørende parametre, når det gælder forskel i brug af internettet, uddannelse og alder. Kønsforskellen er ringe, undtagen ved nyhedslæsning (ikke vist). En afgørende parameter er naturligvis alder. Blandt 18-29-årige var der i 2000 71 pct., der brugte nettet, i 2003 hele 95 pct. Andelen faldt i 2000 ret hurtigt ned til kun 38 pct. blandt de 50-59-årige. Men de 30-59-årige har næsten indhentet efterslæbet i 2003, og selv de 60-69-årige er med 51 pct. kommet helt godt med. Men i aldersgruppen

TABEL 5.5.

Brug af internettet, opdelt efter sociale baggrundsvARIABLE. 2000 og 2003. Pct.

	BRUG AF INTERNET		OPLYSNINGER OM POLITIK OG SAMFUND		UNDERSKRIFTS-INDSAMLING		(N)	
	2000	2003	2000	2003	2000	2003	2000	2003
Hele befolkningen	44	70	23	40	2	9	1640	988
Mænd	47	72	25	41	2	9	823	454
Kvinder	39	69	20	39	2	9	817	534
18-29 år	71	95	39	59	5	18	329	148
30-39 år	58	90	31	59	4	13	321	200
40-49 år	51	79	27	46	6	10	290	200
50-59 år	38	73	18	40	0	8	288	197
60-69 år	15	51	7	18	5	1	188	126
70+ år	2	10	0	3	0	0	224	117
Folkeskole 7-9 år	18	44	6	18	0	3	659	310
10. kl./real mv.	45	75	19	40	1	7	445	324
Stud. eks., HF	73	90	46	60	5	15	534	354

over 70 år er der fortsat kun ti pct. internetbrugere. Brugen af internet til at skaffe oplysninger om politik og samfund følger et tilsvarende mønster: fra 39 pct. hos de unge til 18 pct. hos de 50-59-årige i 2000, fra 59 pct. til 40 pct. for de tilsvarende aldersgrupper i 2003. Der er også ved at komme helt godt gang i underskriftsindsamlinger blandt de unge i 2003, men her er der fortsat store aldersforskelle.

Det er dog uddannelse, der er hovedinteressen her. Som det fremgår af tabel 5.5, var der en stor uddannelsespolarisering allerede i brugen af internettet i 2000 – fra 18 pct. hos dem med max. ni års skoleuddannelse til 73 pct. i gruppen med studentereksamen og tilsvarende. Men i 2003 er forskellen indskrænket – fra 44 til 90 pct. Noget lignende kan siges om brug af internettet til oplysninger om politik og samfund, der dog fortsat er lidet udbredt hos de lavestuddannede i 2003, hvilket også gælder avislæsning og underskriftsindsamlinger.

Men er det fordi de lavtuddannede kommer med lidt forsinket, eller er der mere strukturelle forskelle? Tallene synes mest at tale for det første. Det

TABEL 5.6.

Brug af internettet, efter uddannelse og alder. 2000 og 2003. Pct.

	BRUG AF INTERNETTET					
	18-39 år		40-59 år		60+ år	
	2000	2003	2000	2003	2000	2003
Folkeskole	45	87	23	64	4	19
10. kl.	53	87	49	76	13	51
Stud. o.l.	79	95	76	88	23	61
	OPLYSNINGER OM POLITIK OG SAMFUND					
Folkeskole	20	40	7	27	1	3
10. kl.	22	45	21	43	4	23
Stud. o.l.	49	64	48	61	15	23
(N)	123	30	240	128	297	152
	190	108	186	151	69	65
	336	210	151	118	47	26

fremgår af opdelingen på alder og uddannelse i tabel 5.6. Hos de 18-39-årige er der næsten ingen uddannelsesforskel i brugen af internettet – andelen varierer fra 87 til 95 pct. Nogenlunde samme forhold finder vi i øvrigt for daglige brugere (ikke vist). Blandt de 40-59-årige er forskellen større, men dog mindsket ganske betydeligt fra 2000 til 2003. Og blandt personer over 60 finder vi fortsat meget store uddannelsesmæssige skel. Brugen af internet til indhentning af oplysninger om politik og samfund følger lidt det samme mønster: Pæn udligning, men fortsat forskelle blandt de 18-39-årige (fra 40 til 64 pct.); væsentligt større uddannelseseffekt blandt 40-59-årige, og ringe brug samt stor polarisering i aldersgruppen over 60 år. Overalt peger indsnævringen af uddannelsesforskelle blandt de yngre på, at der er tale om en normalisering, hvor de lavtuddannede kommer sidst, men kommer med – begyndende med de unge og begyndende med den mindst ressourcekrævende brug.

Det peger ikke på nogen ny, stor digital opsplittning. For at sætte det på spidsen synes pc og internet på vej til at blive en lige så stor selvfølgelighed som radio, telefon og tv i sin tid, og ligesom ved tv er den største sociale bekymring ikke manglende adgang, men snarere børns overdrevne brug til underholdningsformål, der kan gå ud over anden aktivitet. Der er næppe

grund til at tro, at internettet ligefrem vil udligne de sociale skel i politisk informationstilegnelse. Men der er færre og færre tegn på en ny „digital opsplnitning“, der uddyber de sociale skel i informationstilegnelse og påvirkningsmuligheder via nettet.

POLITISK ENGAGEMENT OG OPLEVEDE PÅVIRKNINGSMULIGHEDER

Højere uddannelse, mere udviklende arbejde, mediernes vækst og ny informations- og kommunikationsteknologi er en stærk miks, der alt andet lige burde øge borgernes politiske engagement, kompetence og følelse af påvirkningsmuligheder over for det politiske system. Alligevel er den modsatte forestilling nok den dominerende, støttet af faldende valg- og partideltagelse i de fleste lande (International IDEA, 2002; Katz, Mair et al., 1992; Scarrow, 2000; Mair & van Biezen, 2001; Goul Andersen & Hoff, 2001; Martikainen & Wass, 2002); i USA synes den faldende deltagelse endda at række videre (Putnam, 2000). En nærliggende forklaring er, at politik også er blevet mere kompliceret at forholde sig til.

I Danmark har valgdeltagelsen dog været for opadgående siden lavpunktet i 1990, og det politiske engagement er ikke aftaget. Langtidsudviklingen kan belyses ud fra valgundersøgelsernes målinger af politisk interesse og diskussion med venner under valgkampen. Målene knytter sig lidt snævert til folketingsvalgene; til gengæld kan vi følge udviklingen over tre årtier. For befolkningen under ét er andelen „meget“ eller „noget“ politisk interesserede steget fra 59 pct. i 1971 til 70 pct. i 2001, og andelen, der har diskuteret politik med venner under valgkampen, er steget fra 54 pct. 66 pct., jf. tabel 5.7. Begge dele er internationalt set højt; navnlig er andelen, der slet ikke er politisk interesseret, markant lavere end i andre lande (Goul Andersen & Hoff, 2001; Goul Andersen, 2003a). Stigningen kan være overdrevet lidt af faldende svarprocenter over tid, men langtidsrendens går mod stigende, ikke faldende engagement. I hvert fald ved valgene: Medborgerundersøgelserne 1979, 1990 og 2000, der blev foretaget uden for valgkampen, viser ingen klar tendens.

Oplevelsen af påvirkningsmuligheder svarer til det, man på engelsk kalder „political efficacy“ eller med en dårlig oversættelse „politisk effektivitetsfølelse“. Det dækker over to underdimensioner: (a) om man selv føler sig i stand til at gøre noget (kompetence), og (b) om man forventer, der vil blive lyttet til, hvad man har at sige (lydhørhed).³ Det sidste betegnes også „exter-

TABEL 5.7.

Politisk engagement: Politisk interesse og diskussion om politik med venner, 1971-2001. Pct.

POLITISK INTERESSE	1971	1979	1990	1994	1998	2001 ¹⁾
Meget	14	20	20	20	22	22
Noget	45	42	43	43	50	48
Kun lidt ²⁾	}	32	31	32	25	27
Slet ikke		41	6	6	5	3
Andel meget + noget i alt	59	62	63	63	72	70
Diskuteret politik m. venner	54	44	59	62	65	66
Antal svarpersoner (N)	1302	1914	974	2021	2001	2026

Anm. Aldersafgrænsningen er 21 år i 1971, 18 år de øvrige år. Kilde: Valgundersøgelsen.

1) For at teste mulig selvselektion af politisk interesserede til valgundersøgelsen blev der sideløbende gennemført en undersøgelse uden politisk indhold, hvor der ligeledes blev spurgt om politisk interesse. Svarfordelingen var her: Meget interesseret: 19 pct. Noget interesseret: 47 pct. Kun lidt interesseret: 30 pct. og Slet ikke interesseret: 4 pct. Med andre ord kan en selektionseffekt – der nok er vokset over tid på grund af lavere svarprocenter (Holmberg, 2002) – antages at overdrive andelen af politisk interesserede i 2001 med 4 procentpoint – og måske give en lignende overdrivelse af den langsigtede stigning i politisk interesse.

2) "Ved ikke" på spørgsmål om politisk interesse lagt sammen med "kun lidt" (typisk kun få promille).

nal efficacy“, eller „responsiveness“. ⁴ Det første går under betegnelsen „internal efficacy“ eller „subjektiv politisk kompetence“, der videre er et spørgsmål dels om vidensressourcer (kunne overskue og forstå), dels om handleressourcer (kunne finde ud af, hvordan man kan handle), jf. figur 5.1. Danske tidsserier går udelukkende på vidensressourcerne, der er det centrale, når vi taler om politikens stigende kompleksitet. Når det gælder oplevelsen af politik som kompliceret, dvs. evne til at overskue politikken i

FIGUR 5.1.

Taksonomi af "political efficacy"



Kilde: Goul Andersen, Torpe & Andersen (2000).

TABEL 5.8.

Udviklingen i politisk effektivitetsfølelse, 1971-2001. Pct.

	1971	1979	1990	1994	1998	2001
1. Undertiden er politik så indviklet, at folk som jeg ikke rigtigt kan forstå, hvad der foregår						
Helt enig	52	41	40	46	30	29
Delvis enig	28	25	30	27	28	29
Hverken enig eller uenig, ved ikke	4	13	8	8	13	13
Helt eller delvis uenig	16	21	22	19	29	29
Opinionsbalance: uenig minus enig	-64	-45	-48	-54	-29	-29
2. Jeg ved så lidt om politik, at jeg egentlig ikke burde stemme						
Helt eller delvis enig	18	16	12	-	-	-
Hverken enig eller uenig, ved ikke	6	13	7	-	-	-
Delvis uenig	19	17	14	-	-	-
Helt uenig	57	54	67	-	-	-
Opinionsbalance: uenig minus enig	+58	+55	+69	-	-	-
3. Gennemgående synes jeg egentlig ikke, det er så svært at tage stilling til politiske spørgsmål (Opinionsbalance: enig minus uenig)						
	-	-	-	+11	+23	+24
4. Jeg ved så lidt om EU, at jeg næsten har opgivet af følge med i, hvad der foregår (Opinionsbalance: uenig minus enig)						
	-	-	-3 ¹⁾	-15	0	-8
5. Når politikerne diskuterer den økonomiske politik, forstår jeg kun en brøkdel af, hvad de snakker om (Opinionsbalance: uenig minus enig)						
	-	-	-	-10	+10	+12
Indeks af 4 spørgsmål (1, 3, 4, 5) ²⁾						
	-	-	-	-14	0	-1

Anm. Aldersafgrænsningen er 21 år i 1971, 18 år de øvrige år.

1) Spørgsmål henviser til "EU's Indre Marked" (i stedet for blot "EU").

2) Additivt indeks fra -100 til +100, hvor helt enig=-100, delvis enig=-50 osv. Personer med tre eller flere ved ikke-svar mv.=missing.

almindelighed, ses en ret entydig tendens: Den subjektive politiske kompetence, i hvert fald ved valgene, er steget, jf. tabel 5.8.

Andelen, der er „helt enig“ i, at politik er indviklet, er næsten halveret fra

1971 til 2001, mens andelen af uenige næsten er fordoblet. Samme tendens ses på spørgsmålet „jeg ved så lidt om politik, at jeg egentlig ikke burde stemme“. I 1990 var fordelingen blevet så skæv, at spørgsmålet udgik. Også på et batteri med nye spørgsmål (nederst i tabel 5.8) viser tallene fremgang, med undtagelse af spørgsmålet om EU, hvor der i 2001 var overvægt af enige i udsagnet: „Jeg ved så lidt om EU, at jeg næsten har opgivet at følge med i, hvad der foregår“. Men ellers har den politiske effektivitetsfølelse været stigende, hvilket synes at være en generel europæisk tendens (Fuchs & Klingemann, 1995; Aarts & Wessels, 2002; for en dissens, se Listhaug 1995). Det næste spørgsmål er så, om denne fremgang i engagement og effektivitetsfølelse skjuler en større uddannelsesmæssig polarisering.

UDDANNELSEMÆSSIG POLARISERING?

Befolkningens skoleuddannelse er steget voldsomt. I 1971 havde de fleste kun syv års skolegang og kun fem pct. studentereksamen. I dag er det kun et mindretal, der slutter efter 9. klasse. Spørgsmålet er, om ikke det lavtuddannede mindretal i de yngre generationer bliver hægtet af. F.eks. var der i Svenssons og Tøgebys (1991) undersøgelse fra slutningen af 1980'erne visse indici på dannelse af en underklasse blandt de unge lavtuddannede.

Som det fremgår af tabel 5.9, er befolkningens politiske interesse ikke steget så meget, som man skulle forvente ud fra tesen om „kognitiv mobilisering“. Hvis alle uddannelsesgrupper havde fastholdt interessen fra 1971, skulle der være 73 pct. politisk interesserede i 2001, mens det faktiske tal er 70 pct. Men det skyldes ikke, at de ressourcsevage er faldet fra. Tilbagegangen er sket i gruppen med studentereksamen og til dels blandt personer med ti års skoleuddannelse. I gruppen med syv-ni års skolegang har der derimod været en lille stigning.

Mens den stigende interesse ikke helt lever op til det stigende uddannelsesniveau, går stigningen i politisk effektivitetsfølelse længere, end man skulle forvente. I alle uddannelsesgrupper er der større selvtilid, jf. tabel 5.9. Ganske vist finder flertallet politik indviklet. Men flertallet er mindsket, og i gruppen med studentereksamen er flertallet vendt. Her er der dog ikke sket nogen udligning. Der er uændret stor forskel mellem højt- og lavtuddannede.

Men både uddannelse og politisk interesse er aldersbestemt, så derfor kan de relativt pæne resultater for de lavtuddannede skyldes, at de gennemsnitligt er væsentligt ældre end de bedreuddannede – og at denne forskel er stigende. Desuden kunne man forvente, at det navnlig er i den unge genera-

TABEL 5.9.

Politisk interesse og politisk effektivitetsfølelse, opdelt efter skoleuddannelse, 1971-2001.
Andel meget eller noget politisk interesserede. Pct.

POLITISK INTERESSE (ANDEL MEGET+NOGET)						
	1971	1979	1990	1994	1998	2001
Folkeskole 7-9 år	56	56	56	56	64	60
10. kl./realeksamen	74	67	62	64	69	69
Studentereksamen/HF o.l.	92	87	77	79	84	82
Forskel folkeskole – stud.	36	31	21	23	20	22
POLITISK EFFEKTIVITETSFØLELSE ¹⁾						
Folkeskole 7-9 år	-59	-46	-52	-56	-44	-45
10. kl./realeksamen	-32	-32	-38	-48	-28	-25
Studentereksamen/HF o.l.	-17	-11	-7	-19	+3	+2
Forskel folkeskole – studentereksamen	-42	-35	-45	-37	-47	-47
(N)	1034	1191	439	906	705	737
	193	480	337	681	675	671
	50	224	198	434	613	617

1) Baseret på spørgsmålet: Undertiden er politik så indviklet, at folk som jeg ikke rigtigt kan forstå, hvad der foregår. Indeks er dannet ved, at "helt enig" er sat til -100, "delvis enig" til 50, hverken enig eller uenig (samt ved ikke) til 0, "delvis uenig" til +50 og "helt uenig" til +100.

tion, uddannelsesforskellen slår igennem. Her er de lavtuddannede et mindretal – en „restgruppe“ – og der er ikke længere stærke folkelige bevægelser a la arbejderbevægelsen til at mobilisere. Men hvordan ser det ud, når vi kontrollerer for alder – og er der en sådan interaktion?

Vi starter med at kontrollere for alder, jf. tabel 5.10, hvor politisk diskussion og politisk interesse er sammenlagt til et indeks for politisk engagement.⁵ Tabellen måler den isolerede effekt af hver enkelt faktor ved betakoefficienter, der kan variere mellem 0 og 1. Kønsforskellen, der i 1971 var den vigtigste enkeltfaktor, er således aftaget markant, fra $\beta = 0,21$ til $\beta = 0,11$. Derimod er der opstået en vis aldersforskel – de unges engagement er væsentligt mindre, end man skulle forvente ud fra uddannelsesniveaet. Og den statistiske effekt af skoleuddannelse synes nu klart stigende, fra $\beta = 0,20$ i 1971 til $\beta = 0,30$ i 2001. Et lignende mønster findes for politisk effektivitetsfølelse, der er målt ved spørgsmålet om, at politik er indviklet

TABEL 5.10.

Uddannelseseffekter på politisk engagement og politisk effektivitetsfølelse, 1971, 1990 og 2001. MCA analyse. Beta-koefficienter og kategori-effekter

BETAKOEFFICIENTER	POLITISK ENGAGEMENT (INDEKS 1-4)			POLITISK INDVIKLET (INDEKS -100 TIL +100)		
	1971	1990	2001	1971	1990	2001
Køn	,21	,17	,11	,20	,21	,18
Alder	,06	,06	,12	,02	,13	,10
Skoleuddannelse	,20	,29	,30	,18	,30	,33
KATEGORIEFFEKTER (afvigelse fra gennemsnittet efter kontrol for andre variable):						
Folkeskole 7-9 år	-,09	-,26	-,34	-5	-19	-25
10. kl./realeksamen	+,30	+,05	+,03	+22	+3	0
Studereksamen/HF	+,63	+,49	+,38	+31	+36	+30
Forskel folkeskole – stud. eks/HF	,72	,75	,72	36	55	55

Anm. Politisk engagement: Additivt indeks af diskussion med venner og politisk interesse, hvor politisk diskussion antager værdierne 0 eller 1, politisk interesse 0-2.
Politik kompliceret: Helt enig=-100, delvis enig=-50 osv.

(der her er omkodet til en skala fra -100 til +100). Her er effekten af køn dog forblevet stor. Men også her er den isolerede effekt af skoleuddannelse tilsyneladende steget markant – fra $\beta = 0,18$ i 1971 til $\beta = 0,33$ i 2001.

Disse statistiske mål afspejler dog ikke alene, hvor stor forskel, der er mellem lavt- og højtuddannede, men også at der er blevet mange flere højtuddannede, som denne effekt virker på. Derfor ser vi i tabellens sidste del på de enkelte uddannelseskategori-ers afvigelse fra gennemsnittet for hele befolkningen (kategori-effekter), når alle andre faktorer holdes konstant. Og her er der en helt konstant forskel mellem uddannelsesgrupperne, når det gælder politisk interesse, mens der er en stigende polarisering, når det gælder oplevelsen af, at politik er kompliceret. Der er altså ingen egentlig polarisering i politisk engagement, men der er stigende uddannelses-polarisering i politisk selvtilid. Det skyldes dog ikke stigende afmagt blandt lavtuddannede, men derimod, at de lavtuddannede ikke har fået del i den forbedring, de bedreuddannede har oplevet.⁶

Dækker det så over en marginalisering af unge med lav skoleuddannelse? Opdelingen af politisk engagement efter alder og skoleuddannelse i tabel 5.11 peger på et nej. 18-29-årige med lav skoleuddannelse er nærmest mere

TABEL 5.11.

Politisk engagement, opdelt efter skoleuddannelse og alder, 1971-2001. Indeksverdier

POLITISK ENGAGEMENT (INDEKS 0-3)		INDEKSVÆRDIER				(N)			
		1971	1979	1990	2001	1971	1979	1990	2001
18-29 år	1. 7-9. kl.	1,05	0,83	1,30	1,39	187	145	37	49
	2. 10. kl./real	1,63	1,27	1,30	1,39	62	142	71	126
	3. stud./HF	(2,00)	2,13	1,82	1,90	15	107	65	152
	Forskel 1-3	-	1,40	0,52	0,51	-	-	-	-
30-39 år	1. 7-9. kl.	1,21	1,11	1,14	1,33	190	209	49	93
	2. 10. kl./real	1,74	1,56	1,31	1,42	47	148	106	150
	3. stud./HF	(2,17)	1,80	1,95	1,76	18	60	56	181
	Forskel 1-3	-	0,69	0,81	0,43	-	-	-	-
40-49 år	1. 7-9. kl.	1,24	1,06	1,14	1,20	194	210	118	80
	2. 10. kl./real	1,48	1,33	1,66	1,58	42	94	67	166
	3. stud./HF	(2,17)	(1,54)	1,96	1,94	6	26	45	133
	Forskel 1-3	-	(0,48)	0,82	0,74	-	-	-	-
50-59 år	1. 7-9. kl.	1,23	1,16	1,27	1,30	188	222	77	173
	2.10. kl./real	1,38	1,45	1,63	1,90	26	49	40	111
	3. stud./HF	(1,60)	(1,60)	(1,62)	2,14	5	10	21	93
	Forskel 1-3	-	-	(0,35)	0,84	-	-	-	-
60+ år	1. 7-9. kl.	1,16	1,09	1,17	1,26	294	415	158	340
	2.10. kl./real	1,38	1,45	1,51	1,79	16	51	53	114
	3. stud./HF	(1,67)	(1,50)	(2,00)	1,91	6	26	11	58
	Forskel 1-3	-	(0,41)	-	0,65	-	-	-	-

Anm. Som tabel 5.8, men baseret på indeks af politisk interesse (0-2) og diskussion med venner (0-1). Forskelsverdier baseret på N < 20 ikke anført.

engagerede i 1990 og 2001 end i 1971 og 1979, og uddannelseseffekten blandt de unge synes aftaget. I øvrigt er forskellen mellem 7-9 års skolegang og 10. klasse forsvundet, hvilket givetvis afspejler afskaffelsen af realeksamen i 1978 – og tendensen til, at de unge, der tidligere „tog realen med“, derefter tog studentereksamen eller tilsvarende. 2001-tallene bekræftes i øvrigt af resultater fra 1994; 1998-tallene giver lidt større uddannelseseffekt blandt unge, men bekræfter de grundlæggende tendenser.

TABEL 5.12.

Politisk selvtillid, opdelt efter skoleuddannelse og alder, 1971-2001. Indeks på spørgsmålet om, at "politik er indviklet..."

POLITISK SELVTILLID (OPINIONSBALANCE)		1971	1979	1990	2001
18-29 år	1. 7-9. kl.	-56	-53	-62	-49
	2. 10. kl./real	-37	-48	-49	-35
	3. stud./HF	(-27)	-15	-9	-8
	forskel 1-3	(-29)	-38	-53	-41
30-39 år	1. 7-9. kl.	-65	-51	-66	-43
	2. 10. kl./real	-25	-21	-47	-33
	3. stud./HF	(+3)	-12	-13	0
	Forskel 1-3	(-68)	-39	-53	-43
40-49 år	1. 7-9. kl.	-58	-42	-47	-48
	2. 10. kl./real	-37	-32	-27	-27
	3. stud./HF	(-42)	-6	-3	+11
	Forskel 1-3		(-36)	-44	-59
50-59 år	1. 7-9. kl.	-57	-48	-46	-45
	2. 10. kl./real	(-40)	-29	-35	-8
	3. stud./HF	(-20)	(-10)	-17	+3
	Forskel 1-3			(-29)	-48
60+ år	1. 7-9. kl.	-60	-41	-53	-44
	2. 10. kl./real	(-6)	-26	-24	-14
	3. stud./HF	(-25)	(+4)	(+41)	+11
	Forskel 1-3		(-45)		-55

Antal svarpersoner: Se tabel 5.11.

1) Baseret på spørgsmålet: Undertiden er politik så indviklet, at folk som jeg ikke rigtigt kan forstå, hvad der foregår. Indeks er dannet ved, at "helt enig" er sat til -100, "delvis enig" til -50, hverken enig eller uenig (samt ved ikke) til 0, "delvis uenig" til +50 og "helt uenig" til +100.

Tabellen gør det også muligt at følge en generation over tid: De 21-29-årige i 1971 er stort set de samme som de 30-39-årige i 1979, de 40-49-årige i 1990 og de 50-59-årige i 2001. Analysen viser, at unge med studentereksamen er tidligt mobiliseret, mens unge med lav skoleuddannelse erhverver

deres politiske engagement senere, så der sker en klar stigning i det politiske engagement med alderen.

Tabel 5.12 vedrørende politisk selvtillid viser et lidt andet billede. Heller ikke her er der polarisering blandt de unge. Men her synes der ikke at være tilvækst i den politiske selvtillid med alderen blandt lavtuddannede. Det er der derimod blandt bedreuddannede. Resultatet er en betydelig polarisering blandt 40-59-årige i 2001. Resultatet *kan* være atypisk. De 40-59-årige rummer hele mobiliseringsgenerationen blandt højtuddannede – 1968-generationen – og den *er* speciel. Det mest overraskende er egentlig, at denne gruppe i 1970'erne havde relativt ringe politisk selvtillid (!) – i hvert fald fandt de (praktisk?) politik indviklet. Men de højtuddannede 1968'eres fortrolighed med politik synes i hvert fald øget over tid, og det er denne udvikling, der ligger bag den uddannelsesmæssige polarisering – ikke en polarisering blandt de unge. Alt i alt synes unge med kort skoleuddannelse ikke at klare sig så dårligt i informationssamfundet med hensyn til politisk engagement og politisk selvtillid, sammenlignet med deres jævnaldrende med studentereksamen o.l.⁷

DEN UDDANNELSEMÆSSIGE RESTGRUPPE

Vi mangler dog stadig at se på „restgruppen“ – hvilket i nærværende sammenhæng betyder dem, der hverken får skoleuddannelse ud over de obligatoriske ni år eller kompetencegivende faglig uddannelse. Hvis nogen gruppe er kandidater til at blive ramt af politisk apati og afmagt, så er det denne gruppe. Og vi må forvente, at det navnlig gør sig gældende for de yngre generationer. Da vi kun har oplysninger om afsluttet uddannelse, skal vi koncentrere os om de 25-39-årige med max. ni års skoleuddannelse og uden kompetencegivende uddannelse. For at få det skarpest mulige billede af de marginaliseringsstruede har vi holdt 10. klasse ude (det gør faktisk en forskel blandt dem, der ikke får erhvervsuddannelse). Tallene er små, og derfor får vi lidt svingende resultater fra år til år, jf. tabel 5.13. Da der formentlig er tale om statistisk tilfældige udsving, har vi udregnet simple gennemsnit for alle fire undersøgelser for at udjævne disse udsving. Tallene bekræfter, at der er en ualmindelig stor forskel blandt de 25-39-årige, hvor der gennemsnitligt kun er 43 pct. politisk interesserede, mod 65 pct. for aldersgruppen som helhed, og hvor overvægten, der finder politik kompliceret, er så høj som -62, mod -32 for aldersgruppen som helhed. Dvs. en afvigelse på henholdsvis 22 og 30 pct. point, mens afvigelsen kun er henholdsvis 11 og 16

TABEL 5.13.

Politisk interesse og politisk selvtilid, opdelt efter alder, 2001. Kun personer med max. ni års skolegang og ingen kompetencegivende erhvervsuddannelse

		POLITISK INTERESSE (ANDEL MEGET + NOGET, I PCT.)				Gns. 1990- 2001
		1990	1994	1998	2001	
25-39 år	1. ingen erhv. udd.	37	39	44	50	43
	3. hele befolkningen	61	61	71	67	65
Afvigelser mellem rest- gruppe og alle	25-39-årige	-24	-22	-27	-17	-22
	40-59-årige	-7	-18	-13	-25	-16
	60+ år	-10	-8	-10	-15	-11
		POLITISK SELVTILLID (OPINIONSBALANCE: SVÆRT – IKKE SVÆRT AT FORSTÅ)				
25-39 år	1. ingen erhv. udd.	-73	-59	-54	-61	-62
	3. hele befolkningen	-39	-46	-21	-22	-32
Afvigelser mellem rest- gruppe og alle	25-39-årige	-34	-13	-33	-39	-30
	40-59-årige	-19	-23	-24	-36	-25
	60+ år	-12	-9	-19	-21	-16
(N)		30	64	49	62	
		300	618	574	578	

Anm. For en tabel med detaljerede oplysninger for 40-59-årige og 60+-årige, se tabeltillæg ([www.socsci.auc.dk/demos/dansk/Projekter/f1\(goul\).htm](http://www.socsci.auc.dk/demos/dansk/Projekter/f1(goul).htm)). Opinionsbalance: Se tabel 5.8.

pct. point i aldersgruppen over 60 år. En mindre del af afvigelsen kan måske forklares med en livscyklusforskel. Men tallene antyder en generationsforskel, hvilket muligvis også bekræftes af, at restgruppens „afvigelse“ synes jævnt stigende blandt de 40-59-årige, hvor vi har væsentligt flere svarpersoner og dermed statistisk mere fast grund under fødderne.

Det er vigtigt at understrege, at marginaliseringstendensen begrænser sig til denne absolutte restgruppe. Blandt de 25-39-årige, der har en erhvervsuddannelse, er den politiske interesse ganske pæn (jf. tabel 5.14) – og her er der næsten ingen forskel mellem dem, der er sluttet med 9. og 10. klasse. Når det gælder politisk selvtilid, er der ikke en sådan interaktion, men både det sidste skoleår og navnlig erhvervsuddannelse gør en ganske stor forskel for dem, der slutter skoleuddannelsen med folkeskolen.

TABEL 5.14.

Politisk interesse og politisk selvtilid (opinionsbalance) blandt 25-39-årige med 9-10 års skolegang, opdelt efter skoleuddannelse og erhvervsuddannelse. Gennemsnitstal for 1990-2001

Skoleuddannelse	POLITISK INTERESSE			POLITISK SELVTILLID		
	Erhvervsuddannelse		Effekt af erhv. udd.	Erhvervsuddannelse		Effekt af erhv. udd.
	Nej	Ja		Nej	Ja	
7-9 år	43	59	16	-62	-46	16
10 år	52	61	9	-53	-38	15
Effekt af skoleudd.	9	2		9	8	
(N) sammenlagt	205	195		205	195	
	266	595		266	595	

Som sagt er den uddannelsesmæssige restgruppe i de yngre generationer lille – ca. ti pct. – og umiddelbart er forskellene ikke så store. Det hører dog med til historien, at et stort flertal i denne restgruppe er mænd, der alt andet lige har lidt højere politisk interesse og væsentligt højere politisk selvtilid end kvinder. Derfor er de lave tal for politisk interesse og politisk selvtilid i denne gruppe ganske iøjnefaldende. Der skal ret fintfølede måleudstyr til at identificere gruppen, og afvigelsen er ikke dramatisk. Men der er altså en lille, uddannelsesmæssig marginalgruppe i dansk politik.

NON SCHOLAE SED VITAE

Det hører dog med til beskrivelsen, at den politiske interesse hos ovennævnte marginalgruppe i Danmark ligger nøjagtig på befolkningsgennemsnittet for samtlige EU-lande (Goul Andersen & Hoff, 2001: 18). I komparativt perspektiv er det således den forholdsvis høje interesse, selv inden for restgruppen, der falder i øjnene. Det er nærliggende at se velfærdsstaten som medvirkende til forebyggelse af store sociale skel i politik. Vi har allerede diskuteret betydningen af økonomisk udligning og sikring mod varig fattigdom. Men som nævnt kan velfærdsstaten også mindske skellene gennem uddannelse, som lægger vægt på opdragelse til demokratisk deltagelse, og gennem at tilbyde påvirkningsmuligheder til borgerne, som også giver de ressourcetsvage en chance.

Hvad uddannelse angår, er der indskrevet stærke („republikanske“) medborgerskabsideal i folkeskolens formålsparagraf om opdragelse til person-

lig udvikling, stillingtagen og handling generelt, samt specifikt til aktiv deltagelse i demokratiet, jf. § 1 i Folkeskoleloven af 1993:

Stk. 1. Folkeskolens opgave er (...) at fremme elevernes tilegnelse af kundskaber, færdigheder, arbejdsmetoder og udtryksformer, der medvirker til den *enkelte elevs alsidige personlige udvikling*.

Stk. 2. Folkeskolen må søge at skabe sådanne rammer (...) at eleverne (...) *tillid til egne muligheder og baggrund for at tage stilling og handle*.

Stk. 3. Folkeskolen (...) *forbereder eleverne til medbestemmelse, medansvar, rettigheder og pligter i et samfund med frihed og folkestyre* (...)

Spørgsmålet er, om man kan sandsynliggøre, at det også har en virkning. Umiddelbart kan det ikke besvares med „hårde“ danske data, da stort set alle går i folkeskole eller i skoler, der giver en tilsvarende opdragelse til politik. Så i survey-undersøgelser har vi ganske enkelt ikke nogen brugbar variation på den uafhængige variabel.

Det har vi til gengæld, når vi kommer til gymnasiet, og kan det påvises, at gymnasieuddannelsen *som sådan* har en betydelig selvstændig effekt, kan det sandsynliggøre, at noget lignende også gør sig gældende i folkeskolen. Når det gælder gymnasiet, har vi ikke alene mange, der ikke får en sådan uddannelse, men vi har også en del, der aldrig får anden uddannelse, altså ikke får en erhvervsuddannelse på et senere tidspunkt.

For at tage højde for, at mange får uddannelse relativt sent, begrænser vi analysen til personer over 30 år. For at få et tilstrækkeligt antal svarpersoner foretages analysen uden en øvre aldersgrænse; separate analyser for 30-49-årige viser dog helt samme mønster. De allerfleste, der tager en studentereksamensamen, får en form for erhvervsuddannelse senere. Men der er tilstrækkelig mange, der ikke får erhvervsuddannelse, til at tallene kan analyseres. For yderligere at styrke den statistiske sikkerhed har vi beregnet gennemsnittet for alle fire valgundersøgelser 1990-2001, jf. tabel 5.15.

Resultaterne viser, at studentereksamen efterlader et uudsletteligt spor på politisk interesse og politisk selvtilid senere i livet, også blandt dem, der ikke når længere i uddannelsessystemet. Personer med studentereksamen, men uden erhvervsuddannelse, har højere politisk interesse og selvtilid end personer med erhvervsuddannelse, men uden studentereksamen. Gennemsnittet for de fire undersøgelser viser en andel af politisk interesserede på 81 pct. hos dem, der alene får studentereksamen. Erhvervsuddannelse bringer ikke tallet stort højere op. Når det gælder politisk selvtilid, gør erhvervsuddannelse en forskel, men også her ligger gruppen med studentereksamen uden

TABEL 5.15.

Politisk interesse og politisk selvtillid, opdelt efter skoleuddannelse, erhvervsuddannelse og alder. Gennemsnitsværdier for 1990-2001. 30+ år

	ERHVERVS- UDDANNELSE	POLITISK INTERESSE	POLITISK SELVTILLID	(N) (SAMMENLAGT 1990-2001)
Folkeskole, 7-9 år	Nej	54	-55	1331
	Ja	66	-41	1159
10. kl./realeksamen	Nej	65	-42	400
	Ja	72	-29	1465
Studentereksamen o.l.	Nej	81	-17	114
	Ja	83	+2	1075

Anm. Bygger på (uvejet) gennemsnitsberegning for de fire undersøgelser. For detaljerede tal år for år, se [www.socsci.auc.dk/demos/dansk/Projekter/f1\(goul\).htm](http://www.socsci.auc.dk/demos/dansk/Projekter/f1(goul).htm).

yderligere uddannelse næsthøjest. Kontrolfaktorer forstærker endda resultatet. Således tager tallene ikke højde for, at kvinder udgør 60 pct. af „studentereksamens-restgruppen“. Indkomstmæssigt ligger gruppen også meget lavt: Blandt personer uden erhvervsuddannelse synes studentereksamen nærmest at trække i retning af *lavere* familieindkomst, også efter kontrol for køn, sammenlignet med ni-ti års skolegang.

Der er således ingen tvivl om, at gymnasiet har en *politisk* almendannende funktion, dvs. at det skaber engagement og tiltro til egne muligheder for at begå sig i demokratiet – også i de tilfælde, hvor uddannelsen hverken er indgangsnøgle til videre uddannelse eller højere indkomst. Det sandsynliggør indirekte, at også folkeskolens demokratiske opdragelse kan være med til at øge den politiske deltagelse og udligne de sociale skel eller i værste fald hæve de ressourcevesge muligheder til et forholdsvis højt niveau.

LIGHED OG PÅVIRKNINGSMULIGHEDER PÅ INSTITUTIONSNIVEAU

Den tredje måde, hvorpå velfærdsstaten kan bidrage til at udligne de sociale skel, er ved at sikre påvirkningsmuligheder, som også giver de ressourcevesge en chance. Den dominerende demokratiseringsideologi i Danmark har gennem de sidste årtier været at bringe beslutningerne nærmere på borgerne. Dels i form af brugerdemokrati, dels i form af fritvalgsordninger – efter

en populær jargon henholdsvis *voice* og *exit*. De to udspringer af modstridende ideologiske traditioner, men virker fint sammen: Exit er en ressource for voice (der lyttes mere, når brugeren ikke er stavnsbundet). Og exit muliggør en frihed for den enkelte til at bestemme over sin egen tilværelse, som voice ikke altid giver. Håbet har været, at det også kunne bidrage til social udligning, når beslutningerne kom nærmere på borgerne.

Det er velkendt, at dette håb ikke holder ret langt, når det gælder brugerbestyrelser. Der er en stærk social skævhed i rekrutteringen til såvel daginstitutions- som skolebestyrelser (jf. f.eks. Goul Andersen, Torpe & Andersen, 2000: 68-69). Det samme gælder brug af privatskoler, der nok rekrutterer børn fra alle samfundslag, men dog med langt større hyppighed fra familier, hvor forældrene har studentereksamen. Det er da også på den baggrund, man har frygtet, at brugerdemokrati (og fritvalgsmuligheder) skulle øge snarere end begrænse den sociale ulighed i indflydelse. Bekymringen synes dog overdrevet. Således er der en meget stor forældretilfredshed med skolebestyrelsens arbejde (godt 80 pct.), som *ikke* er påvirket af forældrenes uddannelse. De ressourcetsvage synes tilfredse med, at andre tager slæbet og ser formentlig skolebestyrelsen som en slags vagthund.

Nok så vigtigt er det dog, at billedet ser ganske anderledes ud, når vi vender os fra den formelle til den *uformelle* brugerdeltagelse, som af omfang er

TABEL 5.16.

Skoleuddannelse og forsøg på at påvirke. Daginstitution, skole og sundhedsvæsen, 1998 og 2000. Pct.

	ANDEL AF BRUGERE, DER HAR FØRSØGT AT PÅVIRKE (PCT.)				(N)			
	Daginst. 1998	Skole 1998	Skole 2000	Sundheds- væsen 2000				
Folkeskole 7-9 år	40	39	46	19	38	66	88	396
10. kl./realeksamen	48	43	46	23	75	148	125	271
Stud., HF o.l.	49	43	59	21	53	79	134	319
Ingen erhv. udd.			42	19			95	345
Lærlingeudd og tilsv.			50	18			101	257
Kort videregående			46	21			28	84
Mellemlang videreg.			59	24			83	174
Lang videregående			60	26			39	112

Kilde: Medborgerundersøgelsen 2000, samt Demokrati fra neden-survey, 1998, citeret fra Goul Andersen, Torpe & Andersen (2000: 69).

langt vigtigere – og som er langt mere udbredt i Skandinavien end i de fleste andre lande, specielt på skole- og børnepasningsområdet (Goul Andersen & Rossteutscher, 2003). Således fremgår det af tabel 5.16, at der kun er små forskelle mellem uddannelsesgrupperne i brugen af uformelle påvirkningsmuligheder – mindre end i snart sagt enhver anden form for deltagelse. Der er i øvrigt heller ikke nævneværdige forskelle i succesraten – den ser ud til at være en tand højere for de lavtuddannede på skoleområdet og en tand højere for de højtuddannede på sundhedsområdet, men forskellene er for små til at være statistisk sikre.

Det samme gælder oplevelsen af påvirkningsmuligheder, jf. tabel 5.17. Der er en ganske svag tendens til, at bedreuddannede føler, de har størst påvirkningsmuligheder, men de er kun signifikante på to områder, hvoraf den ene vedrører exit: Bedreuddannede føler, de har bedre mulighed for at flytte deres barn til en privat skole, og at de har bedre mulighed for at påvirke deres egen eller deres pårørendes behandling i sundhedsvæsenet. Men disse forskelle er helt ubetydelige, sammenlignet med variationen i oplevede

TABEL 5.17.

Skoleuddannelse og oplevede påvirkningsmuligheder, 2000. Gennemsnitsværdier på skala fra 0 til 10 (meget gode påvirkningsmuligheder)

(...) HVOR STORE MULIGHEDER VIL DE DA VURDERE, AT DE HAR FOR AT ...	FOLKESKOLE 7-9 ÅR	10. KL./ REALEKS.	STUD.EKS., HF O.L.	SIG- NIFI- KANS
påvirke undervisningens indhold og tilrettelæggelse	5,62	5,68	5,98	ns
påvirke udformningen af miljøet i og omkring skolen (fx møbler, vedligeholdelse, sikkerhed, trafikforhold)	5,34	5,37	5,57	ns
påvirke den måde, eleverne omgås hinanden på	5,81	5,95	6,28	ns
flytte barnet til en anden skole, hvis De ønskede det	8,16	9,00	9,15	,001
påvirke den type af behandling, De eller Deres nære pårørende fik	4,88	5,40	5,64	,012
få tilstrækkelig behandling	6,93	7,16	7,06	ns
vælge den læge De ønskede	5,35	5,65	5,63	ns
skifte til et andet behandlingssted, hvis De ønskede det	5,39	5,77	5,78	ns

Kilde: Demokrati fra neden-survey, 1998, citeret fra Goul Andersen, Torpe & Andersen (2000: 68-69).

ns = ikke signifikant.

påvirkningsmuligheder på kommunalt, nationalt og EU-plan, jf. næste afsnit.

EUROPÆISERING OG POLITISK ULIGHED

At beslutninger de jure og de facto er ført nærmere ud til borgerne, synes altså at virke klart udlignende på uligheden i deltagelse. Omvendt har det ligget som en underliggende forståelse i det ovenstående, at internationaliseringen (først og fremmest den politiske internationalisering i form af europæisering) alt andet lige lægger et pres på den politiske lighed, fordi politik bliver mindre gennemskuelig og mere ressourcekrævende. Men kan vi sandsynliggøre dette mere direkte?

Vi kan starte med at se på sammenhængen mellem opfattelsen af, at europæisk politik er uoverskuelig og politik i almindelighed er uoverskuelig. Hvis europæisering har betydning, skulle vi alt andet lige forvente en stærkere sammenhæng i takt med, at europæiseringen skrider frem – specielt blandt de unge, der er socialiseret i en tid, hvor europæiseringen har været tydelig. Omvendt er det dog velkendt, at EU ikke til daglig spiller nogen særlig *synlig* rolle i dansk politik – medieomtalen er ringe, og EU rangerer ikke højt på vælgernes dagsorden. Deltagelsen ved EU-parlamentsvalg er nærmest faldende – og ligger omkring de 50 pct. Så man kunne også forestille sig, at der ikke er nogen sammenhæng – ud over den (skin-)sammenhæng, der følger af uddannelse: Højtuddannede er mere engagerede og har større selvtillid på alle niveauer.

Men vi finder faktisk en temmelig stærk og stigende sammenhæng mellem opfattelsen af politik som kompliceret og opfattelsen af EU-politik som uigennemskuelig. Målt ved korrelationskoefficienter (r , der kan variere mellem 0 og 1,00) er der sket en stigning fra $r = 0,40$ i 1990 til $r = 0,51$ i 2001. Ydermere bekræftes forventningen om, at denne stigning er særlig markant blandt de unge, jf. tabel 5.18. Blandt de 18–29-årige er stigningen fra $r = 0,39$ til $r = 0,56$. Blandt de 18–29-årige betyder det, at vi ud fra deres syn på, om EU er uoverskuelig, i 2001 kan forudsige med dobbelt så høj sikkerhed som i 1990, om de finder politik kompliceret i almindelighed. Vi kan endelig også konstatere, at sammenhængen ikke er et kunstprodukt af, at uddannelse hænger sammen med politisk selvtillid på alle niveauer: Sammenhængen er lidt svagere på de enkelte uddannelsesniveauer, end den er i befolkningen som helhed, men den er høj og stigende også inden for de enkelte uddannelseskategorier – i 2001 fra $r = 0,42$ til $r = 0,49$ på de tre uddannelsesniveauer.

TABEL 5.18.

Sammenhæng mellem politisk selvtilid i almindelighed og politisk effektivitetsfølelse i forhold til EU, opdelt efter alder. Pearson korrelationer

	1990	1994	1998	2001
Hele befolkningen	,40	,48	,49	,51
18-29 år	,39	,43	,50	,56
30-39 år	,45	,39	,52	,49
40-49 år	,34	,58	,45	,50
50-59 år	,36	,49	,49	,50
60+ år	,46	,54	,48	,51
Folkeskole 7-9 år	,32	,50	,42	,42
10. klasse/realeksamen	,40	,42	,49	,48
Studentereksamen og tilsv.	,34	,41	,41	,49

Anm. Baseret på spørgsmålene: "Jeg ved så lidt om EU (1990: EF's Indre Marked), at jeg næsten har opgivet at følge med i, hvad der foregår", samt "Undertiden er politik så indviklet, at folk som jeg ikke rigtig kan forstå, hvad der foregår".

Man kunne dernæst forvente, at uddannelseseffekten på politisk selvtilid er stærkere i forhold til EU-politik end i forhold til politik på nationalt plan. Desuden er det nærliggende at forestille sig, at sammenhængen med uddannelse skærpes over tid, så de bedreuddannede føler sig mere og mere på hjemmebane i forhold til EU, mens lavereuddannede forbliver relativt afmægtige. Disse spørgsmål kan belyses på forskellig vis. Vi skal først se på valgundersøgelsens enkeltspørgsmål vedrørende oplevelsen af EU som uoverskuelig og oplevelsen af dansk politik som kompliceret, hvorefter vi skal foretage nogle mere indgående sammenligninger på basis af data fra medborgerundersøgelsen 2000.

Som allerede omtalt finder vi ikke den samme stigning i politisk selvtilid på EU-området, som vi har set på nationalt plan. Cirka halvdelen af vælgerne erklærer sig enige i, at „jeg ved så lidt om EU, at jeg næsten har opgivet at følge med i, hvad der foregår“. Opdelingen på sociale baggrundsvariable i tabel 5.19 viser, at dette er overordentlig stærkt socialt bestemt, først og fremmest af køn og uddannelse. Der er også en betydelig forskel mellem aldersgrupperne – de yngre aldersgrupper magter langt bedre end de ældre at forholde sig til EU – men det skyldes først og fremmest højere uddannelsesniveau.

Den isolerede effect af alder er svag og usikker. Det er effekterne af køn og uddannelse derimod ikke. Køns effekten er meget markant – og stigende

TABEL 5.19.

Sociale baggrundsfaktorerens effekt på politisk effektivitetsfølelse i forhold til EU og i forhold til dansk politik. 1990-2001. Beta-koefficienter

	ETA	BETA			
	2001	1990	1994	1998	2001
EU KOMPLICERET					
Køn	,21	,17	,18	,23	,24
Alder	,13	,10 ^{ns}	,11	,14	,06 ^{ns}
Skoleuddannelse	,31	,20	,34	,29	,22
Erhvervsuddannelse	,33	,14	,07	,11	,21
R ²		14,2	17,9	17,3	19,2
DANSK POLITIK KOMPLICERET					
Køn	,14	,20	,21	,21	,17
Alder	,07	,11	,12	,09	,06 ^{ns}
Skoleuddannelse	,28	,23	,23	,27	,21
Erhvervsuddannelse	,32	,12	,09	,09	,20
R ²		12,8	11,6	13,6	14,3

Anm. Baseret på spørgsmålet: "Jeg ved så lidt om EU (1990: EF's Indre Marked), at jeg næsten har opgivet at følge med i, hvad der foregår". Indeks er dannet ved, at "helt enig" er sat til -100, "delvis enig" til -50, hverken enig eller uenig (samt ved ikke) til 0, "delvis uenig" til +50 og "helt uenig" til +100.

ns: Ikke signifikant; hvor intet er anført, er beta signifikant på ,05 niveau. (De fleste sammenhænge er signifikante på ,001 niveau).

over tid (fra beta = 0,17 i 1990 til beta = 0,24 i 2001). Endvidere øges effekten af uddannelse, hvor vi i øvrigt får ret ustabile resultater med hensyn til, om effekten skyldes skole- eller erhvervsuddannelse. Men den samlede effekt af både skole- og erhvervsuddannelse er stor og tiltagende, således at den forklarede varians øges fra 14,2 pct. i 1990 til 19,2 pct. i 2001. Derimod er der stort set ingen ændring over tid i forklaret varians, når det gælder oplevelsen af politik som kompliceret i almindelighed.

Selv om effekten af uddannelse er stigende over tid, er det dog blandt de ældre, uddannelseseffekten er størst. Den forklarede varians er 15,5 pct. blandt 18-39-årige, 19,8 pct. blandt 40-59-årige og 21,0 pct. blandt svarpersoner på 60 år og derover.

Afnagtsfølelsen i forhold til EU er også belyst i medborgerundersøgelsen, hvor der dels er stillet spørgsmål om muligheden for at følge med, dels om

muligheden for at finde ud af, hvad man skal gøre for at påvirke, på henholdsvis lokalt, nationalt og europæisk plan, jf. tabel 5.20. Det er iøjnefaldende, at danskerne faktisk synes, det er lidt lettere at følge med i folketingspolitikken end i politik på lokalt plan. At følge med i EU-anliggender er væsentligt vanskeligere. Forskellen er dog størst, når det kommer til spørgsmålet om at handle: Her ligger niveauet allerede lavt, når det kommer til Folketinget, og endnu værre går det med EU.

Eller populært sagt: Folk har ikke vanskeligt ved at overskue kommunalpolitik, og de kan også snildt finde ud af at påvirke. Det er endnu lettere at overskue folketingspolitikken, men svært at finde ud af, hvordan man kan påvirke. Og når det gælder EU, er det både ret vanskeligt at overskue og påvirke politikken. Der er så at sige en lige linje fra institutionsniveau til EU-niveau.

TABEL 5.20.

Muligheder for at følge med og for at påvirke, på lokalt, nationalt og europæisk plan. Gennemsnit på skala fra 0 til 10. Medborgerundersøgelsen 2000

HVOR LET ER DET AT ...	KOMMUNE	FOLKETING	DANSKE REGERING	
			EU	I EU
følge med i, hvad der sker	5,53	5,70	4,12	3,58
finde ud af, hvad man skal gøre for at påvirke	5,09	3,72	2,31	2,25

Forventningen om, at effekterne af uddannelsesressourcer også er større på EU-plan end på nationalt plan, kan derimod ikke bekræftes. Uddannelseseffekten er mindre på lokalt plan end på nationalt plan. Men uddannelseseffekterne på EU-niveau er mindre end på nationalt niveau. Samme resultat fandt man i en undersøgelse fra 1998 (Goul Andersen, Torpe & Andersen 2000: 147). Forklaringen er formentlig, at næsten alle – også de bedreuddannede – føler lav selvtillid, når det gælder EU-niveauet. Der er ikke nogen social elite af betydning, som føler, de kan boltre sig på dét niveau, hvorimod der er mange af de ressourcestærke, som godt føler, de ville kunne gøre en forskel på nationalt plan.

Indtil videre må vi konstatere, at forskellige spørgsmålsformuleringer giver noget forskellige resultater med hensyn til effekten af uddannelse på forskellige niveauer: Effekten af uddannelse på politisk effektivitetsfølelse på EU-niveau er mindre, når man beder om en placering på en skala, end når man spørger verbalt. Under alle omstændigheder ser vi en tættere sammen-

TABEL 5.21.

Faktorer, der bestemmer muligheder for at følge med og for at påvirke, på lokalt, nationalt og europæisk plan. MCA analyse. Betakoefficienter. Medborgerundersøgelsen 2000

	FØLGE MED I, HVAD DER SKER			FINDE UD AF, HVAD MAN SKAL GØRE		
	Kommune	Folketing	EU	Kommune	Folketing	EU
Køn	,08	,16	,10	,09	,08 ^{ns}	,10
Alder	,28	,10	,19	,19	,12	,12
Skoleudd.	,12	,20	,10	,11	,11	,08 ^{ns}
Erhvervsudd.	,09 ^{ns}	,13	,11	,18	,21	,19
R ²	10,7	11,3	8,6	11,1	11,3	8,3

ns = ikke signifikant.

knytning af afmagtsfølelse på nationalt plan og EU-plan, navnlig blandt de unge. Derfor skal vi forsigtigt konkludere, at vore resultater i det mindste ikke kan afkræfte, at europæiseringen alt andet lige bidrager til større uddannelsesmæssig polarisering, men at de heller ikke helt entydigt kan bekræfte en sådan formodning.

KONKLUSION

Der kunne være mange grunde til at forvente stigende opsplittningstendenser efter uddannelse i et globaliseret videnssamfund eller informationssamfund, men empiriske analyser peger på, at der er langt imellem dem. Uddannelse er og bliver en nøglevariabel, når det gælder sociale skævheder i politisk engagement, følelse af at kunne påvirke og faktisk deltagelse. Men der er kun få tegn på en polarisering.

Udbredelsen af mere udviklende arbejde og af ny teknologi synes at nå ud til de fleste, og der synes ikke længere at være udsigt til et nyt, stort digitalt skel. Tilsvarende er det generel forbedring og ikke polarisering, der er det dominerende indtryk, når det gælder arbejdsvilkår. Det udelukker ikke, at der bliver efterladt grupper uden IT-adgang og uden følelse af indflydelse på jobbet, men polarisering er så afgjort ikke nogen dominerende trend.

Noget lignende kan siges med hensyn til uddannelsesmæssige skel i politisk engagement og følelse af at kunne påvirke. Når det gælder politisk afmagtsfølelse, er der dog en tendens til, at lavtuddannede ikke har del i den forbedring, der kommer de bedreuddannede til del, og man finder også en

restgruppe, der hverken får skoleuddannelse ud over 9. skoleår eller erhvervsuddannelse, hvor den politiske afmagtsfølelse er ganske udbredt.

Der er tegn på, at europæiseringen alt andet lige bidrager til større generel politisk afmagtsfølelse, og der er tegn på, at den deciderede afmagtsfølelse er stærkest hos de lavtuddannede. Men en direkte modstilling af lokal, national og EU-politik tyder imidlertid ikke på, at de uddannelsesmæssige skel i afmagtsfølelsen er større på EU-plan end på nationalt plan. Der er altså ikke nogen helt entydig tendens til uddannelsesmæssig polarisering som følge af europæiseringen.

Tidligere tiders udligning af sociale skel i deltagelse via mobiliserende klassebevægelser er næsten et overstået kapitel. Men velfærdsstaten har delvist taget over som sikring mod for stor ulighed i demokratiske indflydelsesmuligheder: Det sker på mindst tre måder: Gennem udligning af økonomiske ressourcer og sikring mod fattigdom, gennem opdragelse til deltagelse i folkeskolen (jf. formålparagraffen) og ved at flytte beslutninger så langt som muligt ud til borgerne. Selv om bevisførelsen i nogen grad bygger på indikatorer, ser det ud til, at alle tre mekanismer virker. Alt i alt synes det at være lykkedes helt godt at afværge markante sociale skel. De lavtuddannede i Danmark klarer sig egentlig forbløffende godt i informationssamfundet. Men det udelukker ikke, at billedet kan være anderledes, når det gælder borgernes identiteter. Herom handler næste kapitel.

NOTER

- 1 1998-undersøgelsen og 2000-undersøgelsen blev koordineret, så 1998-undersøgelsen sikrede sammenligneligheden bagud i tid på en række af de punkter, hvor dette måtte ofres i 2000-undersøgelsen af hensyn til sammenlignelighed mellem lande, idet 2000-undersøgelsen indgik i et bredt europæisk samarbejde om at sikre sammenlignelige data (CID-projektet – Citizenship, Involvement, Democracy).
- 2 1985-tallene stammer fra en landsdækkende repræsentativ undersøgelse (N = 2080) af socialstrukturelle ændringer, gennemført af Jørgen Goul Andersen og Jens Hoff som led i et internationalt komparativt projekt ledet af Erik Olin Wright. En undersøgelse gennemført af Jens Hoff i første halvdel af 1990'erne giver resultater, der ligger midt imellem (personlig korrespondance med Jens Hoff).

- 3 Denne dimension minder lidt om den dimension af politisk mistillid, der går på manglende responsivitet. Forskellen er, at mistilliden går på politikerne, mens effektivitetsfølelsen går på den enkelte persons oplevelse af, at der vil blive lyttet netop til vedkommende.
- 4 Inden for en anden tradition har man talt om „empowerment“, der dog rummer både et institutionelt aspekt (på dansk forsøgt oversat til „mægtiggørelse“) og et handlingsaspekt (oversat til „myndiggørelse“) (jf. Goul Andersen, Torpe & Andersen, 2000; Bang, Hansen & Hoff, 2000). Netop det institutionelle aspekt er dog vigtigt at understrege.
- 5 Der er tale om et simpelt additivt indeks, hvor deltagelse i politisk diskussion antager værdierne ja eller nej (kodet som 1 eller 0), mens politisk interesse er tredelt i „meget“, „noget“ og „kun lidt/slet ikke“ (kodet 0-2). Summen – hvor politisk interesse vejer tungest – kan således variere mellem 0 og 3. Ud over at spare plads giver indekset en bedre måling, hvor tilfældige målefejl udligner hinanden.
- 6 En tilsvarende analyse med et indeks af to spørgsmål for effektivitetsfølelse 1971-90 og et indeks af fire spørgsmål for 1994-2001 bekræfter de omtalte sammenhænge, blot bliver effekterne stærkere, fordi indeks reducerer tilfældige målefejl. Heller ikke inddragelse af erhvervsuddannelse som supplerende variabel tilføjer noget væsentligt nyt, ud over at den samlede forklaringskraft af uddannelse øges lidt, samtidig med, at effekten af skoleuddannelse isoleret set bliver lidt mindre.
- 7 Det har lidt betydning, at gruppen med studentereksamen o.l. er blevet blandet op med en større andel med HH og HTX. I 1970 – og for de ældre generationer – dækker kategorien næsten udelukkende personer med studentereksamen, mens den er mere blandet i de yngre generationer. Medborgerundersøgelsen 2000 viser, at gymnasiet er lidt mere politisk mobiliserende end de øvrige.

NYE POLITISKE SKILLELINJER: VÆRDIPOLITIK ELLER MARGINALISERING?

Dette kapitel undersøger nogle af de ændrede identitetsmæssige aspekter af uligheden mellem uddannelsesgrupper under globaliseringen og informationsfundet. Får vi en polarisering mellem en veluddannet og velintegreret del af befolkningen, der ser optimistisk på fremtiden, orienterer sig internationalt og europæisk, udviser tolerance over for fremmede osv. – og på den anden side en lavtuddannet gruppe, der føler sig truet af udviklingen og klynger sig til fortiden, til det trygge, det nationale, det konforme? Er de nye politiske konflikter, vi ser i samfundet, symptomer på en sådan tendens til reel eller oplevet marginalisering af de lavtuddannede i samfundet?

Sådanne fortolkninger flourerer, men efterprøves sjældent empirisk. Det er heller ikke enkelt. Men man kan forsøge at præcisere nogle alternative fortolkningsmuligheder. De kan sammenfattes i en *afmagts- eller marginaliseringsese* og en *værditese*. Begge tager udgangspunkt i industrisamfundets klassepolitik. Værditese henviser til, at nye værdibaserede politiske konfliktlinjer bliver mere betydningsfulde under globaliseringen og informationsfundet, mens den interessebaserede fordelingskonflikt fra industrisamfundets og nationalstatens storhedstid svækkes. Værdikonflikter var i øvrigt også de dominerende før industrisamfundets og nationalstatens konsolidering (Lipset & Rokkan, 1967). I dansk sammenhæng har man talt om „nypolitik“ eller „værdipolitik“ som betegnelse for en ny skillelinje, der omfatter emner som indvandring, ulandsbistand, kultur og miljø (Borre, 1995; Goul Andersen & Bjørklund, 1990). Denne skillelinje kan underminere traditionelle klasseskel ved at skabe nye skel mellem højt- og lavtuddannede, så det ikke længere er uddannelsens klasseaspekt, der trækker lavtuddannede mod „venstre“ på den traditionelle højre-venstredimension, men i stedet uddannelsens værdiaspekt, der trækker lavtuddannede mod „højre“ på den nye værdipolitiske dimension.

Afmagtstesen (Betz, 1994; 2001; 2003) bygger på nogenlunde de samme

observationer, men fortolkningen er anderledes. Der er ikke tale om en genuin værdikonflikt. De strømninger, der i nogle lande kommer til syne i nye højrepartier og i andre lande som politisk mistillid og apati, er tegn på en marginalisering og afmægtiggørelse af store befolkningsgrupper forårsaget af de samfundsmæssige forandringer ved globaliseringen og overgangen til en vidensbaseret økonomi. Det er en klassisk sociologisk figur: Hastig modernisering af samfundet skaber *moderniseringstæbere* – der ofte vil orientere sig mod traditionen og afreagere på syndebykker. De magter ikke at forholde sig til europæisering, globalisering og et multietnisk samfund, men søger mod hypernationalisme, fremmedhad og mistillid. Implikationen er, at holdningerne hænger sammen langt bredere, end værditesen lægger op til: Fremmedfjendtlighed, europæiserings- og globaliseringsangst, nationalisme og politisk mistillid går op i en højere enhed, hvor omdrejningspunktet er fremtidspessimisme, marginaliseringsfrygt og generel følelse af afmagt hos underprivilegerede og truede grupper i befolkningen.

Men hvordan skal man afgøre, om der er tale om et marginaliserings-symptom eller en genuin konflikt, om det repræsenterer et forfald i medborgerskab for de underprivilegerede grupper i samfundet? Og hvor dybt rækker det? Der kan anføres tre kriterier, som kan styrke plausibiliteten af henholdsvis værditesen og afmagtstesens.

- For det første typen af sammenhæng mellem de afhængige variable: Går holdninger til EU, indvandring, isolationisme, nationalisme, politisk mistillid og bekymring for fremtiden op i en højere enhed, eller er der snarere tale om, at holdninger til indvandring indgår i et mere klart afgrænset sæt af værdibaserede holdninger?
- For det andet holdningernes sammenhæng med økonomisk eller politisk marginalisering (lavindkomst, økonomisk utryghed, utilstrækkelige kvalifikationer, beskæftigelsesproblemer, manglende adgang til ny teknologi, manglende autonomi i arbejdssituationen, manglende politisk engagement og manglende politisk effektivitetsfølelse). Her implicerer værditesen, at der ikke er sådanne sammenhænge
- For det tredje er der spørgsmålet om, hvad der er det forbindende led mellem uddannelse og de omtalte holdninger: Er det kvalifikations- og belønningsaspektet, som marginaliseringstesens lægger op til, eller er det socialiseringsaspektet, som værditesen implicerer? Hvis det er det førstnævnte, må vi forvente, at erhvervsuddannelse er vigtigere end skoleuddannelse, samt at effekten af uddannelse svækkes væsentligt, når vi kon-

trollerer for stilling og indkomst, mens det modsatte vil være tilfældet, hvis det er socialiseringen (og dermed værdier), der er det afgørende.

Det er det andet sæt af implikationer – sammenhængen mellem holdninger og subjektiv/objektiv marginalisering (økonomisk, socialt, politisk) – der er vigtigst og bedst egnet til at vælge mellem fortolkninger. Men uanset om de nye holdningsmæssige polariseringer knytter sig til en „taberprofil“ eller ej, er det dog et vigtigt element til forståelsen af sammenhængen mellem social ulighed og politik, hvis de underprivilegeredes interessebestemte tilknytning til venstresiden af det politiske spektrum afløses af en værdibestemt tilknytning til højresiden. I det følgende ses kort på hovedlinjerne i de sidste 30-40 års vælgerudvikling. Dernæst ser vi nærmere på, hvorledes holdningerne påvirker partivalget, og på, hvad der styrer holdningerne. I sidste halvdel af kapitlet går vi nærmere ind i en efterprøvning af, i hvor høj grad den ny politik skal ses som et marginaliseringssymptom eller en genuin værdikonflikt.

NYE SKILLELINJER I DANSK POLITIK

Det er ikke for meget at sige, at der er sket en „stille revolution“ i dansk politik over de sidste 30-35 år. Den afspejler samfundsudviklingen, men forstærkes af den egendynamik, der ligger i politiske mobiliseringsprocesser og i politiske institutioner f.eks. muligheden for at danne nye politiske partier. Derfor rummer udviklingen både generelle træk og danske særtræk.

Allerede ungdoms- og studenteroprøret førte i Danmark til en ualmindelig langvarig og bred mobilisering, der blev selvforstærkende og holdt et helt årti i 1970'erne (Goul Andersen, 1979; Gundelach, 1980; Svensson & Tøgeby, 1986; 1991; Borre & Goul Andersen, 1997; Mikkelsen, 2002). Bag mobiliseringen lå både nye „postmaterielle“ værdier med rod i stigende velstand og stigende forventninger (Inglehart, 1990) og et opgør med forældede autoritære strukturer og manglende hensyntagen til industrisamfundets alvorlige sideeffekter eller „eksternaliteter“ bl.a. på miljøområdet (Goul Andersen, 1990a; 1990b). Den politiske radikalisering blandt højtuddannede brød med traditionel klassepolitik, hvor „progressive“ reformer i samfundet normalt udgik fra arbejderklassen. Der opstod et „nyt venstre“, som fik en ganske anden vælgersammensætning end Socialdemokratiets. Da tilslutningen til „det nye venstre“ var socialt bestemt: ud fra alder, uddannelse og erhvervssektor, kunne man i høj grad forudsige partivalget ud fra sociale faktorer (Goul

Andersen, 1992). Men der var mere tale om en værdibestemt politisk mobilisering end om en interessebestemt mobilisering (Goul Andersen, 1988; 1998).

1980'ernes nyliberalisme og dyrkelse af markedet betød en delvis „normalisering“, hvor bedreuddannede – hvis fremtidsudsigter nu lå inden for den private sektor – følte sig tiltrukket af borgerligt-liberale ideer. Det var ikke en aktivistisk mobilisering, men til dels en mobilisering væk fra den kollektive over mod den individuelle arena og dermed bort fra politik. Men de bedreuddannede unge skiftede politisk farve. I Danmark faldt andelen af socialistiske stemmer blandt 18-29-årige med studentereksamen o.l. fra 70 pct. i 1979 (heraf det store flertal – 51 pct. – på venstrefløj) til 30 pct. i 1994 (heraf kun 12 pct. på venstrefløj) – ikke langt fra situationen i 1964, hvor kun 18 pct. af de unge med studentereksamen stemte socialistisk (Borre & Goul Andersen, 1997: 176).

1990'ernes politiske mobilisering af „det nye højre“ var næsten et spejlbillede af 1970'ernes mobilisering af „det nye venstre“. Det „nye højre“ mobiliserede blandt personer med kort skoleuddannelse, blandt de ældre, og blandt arbejdere. Det skulle alt andet lige give en dårlig prognose for vælgerudviklingen, men det „nye højres“ synspunkter, specielt omkring indvandring, lov og orden mv., havde medvind blandt vælgerne. Som i 1970'erne var Danmark et af de lande, som blev stærkest påvirket, og ligesom det nye venstres mobilisering pga. partikonkurrencen trak andre partier (navnlig Socialdemokratiet) med – f.eks. manifesteret i opgivelse af atomkraften – har 1990'ernes mobilisering af det „nye højre“ også påvirket „traditionelle“ partier som Venstre og Socialdemokratiet.

I forhold til de traditionelle klassebestemte konfliktlinjer betød både 1970'ernes og 1990'ernes værdibaserede mobilisering en svækkelse: 1970'ernes mobilisering af „det nye venstre“ havde appel til veluddannede samfundsgrupper, der traditionelt „burde“ stemme borgerligt; 1990'ernes højremobilisering havde appel til mindre uddannede samfundsgrupper, der traditionelt „burde“ stemme socialistisk. Der er den yderligere parallel, at 1970'ernes mobilisering havde gamle aner i kulturradikalismen, ligesom 1990'ernes mobilisering havde aner i halvautoritære tilbøjeligheder i arbejderklassen – holdninger, som tidligere var uden betydning, fordi de partier, som arbejderne af interessebestemte grunde tilsluttede sig, altid har kæmpet for liberale holdninger – i hvert fald i Vesteuropa (Lipset, 1960).

Tilsammen har 1970'ernes og 1990'ernes værdibaserede mobiliseringer nærmest elimineret – eller rettere: neutraliseret – den traditionelle, klassebaserede politiske konflikt. Tabel 6.1. viser sammenhængen mellem uddan-

TABEL 6.1.

Andel socialistiske stemmer, opdelt efter uddannelse, samt kontrolleret effekt af uddannelse og stilling¹⁾ på socialistisk vs. ikke-socialistisk partivalg, Valgundersøgelser 1966-2001. MCA analyse²⁾

	1966	1971	1979	1990	1994	1998	2001
Folkeskole, 7-9 år	57	54	52	56	50	52	40
10. kl./real	32	33	43	46	42	46	36
Stud.eks./HF mv.	17	31	55	44	38	48	38
eta skoleudd.	,26	,18	,09	,10	,10	,05	,04
beta (erhvervsaktive):							
Skoleuddannelse	,22	,13	,08	,07	,04	,03	,02
Stilling	,55	,44	,38	,34	,27	,25	,19
R ² (pct.)	37,3	22,8	15,0	12,1	7,6	6,1	3,5

1) Opdelt på ufaglært arbejder, faglært arbejder, lavere funktionær, højere funktionær, selvstændig landbruger, selvstændig i øvrigt. I 1971 er de to grupper af arbejdere og de to grupper af funktionærer slået sammen, så der kun er fire kategorier, hvilket underdriver forklaringskraften en smule. Opgørelsen på stilling (samt MCA-analysen) omfatter kun erhvervsaktive, mens tallene for uddannelse refererer til hele befolkningen.

2) For enkeltheds skyld, fordi resultaterne er så godt som sammenfaldende, og fordi sammenhængene fra og med 1971 er så godt som perfekt additive, er der benyttet MCA analyse her og i den følgende tabel, frem for logistisk regression. Beta, der kan variere mellem 0 og 1, viser effekten af hver enkelt variabel, når den anden er holdt konstant.

nelse og partivalg, samt effekten af uddannelse og stilling på partivalg, opdelt på socialistiske og ikke-socialistiske partier, 1966-2001. Mens uddannelse og stilling tilsammen forklarede 37,3 pct. af variansen i partivalget i 1966, var det i 2001 skrumpet ind til 3,5 pct., altså næsten igen ting: Vi kan ikke ud fra uddannelse og stilling forklare partivalg i dag – i hvert fald ikke, om folk stemmer på et socialistisk eller borgerligt parti.

Effekten af uddannelse forsvandt første gang allerede i 1979 – dengang fordi bedreuddannede var koncentreret i de yngste – venstredrejede – aldersgrupper. Med højredrejningen blandt bedreuddannede i 1980'erne vendte skellet tilbage, men forsvandt så igen i 1990'erne, i takt med højredrejningen blandt lavtuddannede. Samtidig er effekten af stilling mindsket stærkt. I 1990 stemte 71 pct. af arbejderne på et „arbejderparti“; i 2001 var tallet kun 42 pct.

I tabel 6.2 er endvidere inkluderet nogle simple indikatorer for politiske holdninger til økonomisk lighed, miljø og indvandrere.¹ Mens effekten af

TABEL 6.2.
Effekten af uddannelse og stilling, samt af ligheds- og indvanderholdninger¹⁾ på socialistisk partivalg, Valgundersøgelser 1971-2001. MCA analyse

	1971	1979	1990	1998	2001						
ETA-KOEFFICIENTER (UKONTROLLERET)											
Skoleuddannelse	,18	,09	,06	,02	,04						
Stilling	,47	,38	,33	,28	,19						
Økonomisk lighed	,29	,30	,33	,28	,24						
Indvandring trussel		,06	,14	,20	,21						
Miljø/vækst			,21	,31	,27						
BETA-KOEFFICIENTER (KUN ERHVERVSAKTIVE)											
Skoleuddannelse	,09	,05	,07	,08	,09	,02	,05	,06	,01	,08	,10
Stilling	,40	,35	,27	,27	,27	,25	,25	,23	,17	,16	,14
Økonomisk lighed	,25	,28	,33	,33	,32	,22	,21	,21	,20	,22	,22
Indvandring trussel				,16	,11	,24	,15	,28	,19		
Miljø/vækst				,21	,21						,22
R ² (pct.)	28,7	22,2	21,4	23,7	27,5	12,5	17,3	21,0	7,3	13,7	17,7

Anm. Eta angiver den umiddelbare, ukontrollerede effekt. Beta angiver den isolerede effekt af hver enkelt variabel, når alle de andre holdes konstante.

1) Økonomisk lighed: "I politik bør man stræbe efter at skaffe alle samme økonomiske vilkår, uanset uddannelse og beskæftigelse". Indvandring trussel: "Indvandring udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart". Miljø/vækst: "Den økonomiske vækst bør sikres gennem en udbygning af industrien, også selv om det kommer i strid med miljøinteresser". 2) I 1979 er benyttet det mest ækvivalerende spørgsmål: "Herefter et spørgsmål om gæstearbejdernes levevis og kultur: A siger: Hvis gæstearbejderne skal bo her i landet, må de også indordne sig under den danske kultur og levemåde. B siger: Gæstearbejderne bør have samme ret som andre mennesker til at bevare deres egen levevis og kultur".

social klasse faldt, steg effekten af den holdningsmæssige pendant: syn på økonomisk ulighed, helt frem til 1990. Den sociale skillelinje var svækket, men ikke den tilhørende ideologiske konflikt. Den politiske opdeling efter fordelingspolitiske holdninger blev til gengæld alvorlig svækket i 1990'erne, hvor effekten er aftaget fra $\beta = 0,32$ i 1990 til $\beta = 0,22$ i 2001. Omvendt er effekten af indvandrerholdninger steget fra $\beta = 0,07$ i 1979 (dog målt på et andet spørgsmål end senere) og $0,11$ i 1990 til $0,19$ i 2001 – endda til $\beta = 0,28$ i 2001, hvis vi holder miljø ude.

Det betyder også, at den samlede varians ved at inddrage disse simple holdninger ved siden af stilling og uddannelse stiger betydeligt – til 27,5 pct. i 1990 og til 17,7 pct. i 2001. Endvidere genopstår uddannelseseffekten, når der kontrolleres for miljø- og indvandrerpolitiske holdninger: Var det ikke for disse „nye“ holdninger, ville de bedreuddannede fortsat ligge til højre – og de lavere uddannede længere til venstre. Effekten af skoleuddannelse i 2001 stiger således fra $\beta = ,01$ til $,10$, når disse variable inddrages

For de seneste år har vi imidlertid væsentligt bedre holdningsmål (indeks af flere spørgsmål), hvilket både øger den forklarede varians og giver et klarere indtryk af, hvordan årsagsforholdene tager sig ud, fordi måleusikkerheden formindskes. Tabel 6.3 viser resultaterne for 2001. Udgangspunktet er som nævnt, at uddannelse og stilling næsten ingenting betyder. Det gør holdninger til gengæld. Som det fremgår af anden søjle, øges den forklarede varians til 20,3 pct., allerede når vi tager økonomisk lighedsorientering med. Effekten er dog endnu større, hvis vi alene medtager de „nye“ holdninger til miljø og indvandring og lader lighed ude, jf. søjle 3. Samtidig fremgår det, at den manglende effekt af uddannelse skyldes to modsatte kræfter, der neutraliserer hinanden. Uddannelse har en positiv effekt på andelen af socialistiske stemmer via holdning til indvandrere og miljø, men når vi har taget højde herfor, er der en klar uddannelseseffekt i borgerlig retning, $\beta = 0,15$. Var det ikke for disse nye holdninger, ville der fortsat være en stærk klassemæssig effekt af uddannelse. En sammenligning med sidste søjle viser, at denne svinder til $\beta = 0,10$, når vi kontrollerer for holdning til lighed, dvs. at en god del af denne borgerlige effekt af uddannelse virker via negativ holdning til lighed. Ikke overraskende er det også lighed, der forklarer det meste af klasseeffekten, der svinder ind fra $\beta = 0,13$ til $\beta = 0,07$, når vi kontrollerer for lighedsholdninger. Endelig fremgår det af sidste søjle, at den politiske effekt af lighedsholdninger på socialistisk stemmeandel fortsat er stærkere end effekten af indvandrerholdninger og miljøholdninger taget hver for sig. Hertil kommer, at vi har holdt os til de mere principielle

TABEL 6.3.

Effekter af uddannelse, stilling samt indeks for ligheds-, indvandrer- og miljøholdninger¹⁾ på socialistisk vs. ikke-socialistisk partivalg, 2001. MCA analyse

	ETA (UKONTROLLERET)	BETA-KOEFFICIENTER ²⁾ (KONTROLLERET)				
		(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Skoleuddannelse	,04	,01	,02	,15		,10
Stilling	,19	,19	,11	,13		,07
Økonomisk lighed – indeks af fem spm.	,44		,43		,36	,32
Indvandrer-trussel – indeks af fem spm.	,34			,28	,19	,24
Miljø/vækst – indeks af fire spm.	,38			,29	,19	,22
R ² (pct.)		3,4	20,3	23,5	29,4	31,8

1) Konstruktioner af holdningsindeks: Se appendiks B.

2) Kun erhvervsaktive.

Anm.: De fem beregninger viser, hvordan effekten af forudgående variable påvirkes, når nye introduceres, og dermed hvad der formidler eller forklarer effekter. Således. reduceres effekten af stilling fra $\beta=0.19$ (analyse 1) til $\beta=0.11$ (analyse 2), når vi medtager økonomisk lighed, dvs. holdninger til lighed formidler eller forklarer en stor del af klasseforskellen – det er den vigtigste mellemkommende variabel, der forbinder stilling og parti.

lighedsspørgsmål og ikke inddraget bredere velfærdsspørgsmål, der også inddrager serviceområdet, udlicitering, brugerbetaling, skatter mv. Fordelingskonflikten er fortsat en afgørende skillelinje i dansk politik.

Tidligere var fordelingspolitiske holdninger imidlertid de eneste, der gav markante udslag på partivalget. Men i dag kan effekten af miljø- og indvandrerholdninger godt måle sig med effekten af holdninger til økonomisk lighed. På basis af de grupperede indeks i tabel 6.3 kan der laves en samlet skala for „nypolitik“ eller „værdipolitik“ (de to skalaer har en stærk sammenhæng, $r = 0,46$). I en analyse, der inddrager både lighed og „nypolitik“ holdninger, er de to næsten lige vigtige (hhv. $\beta = 0,36$ for lighedsholdninger og $\beta = 0,33$ for et sammensat indeks for indvandrer- og miljøholdninger).

Det er et godt udtryk for, hvor meget dansk politik har ændret sig: Ikke alene var klasseeffekten i 2001 næsten væk; også den holdningsmæssige pendant, nemlig holdningen til lighed, havde mistet sin dominans. Samtidig påvirker disse holdninger partivalget meget – den forklarede varians (inkl. interaktionseffekter) af de tre holdningsindeks plus baggrundsvARIABLE er så

TABEL 6.4.

Effekt af holdning til lighed, miljø og indvandring på højre-venstre selvplacering (skala 0-10), valgundersøgelsen 2001. MCA analyse

BETA-KOEFFICIENTER	(1)	(2)
Indeks for holdning til lighed	,30	,30
Indeks for holdning til miljø	,21	
Indeks for holdning til indvandrere	,29	
Værdipolitik: sammensat indeks: miljø + indvandrere ¹⁾		,44
R ² (pct.)	34,7	35,1

1) Sammensat indeks for værdipolitik dannet ved simpel addition (de to indgående indeks har stort set samme standardafvigelse).

høj som 31,8 pct. En sammenligning med 4. søjle, hvor vi helt har udeladt sociale baggrundsvariable viser, at det næsten ikke påvirker forklaringskraften i dag: Partivalget er blevet næsten rent holdningsbestemt. Forstået sådan, at klasse og uddannelse virker både via fordelingspolitiske og værdipolitiske holdninger – effekter, der neutraliserer hinanden.

Opdelingen på socialistisk/ikke socialistisk partivalg tager ikke højde for, at værdipolitikken i særdeleshed påvirker tilslutningen til venstrefløjen, midterpartierne og Dansk Folkeparti, som alle er „værdipolitik-specialister“.² Derfor har vi også gennemført en analyse af, hvad der bestemmer folks selvplacering på en højre-venstreskala i dag, jf. tabel 6.4. Her har værdipolitiske holdninger størst effekt. For lighedsholdninger er $\beta = 0,30$, men for miljø- og indvandrersholdninger sammenvejet er $\beta = 0,44$. Kort sagt: Om folk i 2001 føler, de er højreorienterede eller venstreorienterede, afhænger mere af deres syn på miljø- og indvandrerspørgsmål end af deres fordelingspolitiske holdninger.

Dansk politik i 2001 handlede således mere om værdier end om fordelingsspørgsmål, når vi taler om politiske identifikationer – og nogenlunde lige meget om begge dele, når vi taler om socialistisk/ikke socialistisk partivalg. Allerede dette kan tyde på, at vi står over for noget, der ikke lader sig reducere til et marginaliseringsfænomen. Inden vi vender tilbage til dét spørgsmål, skal vi imidlertid se nærmere på, hvad der bestemmer holdningerne på den eller de nye politiske konfliktdimensioner.

HVAD BESTEMMER HOLDNINGERNE PÅ DE NYE KONFLIKTDIMENSIONER?

Som omtalt er det helt forskellige sociale faktorer, der påvirker de tre sæt af holdninger, der er mest udslagsgivende for de politiske konfliktlinjer i dag: Holdninger til lighed, miljø og indvandrere. Selv om de to sidstnævnte er så stærkt forbundne, at de kan behandles som aspekter af den samme underliggende dimension, er der også karakteristiske forskelle.

Den klassiske hovedkonflikt omkring fordelingsproblemer har en ret enkel profil: Som det fremgår af søjlen med eta koefficienter i tabel 6.5, hænger disse holdninger først og fremmest sammen med stilling og indkomst ($\eta = 0,29$, hhv. $0,27$). Men også køn og alder har betydning, og det samme har uddannelse, hvor vi her har slået skole- og erhvervsuddannelse sammen til fem kategorier.³ I den første analyse (1), hvor vi kun inddrager køn, alder og uddannelse, kommer uddannelse ud som den stærkeste faktor ($\beta = 0,18$). Men det er ikke uddannelse som sådan, der er afgørende. Det er derimod stilling og indkomst. Uddannelse har alene effekt via stilling og indkomst. Når vi inddrager dem, forsvinder effekten af uddannelse fuldstændigt: Allerede i analyse (2), hvor indgår stilling, er effekten af uddannelse stort set væk ($\beta = 0,06$), og resten af uddannelseseffekten forsvinder, når vi i analyse (3) inddrager (egen) indkomst ($\beta = 0,02$). Indkomst forklarer en del af effekten af stilling (β falder fra $0,29$ til $0,20$), men selv efter kontrol for indkomst består der altså en effekt. Det dækker over en stærkere lighedsorientering blandt arbejdere end blandt funktionærer, mens det modsatte er tilfældet for selvstændige. En nærmere analyse viser i øvrigt, at lighedsholdninger næsten ikke påvirkes af indkomst for de to tredjedele af de erhvervsaktive, der tjener under 300.000 kr. Lighedsorienteringen svækkes ført i intervallet 300-399.000, og navnlig i den lille højindkomstgruppe over 400.000.⁴

Tilbage står køn og alder. Kvinder er mere lighedsorienterede end mænd, en effekt, der stort set forsvinder ved kontrol for indkomst (søjle 3). Aldersmæssigt viser baggrundsmaterialet, at især de 18-29-årige og aldersgruppen over 70 er mindre lighedsorienterede end de 40-59-årige. De 40-59-årige er en generation, der er opvokset med stærke lighedsidealiser (Goul Andersen, 1998). De er således nu er på det stadium i livsforløbet, hvor de populært sagt finder sig selv i rollen som „glade betalere“ for „utaknemmelige modtagere“ af de offentlige velfærdsydelser.

Når det gælder miljøet, er det køn, alder, uddannelse og stilling, der umiddelbart har betydning. Effekten af stilling skyldes hovedsagelig en lav miljø-

TABEL 6.5.

Sociale baggrundsfaktorers effekt på holdninger til lighed, miljø og indvandrere (indeks).
Valgundersøgelsen 2001

	ETA		BETA	
	(1)	(2)	(2)	(3)
LIGHED				
Køn	,13	,14	,13	,05
Alder	,11	,10	,17	,20
Uddannelse ¹⁾	,16	,18	,06	,02
Stilling (kun erhvervsaktive)	,29		,29	,20
Egenindkomst	,27			,27
R ²		5,6	12,8	17,0
MILJØ				
Køn	,15	,13	,07	,08
Alder	,22	,16	,11	,12
Uddannelse ¹⁾	,25	,19	,23	,25
Stilling (kun erhvervsaktive)	,26		,21	,17
Indkomst	,08			,09
R ²		10,0	12,5	12,5
INDVANDRING				
Køn	,04	,01	,03	,04
Alder	,22	,10	,07	,08
Uddannelse ¹⁾	,45	,42	,39	,40
Stilling (kun erhvervsaktive)	,33		,13	,12
Indkomst	,17			,08
R ²		20,8	21,9	22,6

1) Sammensat af skole- og erhvervsuddannelse: (1) Folkeskole 7-9 år uden erhvervsuddannelse; (2) Folkeskole 7-9 år med afsluttende erhvervsuddannelse; (3) 10. klasse/realeksamen med eller uden afsluttende erhvervsuddannelse; (4) Studentereksamen o.l. uden videregående uddannelse – eller videregående uddannelse uden studentereksamen; (5) Studentereksamen og videregående uddannelse. Opdelingen opfanger stort set al relevant variation på de variable, der indgår i denne tabel.

bevidsthed blandt selvstændige. Kønsforskellen, der forsvinder ved kontrol for stilling (søjle 2), skyldes primært, at der kun er få selvstændige blandt kvinder. Også det meste af aldersforskellen forsvinder, når vi kontrollerer for uddannelse og stilling: Der er færre højtuddannede og flere selvstændige blandt de ældre. Det er i øvrigt klart de midaldrende (40-49), der alt andet lige er mest miljøbevidste – utvivlsomt en effekt af 1968-oprøret og mobiliseringen i 1970'erne. Endelig er det værd at notere, at indkomst ikke har statistisk signifikant effekt på miljøholdninger – det samme gælder familieindkomst. Miljøbevidstheden er altså ikke et „overskudsfænomen“. Det, der betyder noget, er uddannelse, samt forskellen mellem lønmodtagere og selvstændige.

Indvandrerholdninger ser umiddelbart ud til at være forbundet med både alder, stilling, indkomst og uddannelse. Men en nærmere analyse viser, at det næsten koger ned til en énfaktorforklaring: Uddannelse. Indkomst har næsten ingen effekt, jf. analyse (3). Den umiddelbare sammenhæng er en ren skineffekt, der skyldes, at personer med høj uddannelse også har højere indkomst – negative holdninger til indvandrere er ikke i den forstand et „underskudsfænomen“. Aldersforskellen skyldes også hovedsagelig uddannelse, jf. analyse (1), men der er herudover en svag tendens til, at ældre mennesker er mere negativt stemt end yngre og midaldrende (jf. også Gaasholt & Togeby, 1995; Togeby, 1997). Ved kontrol for uddannelse reduceres effekten af stilling fra $\eta = 0,33$ til $\beta = 0,13$, jf. analyse (2), men effekten forsvinder ikke helt. Der består en lille, men signifikant forskel mellem arbejdere og selvstændige på den ene side, og funktionærer på den anden. Den markante effekt af uddannelse forklarer, hvorfor indvandrerholdninger er dem, der er stærkest bestemt af sociale baggrundsfaktorer: Vi får en forklaret varians på 22,6 pct.

Vi har altså en traditionel uddannelsesmæssig polaritet i politik mellem lavt- og højtuddannede, som først og fremmest går via klasse og indkomst. Og så har vi en ny og stærkere polarisering efter uddannelse, som netop ikke går via klasse og indkomst, men tværtimod forklarer skineffekter af disse, specielt på indvandrerspørgsmål, i mindre grad også på miljø. Disse nye emner i politik har i høj grad bidraget til at erodere den traditionelle klasseopdeling. Spørgsmålet er så, om indvandrerholdninger repræsenterer en ny værdikonflikt eller mere skal ses som et marginaliseringsfænomen, der knytter sig til „moderniseringstaberne“ ved overgangen til informationssamfund og globalisering.

TABEL 6.6.

Effekt af skole- og erhvervsuddannelse på indvandrerholdninger. Gennemsnitlige indekssværdier. Valgundersøgelsen 2001

	ERHVERVSUDDANNELSE		
	Ingen	Afsluttende	Videregående i alt
Folkeskole 7-9 år	-39	-32	10
10. kl./realeksamen	-8	-15	13
Studentereksamen o.l.	19	3	29
(N)	381	305	52
	185	326	160
	108	100	409

At miljø- og indvandrerholdninger er så nært forbundne, er ikke lodret i strid med marginaliseringstesen, men taler dog umiddelbart mere for værditese. At uddannelse er det udslagsgivende, ikke stilling og indkomst, trækker umiddelbart i samme retning. Men her kan vi skelne nøjere mellem socialiseringsaspektet og kvalifikationsaspektet ved at skelne mellem skole- og erhvervsuddannelse. Kvalifikationer er navnlig knyttet til erhvervsuddannelse, socialisering navnlig til skoleuddannelse. Det er navnlig mangel på kvalifikationer, der skulle være udslagsgivende iflg. marginaliseringstesen – først og fremmest i forhold til arbejdsmarkedet, men vi så også i kapitel 5, at erhvervsuddannelse havde betydelig effekt på den politiske afmagtsfølelse blandt personer med lav skoleuddannelse. Som det fremgår af tabel 6.6, er det imidlertid primært skoleuddannelse, der har betydning for indvandrerholdninger. Helt uden betydning er erhvervsuddannelse ikke: Videregående uddannelse har en klar effekt, hvorimod anden erhvervsuddannelse ingen effekt har overhovedet. Er der en effekt af erhvervsuddannelse, synes den altså at knytte sig til uddannelsens boglige element; den er ikke en lineær effekt af kvalifikationer.

Under alle omstændigheder indgår indvandrere i et syndrom af politiske værdier. I det følgende undersøges, om indvandrerholdninger også indgår i et bredere holdningssyndrom, der kan forbindes med marginaliseringsangst, frygt for fremtiden og generel afmagt.

STRUKTUR I HOLDNINGER: ET AFMAGTSSYNDROM?

Det synes at være en udbredt forestilling, at negative holdninger til indvandrere, til EU, til aktiv udenrigspolitik, generel fremtidsangst, politisk mistillid og politisk afmagtsfølelse går op i en højere enhed. Umiddelbart har denne forestilling dog ikke så meget på sig. Tabel 6.7 præsenterer nogle udvalgte enkeltspørgsmål, hvorefter tabel 6.8 viser nogle bredere indeks. Som det

TABEL 6.7.

Sammenhæng mellem holdninger. Valgundersøgelsen 2001. Pearson korrelationer

	2. OFF. UDG. INDVANDR.	3. EU-HOLDNING	4. EUROPÆISK IDENTITET	5. DANSK IKKE-IND-BLANDING	6. SENDE SOLDATER	7. FREMTIDSSANGST
1. Indvandring trussel	,53	,15	,16	,28	,18	,23
2. Off. udg. til indvandring		,06	,09	,20	,12	,14
3. Generel holdning til EU			,38	,18	,30	,18
4. Europæisk identitet				,09	,17	,14
5. Danmark ikke blande sig					,34	,19
6. Danske soldater i krig						,20

Anm.: Fortegnene vendt, så positiv værdi = positiv holdning til indvandring, til EU, til intervention, til fremtiden.

Spørgsmål:

1. Indvandring udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart.
2. Bruger det offentlige for mange, passende eller for få penge på flygtninge og indvandre-re?
4. Jeg føler mig lige så meget som europæer, som jeg føler mig som dansker.
6. Vi bør være parate til at sende danske soldater i krig, hvis det er nødvendigt for at beskytte menneskerettigheder i andre lande.
7. Gennemgående er jeg ganske optimistisk med hensyn til, hvordan det vil gå med Danmark og danskerne i fremtiden.
(Alle ovennævnte besvares med helt enig, delvis enig, hverken enig eller uenig, delvis uenig, helt uenig).
3. Hvordan er Deres generelle holdning til EU - meget positiv, overvejende positiv, overvejende negativ eller meget negativ?
5. Det diskuteres også, hvordan Danmark skal forholde sig i konflikter i andre lande eller i internationale konflikter, der ikke direkte berører os selv. A siger: Danmark bør så vidt muligt lade være med at blande sig i sådanne konflikter, der ikke berører os selv. B siger: Danmark bør så vidt muligt give sine synspunkter til kende og søge at påvirke udviklingen.
(N) = 2026.

fremgår af tabel 6.7, er der en stærk indbyrdes sammenhæng mellem de to spørgsmål om indvandringsholdninger ($r = 0,53$), mellem de to spørgsmål om EU-sympati og europæisk identitet ($r = 0,38$), samt mellem de to spørgsmål om dansk indblanding i internationale konflikter ($r = 0,34$). De høje parvise korrelationer bekræfter, at disse spørgsmål „tapper“ den samme egenskab – den samme underliggende dimension.

Men det er vel at mærke tre forskellige dimensioner, vi taler om. Korrelationerne på tværs er beskedne. Således er der kun en ret svag korrelation mellem indvandringsholdninger og holdning til EU. Oplevelsen af indvandring som en trussel korrelerer med de to EU-spørgsmål i niveauet $r = 0,15$ – $0,16$, og det indvandrerspørgsmål, der har størst effekt på partivalget – synet på offentlige udgifter til indvandrere og flygtninge – korrelerer næsten ikke med holdning til EU ($r = 0,06$, hhv. $0,09$).

Holdninger til indvandrere er stærkere forbundet med synet på dansk indblanding i udenrigspolitiske anliggender, i hvert fald når det gælder frygten for indvandring som en trussel mod den kulturelle egenart. En korrelation her på $r = 0,28$ er det nærmeste, man kommer en bekræftelse af forestillingen om en sammenhængende orientering af isolationisme og fremmedangst. Endelig er synet på indvandring som trussel også moderat forbundet med bekymring for Danmarks fremtid.

Et klarere billede fås i tabel 6.8, der bygger på holdningsindeks for indvandrere- og EU-holdninger; desuden har vi medtaget indekset for miljøholdninger, der som nævnt korrelerer så stærkt med holdning til indvandrere ($r = 0,49$ for ugrupperet fordeling), at de kunne fremstå som forskellige udtryk for den samme underliggende dimension. Helt så enkelt er det

TABEL 6.8.

Sammenhæng mellem holdninger. Valgundersøgelsen 2001. Pearson korrelationer

	2. INDVAND- RING	3. EU- MODSTAND	4. IKKE-IND- BLANDING	5. FREMTIDS- ANGST
1. Negativ miljøholdning (indeks)	,49	-,15	,18	,02
2. Negativ holdning indvandring (indeks)		,15	,30	,22
3. EU-skepsis (indeks)			,19	,21
4. Ikke-indblanding				,19

Spørgsmål 4-5: Se tabel 6.7.

EU-indeks dannet ud fra spørgsmål i tabel 6.7 samt selvplacering på EU dimension (1-5).

Reliabilitet: Alpha = 0,81.

(N) = 2026.

dog ikke. Miljøholdninger er i modsætning til indvandrerholdninger ikke forbundet med fremtidsangst, og sammenhængen med isolationisme er en del svagere ($r = 0,18$) end det er tilfældet for holdning til indvandrere ($r = 0,30$). Når det gælder EU, slår holdninger til miljø og indvandrere ligefrem modsat ud: Fremmedskeptikere er lidt mere negative over for EU, miljøskeptikerne lidt mere positive. Endelig ses det, at EU-skepsis er forbundet med fremtidspessimisme og isolationisme, men ikke særlig markant.

Endelig er i tabel 6.9 vist, at indvandrerholdninger, miljøholdninger og EU-holdninger er forskelligt forbundet med andre holdninger. Der er en stærk sammenhæng ($r = 0,49$) mellem negativt syn på indvandrere og hypernationalisme, målt ved spørgsmålet „nu om dage gør skolerne for lidt ud at lære børnene fædrelandskærlighed“. Sikkert overraskende for mange bunder EU-skepsis ikke i hypernationalisme ($r = 0,12$), mens manglende miljøbevidsthed er overraskende stærkt forbundet med nationalisme ($r = 0,32$). Sammenhængen mellem fremmedfjendtlighed og nationalisme taler for marginaliseringsten, men både sammenhængen med miljøholdninger og den manglende sammenhæng med EU-holdninger taler imod.

I det hele taget er der – indtil vi kommer til de politiske systemholdninger – ret høj parallelitet mellem korrelationerne for indvandrerholdninger og miljøholdninger (de førstnævnte er blot stærkere), mens EU-holdninger falder helt uden for. EU-holdninger korrelerer stort set ikke med andre politiske holdninger; EU-modstanden hænger sammen med andre holdninger – eller med forskellige holdninger for forskellige mennesker. Af alle holdninger er den, der korrelerer højest med EU-holdning, synet på udlicitering ($r = -,16$). Det er mere logisk, end det måske fremstår: Ligesom sammenhængen med miljøholdninger vidner det om, at EU endnu af mange forbindes med markedskræfternes (for) frie spil.

Holdninger til indvandrere indgår i andre sammenhænge, end marginaliseringstenen tilsiger. Stærke korrelationer med syn på voldsstraffe ($r = 0,43$), ulandshjælp ($r = 0,56$) og kulturudgifter ($r = 0,34$) vidner om et syndrom af *politiske* holdninger, som negative holdninger til indvandrere (og til dels miljø) indgår i – holdninger som udtrykker et bestemt sæt af materialistiske og autoritære værdier. Sammenhængen med ønske om at bruge flere penge på politiet – der dog er ret moderat – passer fint ind. Sammenhængen med synet på andre offentlige udgifter er derimod svag – med delvis undtagelse af syn på udgifter til uddannelse, der så at sige svarer til syn på kulturudgifter i halv potens.

TABEL 6.9.

Sammenhæng mellem miljøholdninger og holdning til indvandrere og andre holdninger. Valgundersøgelsen 2001. Pearson korrelationer

	NEGATIV HOLDNING TIL IND- VANDRERE	NEGATIV HOLDNING TIL MILJØ- INDSATS	NEGATIV HOLDNING TIL EU
Nu om dage gør skolerne for lidt ud af at lære børnene fædrelandskærlighed	,49	,32	,12
Voldsforbrydelser bør straffes langt hårdere end i dag	,43	,30	,02
Spare på ulandshjælp	,56	,43	,03
Spare på kulturudgifter	,34	,33	,03
Spare på uddannelse	,21	,23	,03
Spare på politiet	-,25	-,18	,01
Spare på sundhedsvæsen	-,10	-,02	-,07
Spare på bistandshjælp	,22	,25	-,11
Mange af de arbejdsløse ønsker reelt ikke at påtage sig et arbejde	,46	,38	-,02
Der er for mange, der får sociale ydelser, uden at de trænger til det	,38	,29	-,06
ejendomsværdiskatten bør sænkes	,33	,29	-,07
Mange offentlige aktiviteter kunne udføres både bedre og billigere, hvis de blev overladt til private	,31	,38	-,16
Politisk effektivitetsfølelse	-,36	-,09	-,24
Politisk tillid	-,23	-,03	-,35
Social tillid	-,52	-,26	-,13

Spørgsmål 4-5: Se tabel 6.7. Skalaer for politisk effektivitetsfølelse, politisk tillid, social tillid: Se appendiks B.

(N) = 2026.

Man bemærker også særdeles stærke sammenhænge med synet på socialt misbrug – arbejdsløse, der ikke gider arbejde ($r = 0,46$) eller folk, der får sociale ydelser, som de ikke har behov for ($r = 0,38$). Forklaringen er ret enkel: Fremmedskeptikere har i udpræget grad mangel på social tillid ($r = -0,52$). En lignende, men langt svagere, tendens ses for miljøholdninger – og endnu væsentligt svagere for EU-holdninger, selv om der også her er tale om en statistisk sikker sammenhæng.

Andre holdningssammenhænge er sværere at forklare, men maner blot til forsigtighed i tolkningen. Således er der forbløffende stærk tendens til, at både fremmed- og miljøskeptikere er tilhængere af udlicitering og aflavere ejendomsskatter.

Til slut kan vi se nogle karakteristiske forskelle i sammenhængen med politiske systemholdninger: Miljøholdninger er ikke forbundet med politisk tillid eller mistillid (og der er heller ikke nogen kurvelinær sammenhæng). Men det er holdninger til indvandrere – dog ikke så stærkt, som man måske kunne forvente, og ikke nær så stærkt som EU-holdninger. Det omvendte gør sig gældende, når vi taler om sammenhæng med politisk effektivitetsfølelse: Her er der stort set ingen sammenhæng, når det gælder miljøholdninger, men en ret stærk sammenhæng ($r = -0,24$), når det gælder EU-skepsis, og en særdeles stærk sammenhæng ($r = -0,36$), når det gælder holdninger til indvandrerpolitikken.

Det sidste tydeliggør mere end noget, at holdninger til miljø og indvandring nok er beslægtede, men alligevel klart forskellige. Stærk sammenhæng med manglende social tillid, og med politisk afmagt i form af manglende politisk selvtillid er et iøjefaldende træk ved indvandrerholdningerne. På den baggrund er det vanskeligt *helt* at afskrive fremmedfjendtlighed som et marginaliseringsfænomen. Der er tydeligvis ikke tale om noget syndrom, og værditesen bliver generelt bekræftet. Men her får også marginaliseringstesens lidt støtte. Derfor skal vi bore lidt videre i de to følgende afsnit.

EU-SKEPSIS OG SYN PÅ INDVANDRERE: ALLIGEVEL EN SAMMENHÆNG?

Danskernes holdninger til EU er et emne omgærdet af mange myter. Nogle falder uden for emnet her,⁵ men vi mangler endnu blandt andet at se på udviklingen over tid. Desuden skal en række sammenhænge specificeres særskilt for højre- og venstreorienterede. Først undersøges forestillingen om, at EU-skepsis i stigende grad koncentrerer hos lavtuddannede, så der sker en uddannelsesmæssig polarisering. Dernæst skal vi i et historisk perspektiv se lidt nærmere på antagelsen om, at EU-skepsis og fremmedfrygt går op i en højere enhed. Tidligere har der ikke været meget hold i sådanne forestillinger, men danskernes orientering til EU er i drift – bort fra en økonomisk til en politisk motiveret tilslutning, og bort fra en overvejende venstreorienteret til en politisk mere sammensat EU-modstand (Goul Andersen, 2003c; Jakobsen, Reinert & Thomsen, 2001) – hvilket også gør det nær-

TABEL 6.10.

Danskernes holdning til EU og europæisk identitet, 1990-2001.¹⁾ Pct.

GENEREL HOLDNING TIL EU ²⁾	MEGET POSITIV	OVER- VEJENDE POSITIV	NEU- TRAL ³⁾	OVER- VEJENDE NEGATIV	MEGET NEGATIV	OPIN. BAL.: POSITIV- NEGATIV
1990	15	36	23	17	9	+25
1994	6	38	27	18	11	+15
1998	9	40	23	18	10	+21
2001	10	41	25	18	6	+27
EUROPÆISK IDENTITET ³⁾						
1990	7	10	8	18	57	-58
1994	10	9	5	15	61	-57
1998	10	13	12	23	42	-42
2001	17	15	13	26	29	-23
2003	24	26	4	21	25	+4

1) Inkl. 1-4 pct. ved ikke/vil ikke svare.

Pearson korrelationer mellem de to spørgsmål 1990: 0,25; 1994: 0,25; 1998: 0,33; 2001: 0,38.

2) Spørgsmål: Hvordan er Deres generelle holdning til EU – meget positiv, overvejende positiv, overvejende negativ, eller meget negativ?

3) Spørgsmål: Jeg føler mig lige så meget som europæer, som jeg føler mig som dansker.

liggende at forvente en stigende sammenknytning over tid af holdninger til indvandrere og til EU.

Vi starter med at se på udviklingen i holdning til EU og tilbøjeligheden til at føle sig som europæere. Tabel 6.10 viser marginalfordelingerne. Der er ikke sket så meget med danskernes grundholdninger til EU siden 1990 – flertallet har en overvejende positiv holdning. De talrige folkeafstemninger om EU har i øvrigt ikke gravet dybe kløfter mellem tilhængere og modstandere. Det er gået lige modsat: Skellet går i dag mellem lunkne tilhængere og ikke alt for overbeviste modstandere. Andelen, der er „meget positiv“ eller „meget negativ“, er sammenlagt skrumpet fra 25 pct. i 1990 til 16 pct. i 2001.

Mens positive holdninger til EU er i overvægt, var der frem til midten af 1990'erne kun få, der havde en europæisk identitet, dvs. følte sig lige så meget som europæere, som de følte sig som danskere. Her er der dog sket et markant omslag. Andelen af „europæere“ er vokset fra 17 pct. i 1994 til 32 pct. i 2001 og 50 pct. i 2003, mens andelen „helt uenig“ er faldet fra 61 pct. til

TABEL 6.11.
Sympati for EU, europæisk identitet, og isolationisme, 1990-2001. Opinionsbalancer og effekter (MCA-analyse)

	OPINIONSBALANCER EU				OPINIONSBALANCER EUROPÆISK IDENTITET				OPINIONSBALANCE IKKE-INDBLANDING			
	1990	1994	1998	2001	1990	1994	1998	2001	1990	1994	1998	2001
Hele befolkningen	25	15	21	27	-58	-56	-42	-24	42	53	59	59
Uddannelsesniveau 1	16	3	13	9	-66	-66	-48	-29	15	23	29	29
Uddannelsesniveau 2	24	23	24	25	-66	-68	-51	-29	38	40	51	51
Uddannelsesniveau 3	30	18	16	24	-56	-54	-47	-28	44	63	53	53
Uddannelsesniveau 4	28	20	28	35	-51	-47	-34	-27	59	72	74	74
Uddannelsesniveau 5	30	14	24	39	-48	-44	-35	-6	70	83	84	84
	BETA											
MCA-analyse	1990	1994	1998	2001	1990	1994	1998	2001	BETA			
Køn	,16	,08	,13	,15	,15	,07	,12	,08	1990	1994	1998	2001
Alder	,12	,13	,18	,11	,08 ^{ns}	,10	,11	,07 ^{ns}	,10	,09	,17	,12
Uddannelsesniveau	,12	,14	,11	,18	,13	,16	,10	,13	,19	,21	,22	,22
R ²	4,6	2,7	4,8	5,4	4,0	2,6	3,1	2,4	5,9	10,2	8,3	8,3

Anm.: Opinionsbalancen i øverste indeks er dannet ved, at "meget positiv" er sat til -100, "overvejende positiv" til -50, neutral til 0, osv. Opinionsbalancen i øverste halvdel angiver blot pct. positiv minus pct. negativ. Alle effekter er signifikante på 5 pct. niveau, medmindre andet er angivet (ns).

henholdsvis 29 pct. og 25 pct. Der har i øvrigt også været en stigende korrelation mellem holdning til EU og europæisk identitet, fra $r = 0,25$ i 1990 til $r = 0,38$ i 2001.

Det ville være nærliggende at forestille sig, at det er de bedreuddannede, der nu er svinget om, mens lavstatusgrupper, der føler sig truet af udviklingen, holder stærkt fast ved det nationale. Men en sådan antagelse finder kun behersket støtte. Sammenhængen med uddannelse er lidt stærkere i 2001 end i tidligere år, når det gælder pro-europæiske holdninger – derimod ikke når det gælder europæisk identitet, jf. tabel 6.11. Og sammenhængen er temmelig svag. Toppunktet i 2001 er 30 procentpoint udsving i EU-sympati fra laveste til højeste uddannelse, svarende til en beta-koefficient på 0,18. Effekten på europæisk identitet er endnu svagere. Typisk svarer effekten af uddannelse på EU-sympati nogenlunde til effekten af køn. Der er i øvrigt heller ingen klar tendens til, at de unge er mest positivt stemt over for EU – i bedste fald er de ophørt med at være de mest negative.

Den stigende europæiske identitet finder i øvrigt sin parallel i et mere positivt syn på en aktivistisk udenrigspolitik. Her har uddannelse en ret stor effekt: Overvægten af tilhængere af dansk indblanding stiger fra 29 pct. point på det laveste uddannelsesniveau til 84 procentpoint på det højeste. Men ændringen over tid er helt parallel for alle grupper: Der er overalt en stigende tilslutning til dansk indblanding, også blandt lavtuddannede. At beta-koefficienten for effekt af uddannelse er steget lidt, fra 0,19 til 0,22, skyldes alene ændringer i befolkningens uddannelsessammensætning.

Kort sagt er der kun små uddannelsesforskelle i orienteringen til EU, større i synet på aktiv udenrigspolitik, men ingen polarisering. Desuden viser det sig, at en god del af effekten af uddannelse på EU-sympati forklares af indkomst: Når der kontrolleres for indkomst, reduceres effekten af uddannelse i 2001 fra $\beta = 0,18$ til $\beta = 0,11$ – kun lige over grænsen for den statistiske usikkerhedsmargin. Effekten af familieindkomst er derimod $\beta = 0,22$. Det kunne se ud til, at økonomiske motiver vejer tungere end det kosmopolitiske.

VENSTREORIENTEREDE OG HØJREORIENTEREDE

Som tidligere antydte har EU-holdninger forskellig baggrund hos forskellige typer af vælgere. En opdeling på to grupper henholdsvis til venstre og til højre for midten på den „traditionelle“ højre-venstredimension (målt ved indekset for lighedsholdninger) viser, at indkomsteffekten på EU-holdnin-

TABEL 6.12.

Sammenhæng mellem sympati for EU og frygt for indvandring, 1990-2001. Pearson korrelationer

	1990	1994	1998	2001
Hele befolkningen	,03 ^{ns}	,04 ^{ns}	,09	,15
Til venstre for midten ¹⁾	-,01 ^{ns}	,01 ^{ns}	,08	,06 ^{ns}
Til højre for midten	,09 ^{ns}	,07	,14	,25
Socialistisk partivalg	,01 ^{ns}	-,04 ^{ns}	,03 ^{ns}	,02 ^{ns}
Ikke-socialistisk partivalg	,12	,16	,20	,27

1) Til venstre/til højre for midten defineret ud fra holdningsindeks af fem "gamle" højre-venstre spørgsmål: sociale udgifter, indkomstudligning, arbejdsløshedsdagpenge, skatteprogression, økonomisk lighed.

ns = ikke signifikant.

ger kun er signifikant blandt vælgerne til højre for midten ($\beta = 0,22$). Det samme gælder uddannelseseffekten ($\beta = 0,17$). På venstresiden er ingen af effekterne statistisk sikre.

Et politisk opdelt mønster bliver endnu tydeligere, når det gælder sammenhængen mellem holdninger til EU, indvandrere og „ærkenationalisme“. Generelt er disse sammenhænge som nævnt ret svage. Som det fremgår af tabel 6.12, er sammenhængen mellem EU-holdninger og holdning til indvandring dog ændret i løbet af 1990'erne. I 1990 og 1994 var der slet ingen sammenhæng, i 1998 blev sammenhængen for første gang statistisk sikker, men fortsat svag ($r = 0,09$), og i 2001 er der en moderat sammenhæng på $r = 0,15$. Ikke høje tal, når vi taler om politiske holdninger, men dog en klar stigning. Det fremgår også af tabellen, hvad der ligger bag, nemlig en markant styrket og efterhånden stærk sammenhæng mellem syn på EU og syn på indvandring på højresiden af det politiske spektrum. På venstresiden (uanset om vi opgør det efter højre-venstre-ideologi eller efter partivalg) er der overhovedet ingen sammenhæng mellem EU- og indvandrerholdninger. Men på højresiden er sammenhængen vokset til henholdsvis $r = 0,25$ og $r = 0,27$ for henholdsvis en ideologisk og en partipolitisk opdeling af vælgerne.

Man kunne indvende, at dette ikke er så mærkeligt, al den stund, Dansk Folkeparti står for modvilje mod de fremmede og borgerlig modvilje mod EU på én og samme tid. Men så enkelt er det ikke. Det viser sig nemlig, at man også blandt VK-vælgere finder en markant sammenhæng på $r = 0,25$. I øvrigt er der ingen målelig sammenhæng blandt Dansk Folkepartis vælgere.

Under alle omstændigheder er det ikke Dansk Folkeparti, der er årsag til sammenkoblingen mellem EU-holdninger og indvandrerholdninger. Således er der på højresiden af det politiske spektrum visse tegn på en udkrystallisering af nye tendenser à la dem, marginaliseringsstenen taler om. Alene det forhold, at sådanne sammenkædninger er stærkt politisk betingede, tyder dog på, at de i højere grad skal analyseres netop som politiske fænomener – udtryk for værdimæssige ændringer og politiske valg, snarere end som svage gruppers afmagtsreaktioner.

ANDRE MARGINALISERINGSSYMPTOMER?

Den vigtigste test er dog, i hvor høj grad holdninger til indvandrere og EU kan siges at være båret af „moderniseringstabere“, der er eller føler sig presset af samfundsudviklingen. Vi har allerede ovenfor set, hvorledes disse holdninger påvirkes af uddannelse og indkomst, men der er dog mulighed for at bore lidt dybere. Vi skal derfor her til slut se på sammenhængen mellem holdninger til EU og indvandrere og:

- autonomi i arbejdssituationen
- brug af ny teknologi
- oplevede økonomiske problemer
- følelse af kontrol over egen tilværelse
- tilfredshed med tilværelsen

Kildegrundlaget for de to førstnævnte er medborgerundersøgelsen 2000, mens de tre sidste er fra marginaliseringsundersøgelsen, der også danner grundlag for de to sidste kapitler i bogen her.

Det viser sig, at autonomi i arbejdssituationen ikke har nogen effekt, mens brug af internettet har signifikant effekt på holdninger til såvel EU som indvandring. Der er dog kun tale om en forholdsvis svag effekt på holdning til indvandring ($\beta = 0,15$) og endnu svagere på holdning til EU ($\beta = 0,11$), når der kontrolleres for køn, alder og skoleuddannelse. Koncentreres analysen til erhvervsaktive, reduceres effekten yderligere en anelse. Sammenhængen mellem internetbrug og holdning til indvandring er også undersøgt i 2003, hvor der måske i højere grad kunne være grund til at forvente, at det var „moderniseringstaberne“, der stod tilbage. Men sammenhængen er stort set uændret ($\beta = 0,14$).

Effekter af økonomisk marginalisering viser sig også at være overraskende

TABEL 6.13.

Økonomisk marginalisering og holdning til indvandrere og til EU, 1999

	OPINIONSBALANCE (POSITIV – NEGATIV)		
	Indvandring	Generel EU-holdning	(N)
Er det i løbet af det sidste år hændt, at husstanden havde svært ved at betale de løbende udgifter til mad, husleje, transport mv.?			
Nej	23	27	1294
Ja	24	4	171
Har den økonomiske situation gennem det sidste år tilladt, at De har haft mulighed for at betale en uventet ekstraregning på f.eks. 3000 kr.?			
Ja	26	27	1212
Nej	12	13	247
Hvis vi kigger 3-5 år fremad, vil De så sige, at De føler Dem sikker mht. Deres økonomiske situation?			
Meget sikker	26	34	495
Rimelig sikker	26	24	728
Lidt usikker	6	13	187
Meget usikker	-6	-16	52
Effekt af økonomisk marginalisering (MCA-analyse):			
Vanskeligheder med løbende udgifter	eta	,02 ^{ns}	,10
Uventet ekstraregning	eta	,05 ^{ns}	,06 ^{ns}
Økonomisk usikkerhed	eta	,08	,14
	beta ¹⁾	,05 ^{ns}	,12
Indeks for økonomiske problemer ²⁾	beta	,05	,10

1) Kontrolleret for køn, alder, uddannelse.

2) Additivt indeks for økonomiske problemer, rekodet til to kategorier.

små, jf. tabel 6.13. 1999-marginaliseringsundersøgelsen omfatter tre indikatorer for oplevede økonomiske problemer: vanskeligheder med at klare løbende betalinger, vanskeligheder med at klare uventet ekstraregning, og bekymring for økonomien tre-fem år frem. Kun den sidstnævnte faktor påvirker begge holdninger signifikant, kuriøst nok lidt stærkere end et indeks af alle tre spørgsmål. Når man kontrollerer for køn, alder og (navnlig) skoleuddannelse, svækkes sammenhængene dog. Effekten på holdning til

indvandrere er ikke længere statistisk sikker, og effekten på EU-holdning skrumper lidt til $\beta = 0,12$. Et sammensat indeks for oplevet økonomisk usikkerhed viser dog akkurat en statistisk sikker effekt på indvandrers holdninger ($\beta = 0,05$) og en sikker effekt på EU-holdninger ($\beta = 0,10$).

Når effekterne er så små, skyldes det dog også, at der er så få personer med stærk økonomisk utryghed. Tallet er i øvrigt kunstigt lavt, fordi undersøgelsen navnlig omfatter interviews med grupper i kanten af eller uden for arbejdsmarkedet, som her er vejet sammen til en repræsentativ stikprøve for hele befolkningen. De uvejede data for de enkelte grupper analyseres i Del III. I disse grupper af befolkningen er der mange, der har økonomiske problemer, og desuden kan beskæftigelses- og udstødningsproblemer i sig selv være en kilde til negative holdninger til globalisering, europæisering, indvandring – og til et syndrom af negative holdninger til disse.

Men for befolkningen som helhed må vi konkludere, at der i bedste fald er en meget svag effekt af økonomisk marginalisering, der er stærkest hos dem, der er bekymrede for deres økonomiske fremtid, mere end blandt dem, der allerede har oplevet problemer med at klare dagen og vejen.

Vi skal til slut se på sammenhængen med endnu to faktorer: Følelse af kontrol over egen tilværelse, samt tilfredshed med tilværelsen. Er det folk, der føler sig kontrolleret af omgivelserne, og er det folk, der føler lav livskvalitet, der reagerer med afmagt i forhold til bl.a. EU og indvandrere? Det er belyst i tabel 6.14. Der er ikke overraskende en ret stærk sammenhæng mellem livskvalitet og kontrol – og begge afhænger i øvrigt stærkt af økonomisk tryghed (i begge tilfælde $r = 0,29$).⁶ Der er en sammenhæng mellem generel livskvalitet (målt som generel tilfredshed med tilværelsen) og holdning til EU ($r = 0,11$), mens der ikke er nogen sammenhæng med holdning til indvandrere ($r = 0,00$). Negative holdninger til indvandrere er således ikke udtryk for lav livskvalitet.

Derimod hænger negative holdninger til indvandrere sammen med følelse af manglende kontrol over egen tilværelse. Her er sammenhængen med EU-holdning forsvindende ($r = 0,07$), korrelationen med holdning til indvandrere er $r = 0,15$. Sammenhængen svækkes dog ved kontrol for køn, alder og uddannelse. Sammenhængen er imidlertid ikke helt monoton, idet der sker et fald for yderkategorien 10, som kan være betinget af, at nogle svarpersoner ved telefoninterviews er tilbøjelige til at bruge yderkategorierne. En tilsvarende analyse, hvor kategorien 10 holdes uden for, giver korrelationer på henholdsvis $r = 0,11$ (holdning til EU) og $r = 0,21$ (holdning til indvandrere). I en MCA-analyse, hvor der ikke ligger nogen antagelse om

TABEL 6.14.

Korrelationer mellem holdning til indvandrere, holdning til EU, tilfredshed med tilværelsen og følelse af kontrol over tilværelsen. Pearson korrelationer

	TILFREDSHED MED TILVÆRELSEN ²⁾	HOLDNING TIL INDVANDRING	HOLDNING TIL EU
Kontrol over egen tilværelse ¹⁾	,28	,15	,07
Tilfredshed med tilværelsen ²⁾		,00	,11
Holdning til indvandrere			,14

1) Spørgsmål: Nogle mennesker føler, at de har en god mulighed for at påvirke deres egen tilværelse. Andre føler, at tingene bare sker, uden at de selv kan gøre noget. Forestil Dem en skala fra 0-10, hvor 10 betyder stor mulighed for at påvirke, og 0 betyder ringe mulighed for at påvirke. Hvor stor mulighed mener De, at De har for at påvirke Deres eget liv?

2) Spørgsmål: Alt i alt, hvor tilfreds vil De sige, at De er med tilværelsen for tiden? Forestil Dem en skala fra 0 til 10, hvor 10 betyder meget tilfreds og 0 betyder meget utilfreds.

monoton sammenhæng, er effekten på holdning til indvandrere $\eta = 0,23$, som reduceres til $\beta = 0,16$, når der kontrolleres for køn, alder og skoleuddannelse.

Vi får endvidere bekræftet antagelsen om, at der hos de mest afmægtige grupper kan være tale om en noget stærkere sammenhæng mellem holdning til indvandrere og holdning til EU. Blandt de 56 svarpersoner, der angiver et tal for kontrol over egen tilværelse på under 5, er sammenhængen mellem de to holdninger $r = 0,31$. Blandt de 51 svarpersoner, der er „meget usikker“ på deres økonomiske fremtid, er $r = 0,35$.

Hos en lille gruppe med ringe kontrol over egen tilværelse og/eller stor økonomisk usikkerhed finder vi altså en stærk sammenhæng mellem EU-holdning og holdning til indvandrere, der matcher marginaliseringstesens forudsigtelse. Men det er de svageste ca. tre pct. af befolkningen, vi her taler om.

I det befolkningsperspektiv, vi hidtil har anlagt, er en sådan sammenhæng knapt så interessant, da det i det mindste ikke giver noget bidrag til at forklare politiske makrofænomener som EU-modstand eller modvilje mod fremmede. I en marginaliseringssammenhæng er det derimod interessant at undersøge, hvorledes små, svage grupper reagerer på afmagt og usikkerhed – f.eks. ved negative reaktioner over for indvandrere, EU eller andre, der kan tildeles rollen som ansvarlig. Det forfølges nærmere i bogens tredje del.

KONKLUSION

Emnet for kapitel 5 og 6 var, om der sker en uddannelsesmæssig polarisering i politiske påvirkningsmuligheder og identiteter som følge af marginalisering af lavtuddannede grupper under de aktuelle samfundsændringer – globalisering og overgangen til informationssamfundet. Samt ikke mindst om disse ændringer går op i en højere enhed, hvor de grupper, der føler sig som moderniseringstabere, reagerer med intolerance, hypernationalisme, isolationisme og mistillid. Får vi en stigende opsplitning mellem højt- og lavtuddannede?

Med visse forbehold synes spørgsmålet at kunne besvares afkræftende i det danske tilfælde. De uddannelsesmæssigt svage grupper synes ikke kørt ud på et sidespor, men (oplever i hvert fald selv, at de) nyder godt af nye organisationsformer og mindre autoritære ledelsesforhold på jobbet. Det ser ikke ud til, at informations- og kommunikationsteknologien bliver kilde til nye sociale skel. Der er få tendenser til stigende ulighed i påvirkningsmuligheder eller til at miste interessen for politik. I værste fald er der svage symptomer hos den uddannelsesmæssige restgruppe, og der er stigninger i den politiske selvtilid, som ikke bliver alle til del. Men det berettiger ikke til at tale om en polarisering. Uligheden er der, men det er svært at finde områder, hvor den er blevet større.

Generelt synes de lavtuddannede at klare sig over forventning, både når vi taler om økonomisk ulighed og om politiske deltagelsesmuligheder. Der er langt mellem de helt afmægtige og de helt apatiske. I så henseende svarer resultaterne til, hvad der også fremgår af kvalitative undersøgelser (Nørgaard Kristensen, 2003): Det er svært at finde de afmægtige. Der er visse tegn på, at europæiseringen betyder en større polarisering – og i hvert fald en stærkere sammenhæng mellem afmagtsfølelse på nationalt plan og på EU-plan – men selv her er resultaterne ikke entydige. Og man finder så i øvrigt på institutionsniveau, i hverdagen, en slags compensation ved, at borgerne føler store – og socialt ret lige fordelte – uformelle påvirkningsmuligheder i offentlige institutioner. Økonomisk lighed, opdragelse til demokratisk stillingtagen og deltagelse i skolen samt bestræbelser på at føre beslutninger længere ud til borgerne synes at være nogle af de faktorer, der er med til at forebygge store skel mellem højt- og lavtuddannede.

Når vi kommer til politiske holdninger, er der til gengæld en markant politisk polarisering mellem lavt- og højtuddannede, en polarisering, som det er rimeligt at sætte i forbindelse med globalisering og informationssamfund, men næppe med forestillinger om marginaliseringsprocesser. Det er i

det store og hele ikke muligt at knytte de nye politiske skel sammen med et skel mellem moderniseringsvindere og moderniseringstabere. Den politiske polarisering, der vitterligt kan iagttages mellem højt- og lavtuddannede, synes mere at være et udslag af værdimæssige forskelle, ikke af ny ulighed mellem lavt- og højtuddannede i forhold til de samfundsmæssige forandringsprocesser.

Emnet for dette kapitel var spørgsmålet om polarisering mellem en veluddannet og velintegreret del af befolkningen, som ser optimistisk på fremtiden, orienterer sig internationalt og europæisk, og udviser tolerance over for fremmede, og på den anden side en gruppe af lavtuddannede „moderniseringstabere“, der føler sig afkoblet eller truet, klynger sig til fortiden og det trygge, og som reagerer med fremmedfjendtlighed, politisk mistillid, samt mistillid til EU og internationalt samarbejde. Generelt finder vi ikke mange støttepunkter for dette scenario. Der er ikke tale om noget samlet syndrom af holdninger. Højest er der enkelte svage sammenhænge, som muligvis har en tendens til at forstærkes over tid f.eks. mellem orientering til EU og orientering til indvandrere. Navnlig på højresiden af det politiske spektrum er der en dynamik i gang, der kæder indvandrer- og EU-holdninger mere sammen end tidligere. Vi finder også en sådan sammenkædning hos nogle af de allersvageste grupper. Og tydeligvis er de nye værdier ikke noget overskudsfænomen: Herom vidner navnlig sammenhængen mellem indvandrerholdninger og manglende politisk selvtilid og navnlig manglende social tillid. Men det udtømmer også de iagttagelser, der bekræfter tesen.

Det betyder, at afmagtstesen i det mindste ikke kan bekræftes i dens mest generelle formulering, herunder som forklaring på politiske makrofænomener så som mobiliseringen af „det ny højre“. Vi finder ikke nogen *generel* polarisering mellem ressourcestærke og ressourcesvage, herunder lavtuddannede, som føler sig pressede, og vi finder ikke nogen klar forbindelse herfra og til et bredere marginaliseringsyndrom på holdningssiden.

Til gengæld er der stærkt belæg for „værditesen“. Dansk politik drejer sig i mindre grad end tidligere om en fordelingskamp mellem rige og fattige. Det betyder ikke, at den er væk – langt fra – eller at den ikke igen kan styrkes. Vælgernes dagsorden kan ændres af mange grunde, såvel af ændrede økonomiske konjunkturer som af partipolitiske strategier. Men i begyndelsen af 2000-årene er dansk politik præget af nye, værdibetonede skillelinjer, som skaber nye politiske skel mellem uddannelsesgrupper – næppe fordi holdningsforskellene er blevet større, men mere fordi disse holdninger er blevet mere betydningsfulde. Det er en form for politisk mobilisering, der

trækker traditionelt underprivilegerede grupper mod det værdipolitiske højre, så de politiske effekter af uddannelse, der knytter sig til placeringen på arbejdsmarkedet og i indkomsthierarkiet stort set neutraliseres.

Det har ændret det politiske forhold mellem uddannelsesgrupper: Økonomiske interesser trækker i én retning, værdier i en anden. Disse værdier er vigtige: Folk træffer partipolitisk forholdsvis rationelle valg herudfra, ligesom deres politiske identitet påvirkes – selve begreberne venstre og højre har allerede skiftet betydning, så de i dag står for en sammenvejning af det, man kunne kalde henholdsvis fordelingspolitisk og værdipolitisk venstre-højre. Men disse værdier synes *primært* at skulle forstås netop som værdier, mere end som afmagtsreaktioner. Denne værdipolitiske mobilisering har også givet skel mellem befolkning og politikere – men faktisk *ikke* omfattende politisk mistillid, sådan som det er set i mange lande. Og gabet er i øvrigt blevet indsnævret dels ved mandatforskydninger, dels ved, at partierne har rettet sig ind efter vælgerne.

Men at tolke dette ind i et uligheds- eller marginaliseringsperspektiv er tvivlsomt. Det udelukker ikke høj eller stigende social ulighed på alle mulige andre områder: Ulighed i arbejdsmiljø, helbred og dødelighed osv. Sådanne spørgsmål hører levekårsundersøgelserne til. Det kan til gengæld tænkes, at udviklingen skubber en gruppe af underprivilegerede ud på et sidespor som medborgere, fordi de presses helt eller delvist ud af arbejdsmarkedet. Vi skal i bogens sidste del se nærmere på, hvordan det står til med medborgerskabet hos disse grupper i dag.

NOTER:

- 1 Holdning til lighed er i 1990, 1998 og 2001 næsten ukorreleret med de to øvrige (r fra 0,01 til 0,08, ikke signifikant), hvorimod miljø- og indvandrerholdninger er nært forbundne (r = 0,35 i 1990, 0,42 i 1998 og 0,37 i 2001). De regnes ofte til en fælles dimension, men i Danmark har det altid været på kanten, da det „traditionelle venstre“ – Socialdemokratiet – ret hurtigt fik inkorporeret miljøpolitikken. Det er medvirkende til, at arbejderne i Danmark hører til de miljøbevidste.

- 2 Ved femdeling af partivalg og multinominal logistisk regression fås Nagelkerkes R^2 så høj som 58 pct., fordi venstrefløj, midterpartier og Dansk Folkeparti klart skiller sig ud på værdipolitikken. I sidstnævnte analyse er det i øvrigt indvandrerholdninger, der har den stærkeste samlede effekt.
- 3 Opdelt på fem kategorier: (1) Folkeskole syv-ni år uden erhvervsuddannelse; (2) Folkeskole syv-ni år med afsluttende erhvervsuddannelse; (3) Realeksamen/10. klasse med eller uden afsluttende erhvervsuddannelse; (4) Studentereksamen o.l. uden videregående uddannelse eller videregående uddannelse uden studentereksamen; (5) Studentereksamen og videregående uddannelse. Yderligere findeling f.eks. mellem kortere og længere videregående uddannelse, giver stort set ikke højere forklaringskraft.
- 4 Opgjort på familieindkomst blandt gifte/samlevende er det de syv pct. af svarpersonerne med helt små indkomster (under 300.000) og de 20 pct. med høje indkomster (700.000 og derover), der afviger. Inden for intervallet 300-599.000 (57 pct. af svarpersonerne) er der ingen effekt overhovedet og for intervallet 600-699.000 (16 pct.) er der i bedste fald en svagt dalende tilslutning til lighedsidealene. Men egenindkomst har altid været stærkere forbundet med politiske holdninger og partivalg end familieindkomst og bidrager i øvrigt stærkt til at forklare, hvorfor kvinder er mere lighedsorienterede end mænd.
- 5 Til disse myter hører også, at danskerne er fokuseret på kortsigtede materielle gevinster, at danskerne er specielt nationalistiske og bekymrede for den nationale kultur osv.; disse myter er afkræftet i anden sammenhæng (Goul Andersen, 2002f; 2003c).
- 6 Vi kan i øvrigt notere, at vi i marginaliseringsundersøgelsen finder samme sammenhæng mellem indvandrer- og EU-holdninger som i valgundersøgelsen 2001: $r = 0,14$. Til gengæld er indvandrerholdningerne noget mere positive end i valgundersøgelsen, hvilket formentlig kan afspejle undersøgelsestidspunktet for sidstnævnte.

DEL III

**MARGINALISERING OG
MEDBORGERSKAB**

Den tredje store ulighedsproblematik i relation til diskussionen om informationsfundet og globaliseringen er marginaliseringen på arbejdsmarkedet. Ligesom stigende økonomisk ulighed og ulighed i politisk deltagelse har været udbredt, har de fleste lande oplevet marginaliseringsproblemer på arbejdsmarkedet. Ved siden af økonomisk ulighed og ulighed i uddannelsesressourcer er det en afgørende potentiel kilde til opsplitning mellem første- og andenklassens medborgere. I værste fald kunne man forestille sig dannelsen af en *underklasse*, dvs. en gruppe, der ikke har adgang til de almindelige levevilkår og aktiviteter i samfundet, er fremmedgjort og afnægtig, uden politiske påvirkningsmuligheder, stigmatiseret, arnested for mistillid og intolerance, og som måske endda giver anledning til gruppedannelse og dannelse af en egen kultur.

Det er naturligvis velkendt, at deltagelse i arbejdslivet er en afgørende ressource for deltagelse, og at arbejdsløshed og anden udelukkelse fra arbejdsmarkedet er kilde til talrige sociale problemer, både for den enkelte og for samfundet. Derfor er der også politisk konsensus om at sætte bekæmpelse af arbejdsløsheden i højsædet – uenigheden drejer sig om midler og prioriteringer. Men spørgsmålet er, hvad samfundet herudover kan gøre for at mildne konsekvenserne af, at nogle medborgere varigt eller i forholdsvis lange perioder oplever at stå uden for arbejdsmarkedet. Kan det undgås, at ulighederne i beskæftigelsesstatus fører til en opsplitning i første- og andenklassens medborgere?

Det er et emne, der har påkaldt sig påfaldende begrænset interesse. I det hele taget er der ikke så mange analyser af arbejdsløse, der bygger på interviews med de arbejdsløse selv. Desuden er det begrænset, hvad der foreligger af nyere forskningsbaseret viden om arbejdsløses og andre marginalgruppers sociale vilkår – interessen har forståeligt nok drejet sig mere om mulighederne for at få folk i arbejde. Det har efterladt et hul mellem studiet af sociale risikogrupper på den ene side og det rent arbejdsmarkedsorienterede på den anden. Til den begrænsede viden om de marginaliseredes sociale vilkår kommer ikke overraskende manglende viden om demokratiske deltagelses- og påvirkningsmuligheder og identiteter som medborgere.

Det sidste er naturligvis vigtigt, når man skal vurdere ulighed og demokrati: Får vi i tillæg til den sociale opsplitning også en demokratisk opsplitning i samfundet? Egentlig er det jo påfaldende, så lidt man i den offentlige debat hører til de marginaliseredes eget syn på de mange politiske tiltag, der berører dem på arbejdsmarkedet. Det kræver heller ikke mange fingre at

optælle det antal „offentligt forsørgede“, der haft sæde i Folketinget – selv om de dog i de sidste 20 år har udgjort 20–25 pct. af befolkningen i de erhvervsaktive aldersklasser. Spørgsmålet er, om denne manglende evne til at gøre sig gældende som gruppe dækker over en tilsvarende afmagt som enkeltindivider, som borgere i samfundet.

I fraværet af forskningsbaseret viden har der til gengæld floreret en syndflod af myter og stereotype forestillinger om de marginaliserede grupper. De følgende tre kapitler griber derfor problemet forholdsvis bredt an, hvor kapitel 7 efter en teoretisk præsentation undersøger specielt de længerevarende lediges sociale situation, herunder trivsel, sociale relationer og den relative effekt af henholdsvis status på arbejdsmarkedet, helbredsmæssige problemer og økonomiske vilkår. Et nøglespørgsmål er, om økonomisk tryghed trods alt kan rette op på situationen, eller om det er sekundært i forhold til marginaliseringens øvrige (socialpsykologiske) effekter. Det efterfølgende kapitel undersøger marginaliserede gruppers sociale og politiske deltagelse, hvorefter kapitel 9 behandler aspekter af marginaliserede gruppers orientering som medborgere, herunder dels til andre medborgere (social tillid og tolerance), dels til det politiske system (mistillid og afmagt).

Datagrundlaget er en temmelig omfattende undersøgelse af længerevarende ledige og tidligt tilbagetrukne – Marginaliseringsundersøgelsen 1999 – som i tidligere kapitler også har været benyttet som befolkningsundersøgelse, idet den ud over de marginaliserede grupper også medtog et udsnit af den øvrige befolkning som kontrolgruppe. Undersøgelsen blev koordineret med Magtudredningen, så den ud over arbejdsmarkedsrelaterede spørgsmål og sociale vilkår også medtager et større batteri vedrørende politisk medborgerskab. En del af spørgeskemaet er en replicering af en undersøgelse af de samme grupper i 1994, og de interviewede i 1994 er endvidere geninterviewet med det udvidede skema i 1999, så analysen stedvis suppleres med sammenligninger med 1994 og inddragelse af paneloplysninger. Panelundersøgelsen har dog navnlig taget sigte på at undersøge økonomiske incitamenters betydning for at bringe folk i arbejde (jf. Goul Andersen et al., 2003). Se i øvrigt den nærmere beskrivelse af datasættet i bogens appendiks. Datasættet er i øvrigt så stort ($N = 4.262$), at næsten alle sammenhænge bliver statistisk sikre – også de uvæsentlige. Derfor er signifikanstest kun anført, hvor sammenhænge er ikke-signifikante, samt for analyser på mindre grupper, hvor signifikansen ikke er trivial.

Det bør understreges, at undersøgelsen kun omfatter de erhvervsaktive

aldersklasser (18–66 år) og desuden udelader den del af kontanthjælpsmodtagerne, der ikke aktiveres. Således er fattige ældre ikke dækket ind (se Arendt et al., 2003). Nok så vigtigt betyder det også, at måske 50.000 eller flere af de svagest stillede medborgere ikke er medtaget (se Bach & Harsløf, 2001). Det skal naturligvis erindres ved fortolkningen af resultaterne. Selv om opnåelsesprocenterne for de marginaliserede ved en ekstra indsats blev bragt nogenlunde på niveau med det normale for større spørgeskemaundersøgelser af hele befolkningen, kan det også godt tænkes, at der er et mere skævt bortfald til ugunst for de svageste end i undersøgelser af erhvervsaktive.

Begrænsningen af populationen er økonomisk betinget, men man kan også diskutere, hvor stor forbindelse ophobningen af sociale problemer for de svageste har til de ulighedsprocesser, der er temaet for denne bog. I hvert fald findes disse grupper også i lande, der har undgået større arbejdsløshedsproblemer. Det er også på forhånd velkendt, at de svagest stillede en-to pct. af befolkningen er afmægtige og deltager meget lidt. Måske ville en nærmere undersøgelse nuancere dette billede, men nærværende undersøgelses ærinde er at kompensere for manglen på viden om de mere typiske og væsentligt større grupper af marginaliserede på arbejdsmarkedet, om hvem vi ikke ved, i hvor høj grad de også er marginaliserede i samfundet.

Endelig skal det nævnes, at det ved ihærdig opfølgning fra Danmarks Statistiks etniske interviewere faktisk lykkedes at få en god opnåelse blandt arbejdsløse for i hvert fald to af de største etniske minoriteter. Det gør undersøgelsen mere repræsentativ, men levner dog ikke svarpersoner nok til en analyse af de etniske minoriteters særlige problemer. Herom henvises til specialstudier af netop disse grupper (specielt Togeby, 2003; Møller & Togeby, 1999).

MARGINALISERING PÅ ARBEJDS- MARKEDET OG SOCIAL MARGINALISERING

Siden begyndelsen af 1980'erne har hvert år rundt regnet 20–25 pct. af den danske befolkning i den erhvervsaktive alder overvejende levet af en form for offentlig understøttelse (Goul Andersen, 1984b; Larsen & Andersen, 1990). Det afspejler mange sociale ændringer, herunder endda sociale forbedringer, men det afspejler også i høj grad marginaliseringsprocesser på arbejdsmarkedet. Denne „nye“ ulighed ses i alle lande som en af de største trusler mod idealerne om fuldt medborgerskab. Begrebet „to-tredjedels-samfund“ blev en overgang en populær betegnelse for en ny social opsplitning mellem de stabilt beskæftigede på den ene side og de underbeskæftigede, arbejdsløse, og udstødte på den anden (Dahrendorf, 1988) – en ny ulighed, som går på tværs af de traditionelle sociale skel. Andre, med rødder i fattigdomsforskningen, gik i 1990'erne over til at diskutere *ny fattigdom* (Room, 1990) og *social eksklusion*,¹ eller faren for dannelse af en underklasse (Brown & Crompton, 1994; Room, 1995; Jordan, 1996; Littlewood & Herkommer, 1999; Vleminckx & Berghman, 2001).

Termen „social eksklusion“ leder dog (til- eller utilsigtet) tanken hen på de allersvageste. Derfor har man i dansk og nordisk sammenhæng ofte foretrukket begrebet „marginalisering“ (Johannessen, 1997; Carle & Julkunen, 1997; Mortensen, 1995). I det politisk-administrative system er marginalisering ofte defineret simpelt hen som fravær af lønnet beskæftigelse (Born & Jensen, 2002); i Danmark har denne betydning nærmest været den dominerende (Socialkommissionen, 1992; Ingerslev & Pedersen, 1996, jf. også Goul Andersen, 1996a; Pedersen & Ingerslev, 1997; Kongshøj Madsen, Langager & Ploug, 1997). Det var ofte ledsaget af en udtalt forståelse af, at problemerne rækker videre, så marginalisering på arbejdsmarkedet (typisk defineret som en bestemt ledighedsgrad i en bestemt periode) indirekte også kom til at betyde „marginalisering i samfundet“.

Ud fra et medborgerskabsperspektiv er det imidlertid netop, hvad der skal undersøges. Ingen arbejdsmarkedspolitik kan bringe alle i beskæftigelse, og

marginalisering på arbejdsmarkedet vil altid være forbundet med tab af ressourcer. Men der er ikke automatisk *spill-over* fra marginalisering på arbejdsmarkedet til marginalisering på andre arenaer i samfundet. Spørgsmålet er, om marginaliseringen fører til en opsplitning mellem første- og anden classes medborgere (Roche, 1992) – og hvad der evt. kan forhindre en sådan situation. Spørgsmålet om medborgerskab har et rettighedsaspekt, et deltagelsesaspekt og et identitetsaspekt: Har de marginaliserede på arbejdsmarkedet fulde og lige rettigheder som medborgere? Har de lige muligheder for deltagelse i samfundslivet – og herunder specielt i det politiske liv? Og er de en del af det politiske og sociale fællesskab?² Allerførst skal dog kort præsenteres to teoretiske hovedperspektiver, ligesom det skal præciseres, hvilke grupper, analysen sigter på.

MARGINALISERING OG MEDBORGERSKAB – TEORETISKE PERSPEKTIVER

MEDBORGERSKAB OG BESKÆFTIGELSE

Sikres medborgerskab for de marginaliserede på arbejdsmarkedet i kraft af sociale rettigheder, eller er beskæftigelse den uomgængelige forudsætning for fuldt medborgerskab? Selv om denne diskussion ofte er druknet i den økonomiske, så har det været en af de centrale socialpolitiske og demokratiske diskussioner i Danmark i 1990'erne. 1970'ernes og 1980'ernes politik var domineret af en *social sikringsstrategi* (Albrekt Larsen & Goul Andersen, 2003), der prioriterede de lediges sociale rettigheder og økonomiske tryghed, navnlig bevarelse af retten til dagpenge. Desuden var det vigtigt at sikre lige behandling af beskæftigede og ledige: F.eks. overenskomstmæssig løn for ledige i jobtilbud – og lige ret for ledige og beskæftigede til den forbedrede forældre- og uddannelsesorlov, der trådte i kraft i 1994. En overgang gav ledigheden næring til ideer om borgerløn og deling af det eksisterende arbejde (Meyer, Helveg Petersen & Sørensen, 1978; Gorz, 1981; Offe, 1996). Det forblev en „kættersk idé“ (Christensen, 2000), men det var ikke helt forkert, når man i begyndelsen af 1990'erne talte om, at der havde udviklet sig et „borgerlønsniggende system“.

Det skete dog i stigende grad med misbilligelse. Fra slutningen af 1980'erne vandt nye økonomiske problemforståelser frem (Det økonomiske Råd, 1988; OECD, 1994). Her blev social tryghed snarere set som en del af problemet: Høje mindstelønninger og generøs social sikring bidrog til den

strukturelle ledighed, og deling af arbejdet via tidlig tilbagetrækning gjorde ondt værre. Kun ved at løse sådanne „strukturproblemer på arbejdsmarkedet“ kunne marginalisering undgås. Midlet var større fleksibilitet, større lønspredning og stærkere incitamenter til at arbejde. „Make work pay“ blev et mantra for OECD i 1990'erne.

En sådan problemforståelse slog også delvist igennem i Danmark, hvor man dog foretrak at satse mere på aktivering og opkvalificering, kombineret med opstramning af dagpengereglerne, frem for OECD's markedsstrategi. Til gengæld blev det så meget desto mere den dominerende opfattelse, at arbejde og selvforsørgelse var kilden til inklusion i samfundet. Den hidtidige politik med hovedvægt på tryghed for de ledige blev afskrevet som „passiv forsørgelse“, misforstået godhed eller ligefrem ligegyldighed over for de lediges problemer (Socialkommissionen, 1992). Beskæftigelse var den eneste vej til fuldt medborgerskab (Pixley, 1992).

Den økonomiske problemforståelse skal ikke diskuteres her (se Goul Andersen et al., 2003). Pladsen tillader heller ikke diskussion af medborgerskabsperspektiverne i aktiveringspolitikken, hvor nogle betoner de lediges nye muligheder så som individuelle handlingsplaner, mens andre betoner stramningerne og sanktionerne (Torfing; 1999; 2003; Goul Andersen, 2002a; 2004; Lødemel & Trickey, 2001; Jensen, 1999; Loftager, 2002). Analysen samler sig om de sociale og demokratiske effekter af manglende beskæftigelse for de individer i den erhvervsaktive alder, der ufrivilligt står uden for arbejdsmarkedet. Ingen betvivler, at det at stå uden arbejde er en stor belastning. Men marginalisering på arbejdsmarkedet er ikke *automatisk* ensbetydende med marginalisering i samfundet. „Marginalisering“ bruges her synonymt med tab af medborgerskab, dvs. tab af medborgerlige rettigheder, ufrivillig udelukkelse fra fuld deltagelse i samfundslivet og det politiske liv, og identitetsmæssig udgrænsning fra det sociale og politiske fællesskab.

Det lægger op til en empirisk undersøgelse af konsekvenserne af marginaliseringen på arbejdsmarkedet – herunder hvilken rolle, den sociale sikring spiller. En sådan analyse kan også afklare de relevante målgrupper. Er det den engang så berømte „million“ (i skrivende stund en del færre) i den erhvervsaktive alder, der modtager offentlig forsørgelse, eller skal vi f.eks. regne efterlønsmodtagere og måske endog førtidspensionister fra? Som udgangspunkt er næsten alle med i analysen her; men navnlig for to grupper foreligger ikke data: Den ene er ikke-aktiverede kontanthjælpsmodtagere „med andre problemer end ledighed“ – en yderst heterogen gruppe, der spænder fra indvandrere og en del danskere uden særlige problemer, over syge og svagelige,

til hjemløse og andre på samfundets absolutte bund. Hertil kommer langtidssyge, som dog typisk er på vej tilbage til beskæftigelse eller til førtidspension o.l. Desuden ligger der ikke den store analytiske erkendelse i at konstatere, at folk f.eks. deltager mindre, mens de er syge. De øvrige grupper kommenteres i et særskilt afsnit.

FORSKELLIGE TEORETISKE PERSPEKTIVER PÅ LEDIGHEDEN OG DENS KONSEKVENSER

Størstedelen af forskningen i ledighedens konsekvenser handler ikke om medborgerskab, og endnu mindre om politisk medborgerskab (se dog Schlozman & Verba, 1979; samt til dels Svensson & Togeby, 1991; Goul Andersen & Hoff, 1995). Den danske forskning har mest haft rent arbejds-markedspolitisk sigte.³ Når interessen har rakt videre til medborgerskab og sociale vilkår, har det ofte været med henblik på særlige grupper som f.eks. de unge (Fridberg, 1992; Tema Nord, 1996; Carle & Julkunen, 1997) og de aktiverede (Hansen, Lind & Møller, 2001; Hansen, 2001; Hammer, 2003). Hertil kommer naturligvis talrige undersøgelser, der viser, at arbejdsløshed er relateret til snart sagt ethvert tænkeligt socialt problem, samt at sådanne effekter kan gå i arv (f.eks. Iversen et al., 1987; Christoffersen, 1996). Sådanne undersøgelser er relevante, men de siger normalt ikke så meget om, hvad der kendetegner den „typiske“ ledige – om en sådan findes. Hvad førtidspensionisterne angår, skal vi i øvrigt helt tilbage til 1970'erne for at finde større undersøgelser (Clement, 2000; 2001).

Ud over de økonomiske aspekter er det i den internationale litteratur nok ledighedens psykologiske konsekvenser, der har interesseret mest. Vi kommer ikke helt uden om at beskæftige os med ledighedens socialpsykologi, men ud fra et sociologisk – og demokratisk – perspektiv. F.eks. er det ikke i nærværende sammenhæng interessant, hvordan *psychological distress* hos ledige afhænger af deres psykologiske dispositioner. Det interessante er de marginaliserede gruppers mulighed for at fungere som en del af samfundet, og hvorledes dette hænger sammen med især velfærdsstatslige foranstaltninger. Det er der to hovedperspektiver på.

Den danske diskussion har mest været præget af det såkaldte *deprivationsperspektiv*, der ser ledighed som kilde til socialt og psykologisk forfald. Deprivationsperspektivet er en af sociologiens klassikere, der blev udviklet i forbindelse med studier af ledige i 1930'erne. Særlig berømt var den såkaldte

Marienthal-undersøgelse fra 1933 (Jahoda, Lazarsfeld & Zeisel et al., 1972), der konkluderede, at arbejdsløshed leder til „en formindskelse af forventninger og aktivitet, en forstyrret opfattelse af tid og løbende forfald mod apati gennem forskellige stadier og attituder“ (Jahoda, Lazarsfeld & Zeisel, 1972: 2). Tilsvarende hedder det i Olséns (1982) nyklassiker om „Arbejdsløshedens socialpsykologi“, at

arbejdsløsheden som hovedtendens er socialt og psykologisk nedbrydende ... Ud over økonomiske materielle belastninger medfører arbejdsløsheden i dag ofte belastninger, der erfares som social og psykisk opløsning: tidsperspektivet ødelægges, selvfølelsen trues, de sociale relationer udtynnes og skaber isolation, familierelationerne belastes, der udvikles psykiske og psykosomatiske symptomer osv.

Den ledige bliver „skudt ud i en samfundsmæssig marginalposition og er uden kontrol over egen livssituation“ (Olsén, 1982: 11-12).

De klassiske følger af ledighed ifølge deprivationsperspektivet er altså:

- manglende struktur på hverdagen,
- faldende selvtillid,
- belastning af familien,
- bortfald af sociale relationer,
- bortfald af anden aktivitet,
- generel apati og afmagt

Det er vel at mærke psykologiske og socialpsykologiske mekanismer, som økonomisk kompensation ikke kan rette meget op på. I USA blev der i 1980'erne udviklet kontroversielle teorier, der gik endnu videre og hævdede, at velfærdsstaten indirekte medvirkede til at *forstærke* sådanne mekanismer. Velfærden blev nemlig set som årsag til udviklingen af en „afhængighedskultur“ (Murray, 1984), der kan gå i arv fra generation til generation i familier uden arbejde. Her i landet fik disse teorier et svagt ekko med en diskussion om arbejdsløsheds- eller fattigdomsfælder, der utilsigtet kunne give fastholdelse i ledighed og føre til en „forsørgerkultur“.

Forestillinger om en „forsørgerkultur“ har dog ikke slået meget an uden for de angelsaksiske lande, og slet ikke i samfundsforskningen. Derimod har forestillingen om, at arbejdsløshed fører til videregående marginalisering, været bredt accepteret. For indvandrere har der været tilbøjelighed til at sæt-

te lighedstegn mellem integration på arbejdsmarkedet og integration i samfundet – en antagelse, der dog ikke stemmer helt med de mønstre, man finder i indvandreres politiske deltagelse (Togeby, 2003).

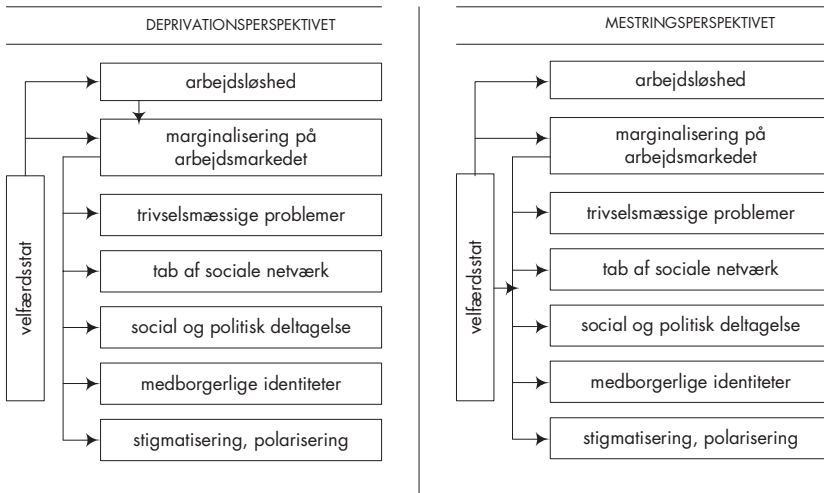
Mere generelt har deprivationsperspektivet været kritiseret for at være et elendighedsperspektiv, der i for ringe grad tager højde for de ressourcer, ledige og andre grupper uden for arbejdsmarkedet *trods alt* har. Desuden har perspektivet været kritiseret for manglende empirisk fundering. Som påpeget af Halvorsen (1994: 35) var der allerede i 30'erne strid om fortolkningen, der beskriver de ledige som passive og hjælpeløse ofre. Den alternative opfattelse er, at de ledige aktivt forsøger at forholde sig til deres situation. Ligesom andre belastninger i tilværelsen er ledighed en situation, som folk forsøger at mestre. Parallelt med udviklingen af nye psykologiske teorier om ledighed, der ser arbejdsløse som handlende aktører, ikke kun passive ofre (det såkaldte „agency-perspektiv“, jf. Fryer & Paine, 1984), har Halvorsen (1994) og andre norske sociologer således udviklet et *mestrings-perspektiv* eller *coping-perspektiv* på de ledige. Dette perspektiv understreger de lediges evne til at få det bedste ud af situationen, så de undgår at falde i den fælde af passivitet og afmagt, deprivationsperspektivet skildrer som en næsten uundgåelig konsekvens.

Mestring af ledighed forudsætter ressourcer, ikke mindst økonomiske ressourcer. Ledige, der kan mestre ledigheden, antages også at have lettere ved igen at finde arbejde end ledige, der er sunket ned i afmagt og apati. Mestringsperspektivet står således også i kontrast til et tredje perspektiv, nemlig incitamentsperspektivet, der lægger vægten på de lediges økonomiske tilskyndelse til at vende tilbage til arbejdsmarkedet. Da dette perspektiv ikke beskæftiger sig med de lediges situation som medborgere, falder det umiddelbart uden for fremstillingen her; dog skal økonomiske sideeffekter kommenteres: En social velfærd, der underminerer økonomien, giver naturligvis ikke nogen sikring af medborgerskabet.

Deprivationsperspektivet understøtter en politik, der lægger afgørende vægt på en aktiv indsats over for de ledige, om nødvendigt med et tvangsmæssigt element eller tvangslignende økonomiske incitamenter for at forhindre fastholdelse i ledighed. Mestringsperspektivet understøtter derimod en politik, der sikrer de lediges sociale rettigheder – gerne suppleret med aktivering, men uden at sætte den sociale tryk over styr. „Passiv forsørgelse“ er ifølge dette perspektiv ikke blot et ideologisk forførende, men også et misvisende begreb, fordi økonomiske ressourcer netop er det, der gør de ledige aktive og herunder også fastholder dem som aktive sam-

FIGUR 7.1.

Deprivations- og mestringsperspektivet på ledighed og medborgerskab



fundsborgere (Loftager, 2002). „Mestringsperspektivet“ ligger således i forlængelse af et klassisk medborgerskabsperspektiv på velfærdsstaten, der betoner rettigheder og ressourcer som kilde til den enkelte medborgers autonomi (Rothstein, 1998; Petersson, Westholm & Blomberg, 1989; Korpi, 2002).

Deprivations- og mestringsperspektivets argumenter er sammenfattet i figur 7.1: Ifølge deprivationsperspektivet fører langvarig ledighed – og til dels førtidspension – til trivselsmæssige problemer, tab af sociale netværk, social og politisk marginalisering og tab af identitet som (god) medborger. Velfærdsstatens hovedopgave bliver derfor at forhindre marginalisering på arbejdsmarkedet, hvorimod økonomisk kompensation, der sigter mod at afbøde de sociale konsekvenser, er uden større betydning. Ifølge incitamentsperspektivet (ikke afbildet) vil den økonomiske kompensation endda kunne føre til en fastholdelse i ledighed. Mestringsperspektivet lægger også op til at forhindre marginalisering på arbejdsmarkedet, men hævder, at tilstrækkelig social sikring kan afbøde de værste sociale og demokratiske konsekvenser af ledigheden – dvs. forhindre „spill-over“ fra arbejdsmarkedet til andre sociale handlingsarenaer (Goul Andersen, 1996a; 1996b) – og dermed også modvirke en forarmelse, der i sidste ende forringer de lediges mulighed for at komme i arbejde igen og forstærker risikoen for, at ledigheden går i arv.

Mestringsperspektivet lægger således op til, at velfærdsstatens indretning har afgørende betydning for marginaliseringsproblemerne. Set ud fra et sådant perspektiv må de sociale rettigheder for ledige i Danmark antages at være skruet ganske hensigtsmæssigt sammen (se kapitel 1), fordi det med høje mindsteydelser og stor vægt på dagpenge, lang varighed og frem for alt konstanthjælp giver en god beskyttelse mod fattigdom. Trods afkortning af dagpengeperioden, stramninger af rådighedsforpligtelsen og faldende kompensationsgrad er det danske system for de ledige stadig – sammenlignet med mange andre lande – „medborgerskabets Mekka“.

Til gengæld fremstår det danske løn- og velfærdssystem som mere bekymrende ud fra et økonomisk incitamentsperspektiv pga. høje mindstelønninger, der svækker arbejdsgivernes mulighed for at ansætte de svageste, og for svage incitamentter for de svageste, der på kort sigt har begrænset udbytte af at komme i arbejde (Smith, 1998; Finansministeriet, 2002). Betydningen af det sidste svækkes dog både af en høj arbejdsmotivation (Svallfors, Halvorsen & Goul Andersen, 2001; Albrekt Larsen, 2003b) og af høj indkomstmobilitet (OECD, 1996; Aaberge et al., 2002). Selv ud fra en medborgerskabssynsvinkel kommer man dog ikke uden om at diskutere, om et sådant system vil underminere sig selv økonomisk. Mestringsperspektivet vil tilsige, at det, der eventuelt mistes som incitamentseffekt, genvindes som ressourceeffekt – men giver empirien noget fingerpeg om dét?

FÆRRE LEDIGE – MEN MERE MARGINALISEREDE?

Mens førtidspensionister har en nogenlunde ensartet sammensætning over tid, varierer gruppen af længerevarende ledige både i størrelse og sammensætning. Ledigheden kulminerede i 1993, og frygten for, at opsvinget ville gå forbi de langtidsledige, blev gjort til skamme året efter, da også langtidsledigheden begyndte at falde, jf. tabel 7.1. Til gengæld er der forskel på en situation som i 1993–94, hvor der var en registreret ledighed på knap 350.000 og ca. 250.000 personer med en ledighedsgrad over 0,6,⁴ og en situation som i 1999–2002 med en registreret ledighed på ca. 150.000 og kun 70–80.000 personer med en ledighedsgrad over 0,6. De længerevarende ledige kan være en helt anden og svagere gruppe end tidligere. Det diskuteres nedenfor, men først præsenteres nogle forsøg på at afgrænse forskellige grupper af marginaliserede.

TABEL 7.1.

Registreret ledighed, antal ledige med ledighedsgrad over 0,8 og 0,6, "skjulte ledige", samt marginal- og socialgruppe mv., 1990-2001

	1990	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Registreret ledighed (fuldtidspersoner) ¹⁾	272	349	343	288	246	220	183	158	150	145
Ledighedsgrad > 0,8 (antal personer) ²⁾	95	144	159	114	85	77	51	37	38	33
Ledighedsgrad > 0,6 (antal personer) ²⁾	176	244	253	195	152	137	101	78	78	72
Aktivering (fuldtidspersoner) ³⁾	uopl.	(116)	78	76	79	70	75	82	73	73
Ledige på førelørdag (fuldtidspersoner) ⁴⁾	-	-	16	21	15	10	8	7	6	uopl.
Marginalgruppen ⁵⁾ (antal personer)	-	-	136	-	88	74	-	64	-	47
Socialgruppen ⁶⁾ (antal personer)	-	-	-	-	100	-	--	104	-	128
Førtidspensionister ⁷⁾ (antal personer)	249	259	264	270	272	273	273	272	266	262
Overgangsydelse ⁷⁾ (antal personer)	-	-	8	23	46	42	36	31	25	20

1) Omregnet til fuldtidsledige (kilde: Statistisk Tiårsoversigt). 2) Antal personer med ledighedsgrad over 0,6, resp. over 0,8, i kalenderåret. Tallene kan omregnes til fuldtidspersoner ved at gange med den gennemsnitlige ledighedsgrad (kilde: Statistisk Tiårsoversigt). 3) Jobtræning (ekskl. puljejob, servicejob, mv.), individuel jobtræning og uddannelsesorlov/støttet uddannelse for ledige, omregnet til fuldtidsaktiverede. 1993 ikke sammenligneligt med efterfølgende år (kilde: DA, 2001; 2002). 4) Kilde: DA (2001). 5) Marginalgruppen omfatter personer, der har været ledige, i aktivering og/eller på uddannelsesorlov over 80 pct. af tiden inden for de seneste tre år. Opgjort ultimo året. Kilde: Arbejdsministeriet (1998); Finansministeriet (2001: 97). Af de 64.000 i marginalgruppen 1999 er kun 18.000 gengangere fra 1996 – men ikke alle er kommet i arbejde: nogle har forladt arbejdsmarkedet eller er havnet i socialgruppen. 2001-tallene henviser til 3. kvartal og omfatter kun forsikrede ledige, mens alle ikke-forsikrede er ført til socialgruppen. Kilde: Beskæftigelsesministeriet (2002: 11-15). 6) Socialgruppen omfatter personer, der inden for de seneste tre år har været på kontanthjælp, sygedagpenge, revalidering, i ledighed, aktivering eller på uddannelsesorlov i mindst 80 pct. af tiden – dog således at perioden i ledighed, aktivering eller på uddannelsesorlov samlet set ikke overstiger 80 pct. af tiden (i så fald hører personen til marginalgruppen). Kilde: Se note 5. Bemærk, at 2001-tallene ikke er sammenlignelige med tidligere. 7) Kilde: Statistisk Tiårsoversigt. Antal pensionister. Arbejdsmarkedspolitiske foranstaltninger.

Tallene for ledigheden, især langtidsledigheden, er lidt pyntede af, at aktive-rede og ledige på orlov regnes som beskæftigede eller uden for arbejdsstyrken. I alt har antallet af aktiverede typisk ligget på 70-80.000 fuldtidspersoner, hvortil kommer et svingende antal ledige (6-21.000 fuldtidspersoner, faldende fra midten af 1990'erne) på børnepasningsorlov. På basis af registeroplysninger kan man beregne den såkaldte „marginalgruppe“, der har været ledige eller i aktivering mere end 80 pct. af tiden over en treårig periode. På grund af 80 pct. kriteriet er denne gruppe mere snævert afgrænset end de længerevarende ledige i undersøgelsen her. Faldet er dog parallelt: Gruppen omfattede ca. 136.000 personer i 1994, men kun 64.000 i 1999.

Selv om der ikke har været tilsvarende succes med at reducere den såkaldte „socialgruppe“, der „hænger fast“ i kontanthjælps-, revaliderings-, eller sygedagpengesystemet (se definitionen i fodnote til tabel 7.1), så viser tallene dog, at synet på de marginaliserede frem til sidste halvdel af 1990'erne var for pessimistisk. Bl.a. Socialkommissionen (1991-93) talte om ledighedens „skraldeeffekt“ og „den fortabte generation“. Men interviewundersøgelser pegede allerede dengang på, at „almindelige“ længerevarende ledige var ganske ressourcestærke (Goul Andersen, 1995; 1996a; 1996b), og det blev bekræftet af den senere udvikling. Ikke blot er marginalgruppen blevet mindre, men der er også stor udskiftning. Selv om faldet fra 1996 til 1999 kun var fra 88.000 til 64.000, så var der kun 18.000 gengangere, mens 35.000 var overgået til beskæftigelse og 12.000 til en højere beskæftigelsesgrad. 23.000 var „faldet ned“ i socialgruppen eller overgået til permanente ydelser (Finansministeriet 2001: 97-100). Selv fra socialgruppen på 100.000 i 1996 var der kun 40 pct. gengangere i 1999, altså 40.000, mens i alt 45.000 var „rykket op“; 15.000 var overgået til permanente ydelser.

Den store trafik ind og ud af disse grupper afspejler, at der også på dette punkt er en ret høj mobilitet på det danske arbejdsmarked. Langtidsledige, defineret som ledige med mindst 12 måneders sammenhængende ledighed, udgjorde i 2000 0,9 pct. af arbejdsstyrken i Danmark, mod et EU-gennemsnit på 3,9 pct. Det svarer til 20 pct. af den samlede registrerede ledighed i Danmark, mod et EU-gennemsnit på 47 pct. (Goul Andersen & Jensen, 2002: 41). Selv med forbehold for, at aktivering pynter de danske tal, er der ikke så store skel mellem stabilt beskæftigede og arbejdsløse i Danmark, til dels på grund af liberale afskedigelsesregler, men også fordi de ledige er ganske beskæftigelsesegnede, trods høje mindstelønninger, og ganske motiverede for at arbejde, trods høje dagpengesatser. Men som sagt må man forvente, at suppen koges ind og problemerne koncentrerer, når ledigheden falder.

Derfor starter vi med en kort beskrivelse af de længerevarende ledige i 1994 og 1999 samt af førtidspensionisterne i 1999, jf. tabel 7.2 (se næste side).

Stikprøverne af længerevarende ledige i 1994 og 1999 omfatter som nævnt personer med henholdsvis seks og ni måneders forudgående ledighed. De langvarigt ledige *er* blevet svagere i 1999, men ikke så meget, som man kunne forvente. Forskellen viser sig navnlig i aldersprofilen – en højere andel af ældre – og den viser sig på helbredstilstanden. Men ellers er sammensætningen af de længerevarende ledige ikke *stort* forskellig i 1994 og 1999. Og de længerevarende ledige fremstår ikke som udpræget marginaliserede i samfundet. Blandt andet kan man notere sig, at andelen af boligejere blandt gifte/samlevende fortsat er så høj som 61 pct. i 1999 – uændret i forhold til 1994. Samme andel – 63 pct. – finder man blandt gifte/samlevende førtidspensionister. Blandt beskæftigede og efterlønsmodtagere er andelen ca. 80 pct. Andelen af ejere er meget lavere blandt enlige, men det gælder også i ret høj grad for beskæftigede.

Sociale problemer (bortset fra decideret social udstødning) rammer kvinder mest, og det gælder også her: I stikprøven udgør kvinder 58 pct. af de længerevarende ledige, 59 pct. af førtidspensionister og 71 pct. blandt personer på overgangsydelse, men kun ca. halvdelen af efterlønsmodtagerne. Denne kønsprofil er vigtig at have in mente. Det samme gælder skoleuddannelse. Her ligger efterlønsmodtagerne i øvrigt bunden. Det skyldes især alderssammensætningen, men også en fortsat ret stærk tendens til, at de bedreuddannede forbliver længere på arbejdsmarkedet. Kontrolleret for alder er det dog langvarigt ledige, der har den mest skæve uddannelsessammensætning. Målt på skoleuddannelse er sammensætningen imidlertid ikke *voldsomt* skæv.

Tallene bekræfter ikke overraskende, at marginaliseringsproblemerne mest knytter sig til de længerevarende ledige og førtidspensionisterne. Men hverken førtidspensionister eller langvarigt ledige fremstår umiddelbart som *voldsomt* ressourcetsvage, og de langvarigt ledige i 1999 ser egentlig ud til at adskille sig overraskende lidt fra de ledige i 1994.

SOCIALE NETVÆRK OG SELVTILLID

Det er som nævnt en klassisk antagelse, at længerevarende ledighed fører til tab af sociale netværk, ensomhed, kedsomhed og manglende selvtillid. Men hvor store er disse problemer? Den ligefremme metode er at sammenligne kontakter, selvtillid osv. for ledige, førtidspensionister og beskæftigede. Men

TABEL 7.2.
Længerevarende ledige 1994, samt ledige og andre grupper, 1999. Pct.

	1994		1999					Hele befolkningen 18-66 år	
	Længere- varende ledige	Længere- varende ledige	Længere- varende ledige	Førtids- pensionister	Overgangs- ydelse	Efterløn	Korttids- ledige		Beskæf- tigelse
Andel kvinder	59	58	59	59	71	52	67	47	49
18-39 år	50	38	8	0	0	0	62	48	45
40-49 år	23	20	20	0	0	0	15	27	23
50-59 år	27	38	37	96	0	0	23	23	22
60-66 år	.	4	35	4	100	0	0	2	10
Folkeskole 7-9 år, andet	-	51	74	76	80	28	32	37	
10. kl./real	-	27	19	16	14	27	34	30	
Stud., HF mv.	-	22	7	8	6	45	34	33	
Andel gift/samlevende, alle	61	62	60	74	81	49	73	68	
Do., mænd	51	57	51	62	86	46	72	66	
Do. kvinder	69	66	66	79	77	48	75	70	
Andel boligejer, alle	43	48	48	67	76	45	73	66	
Do, gift/samlevende	60	61	63	81	80	74	83	79	
Do. ugift/ikke samlevende	16	26	27	29	57	15	45	39	

	1999								
	1994	Længere- varende ledige	Længere- varende ledige	Førtids- pensionister	Overgangs- ydelse	Efterløn	Korttids- ledige	Beskæf- tigelse	Hele befolkningen 18-66 år
Meget god helbredstilstand	42	28	7	29	28	36	49	45	
God	37	38	16	34	44	36	39	38	
Rimelig	17	21	35	31	22	20	10	12	
Dårlig, meget dårlig	4	13	42	6	6	8	2	5	
(N)	1249	456	583	91	1041	39	1081	4234	

selv med kontrol for uddannelse og andre baggrundsfaktorer er det svært at undgå det såkaldte „selektionsproblem“: Det er umuligt at holde „alt andet lige“.

I princippet kan selektionsproblemet løses ved at se på svarpersonernes egne oplysninger om, hvorledes ledighed eller tilbagetrækning *har påvirket* deres trivsel, sociale kontakter osv. Svarene er dog næppe fuldt pålidelige: Nogle glemmer at svare på „ændring“, andre underdriver belastningen – en psykologisk „mestring“. Panelundersøgelsen 1994–1999 omfatter imidlertid også de, der er gået fra ledighed til arbejde. Man kan således inddrage oplevede ændringer, hos dem, der er kommet i arbejde igen.

Vi starter med de oplevede ændringer, hvor vi også har oplysninger fra 1994. Som det fremgår af tabel 7.3, svarede 34 pct. af de længerevarende ledige i 1994, at deres generelle velbefindende var blevet dårligere, sammenlignet med dengang, de var i arbejde. Men 28 pct. tilkendegav, at de havde fået det *bedre*. Forskellen er kun seks procentpoint. Det giver naturligvis ikke substantiel mening at trække de to tal fra hinanden; men det er en praktisk måde at sammenfatte og sammenligne graden af belastning på: Jo større minus, desto større belastning.

TABEL 7.3.

Trivsel under arbejdsløsheden, sammenlignet med perioden før. Pct. samt trivselsindeks (pct. bedre trivsel minus pct. dårligere trivsel). Længerevarende ledige 1994 og 1999

		MEGET BEDRE ELLER NOGET BEDRE	HVERKEN BEDRE ELLER DÅRLIGERE, VED IKKE	MEGET ELLER NOGET DÅRLIGERE	TRIVSELS- INDEKS: BEDRE - DÅRLIGERE
Almindelig trivsel/ velbefindende	1994	28	38	34	-6
	1999	26	44	30	-4
Samvær med venner og bekendte	1994	28	60	12	14
	1999	27	58	15	12
Kedsomhed	1999	16	62	22	-6
Ensomhed	1999	15	64	21	-6
Selvtillid	1999	17	57	26	-9

TABEL 7.4.

Oplevede ændringer i trivsel, sammenlignet med perioden før arbejdsløshed/tilbagetrækning (for beskæftigede: sammenlignet med perioden med arbejdsløshed). Pct. bedre trivsel minus pct. lavere trivsel

	1999				PANEL 1994-1999 LÆNGEREVARENDE LEDIGE I 1994	
	Længere- varende ledige	Førtids- pension	Over- gangs- ydelse	Efterløns- mod- tagere	Fortsat/ igen ledige	Kommet i arbejde
Generelt velbefindende	-4	+2	+53	+40	-11	+59
Kontakt med venner	+12	+8	+25	+41	+10	-15
Alkoholforbrug	0	+5	-3	-1	-7	+3
Kedsomhed	-6	-6	+2	+7	-14	+27
Ensomhed	-6	-19	-3	+3	-15	+18
Selvtillid	-9	-5	+7	+9	-18	+60
(N)	456	583	91	1041	159	402

Man kunne forvente, at de lediges problemer var blevet større fra 1994 til 1999. Både fordi gruppen i dag er svagere, og fordi samfundets syn på de ledige har ændret sig. Bl.a. kunne man forestille sig en stigende stigmatisering, der ville smitte af på trivslen i almindelighed. Men overraskende nok er svarfordelingerne i 1999 stort set de samme som i 1994. De ledige er svagere, men synes ikke at have fået det trivselsmæssigt dårligere.

Når det gælder de øvrige trivselsaspekter, er der få ledige, der melder om forbedringer, jf. tabel 7.4. Men interessant nok er der heller ikke så mange, der taler om forringelser. Flertallet svarer, at der ikke er sket nogen ændring. Når det gælder samvær med venner og bekendte, er der endda en lille overvægt, der angiver øget kontakt, efter at de er blevet ledige.

Svarenes pålidelighed kan vi få et fingerpeg om ved at sammenligne med panelundersøgelsens oplysninger om ledige, der er kommet i arbejde. På ét punkt stemmer oplysningerne fuldstændig overens: Blandt ledige, der er kommet i arbejde, angiver en lille overvægt, at de har fået mindre samvær med venner og bekendte (-15). Der ser ud til, at ledige kompenserer for tabet af sociale kontakter på arbejdspladsen ved at udbygge kontakter med venner og bekendte, hvilket også var et af de overraskende resultater i en ny europæisk undersøgelse (Paugam & Russell, 2000). Panelundersøgelsen

tyder på, at den øgede kontakt gælder selv for de langvarigt ledige, der også var ledige i 1994 (+10).

Alkoholmisbrug er heller ikke noget udbredt problem. Fem-ti pct. angiver lidt øget forbrug, 10-15 pct. lidt mindre (jf. også Bach et al., 1998: 33). Et andet spørgsmål om ugentligt alkoholforbrug viser, at 35 pct. af de længerevarende ledige og 40 pct. af førtidspensionisterne slet ikke drikker – mod 19 pct. i befolkningen som helhed (17 pct. blandt beskæftigede). Fordelingen af resten er nogenlunde som i befolkningen, måske med en lidt større andel af storforbrugere med over 25 genstande om ugen. Med det udlignes af færre med 20-24 genstande, så der i alle grupper er ca. 10 pct. med et relativt højt alkoholforbrug.

Det er dog kun én pct. af beskæftigede og tre pct. af førtidspensionisterne, der ifølge egne angivelser drikker mere end 35 genstande om ugen. Selv om folk ofte underdriver forbruget, og selv om der måske er flere misbrugere i interviewbortfaldet (måske også for beskæftigede) – så fremstår alkoholmisbrug ikke som noget udbredt problem blandt de marginaliserede. Det kan i øvrigt tilføjes, at hele 42 pct. af de længerevarende ledige i 1994-undersøgelsen angav, at de motionerede mere – kun otte pct. mindre (Goul Andersen, 2002d: 182). Det væsentligste misbrugsproblem var, at 60 pct. af de længerevarende ledige var rygere – og at 19 pct. (dvs. hver tredje ryger) havde sat forbruget i vejret.

Når det gælder de øvrige trivselsaspekter, er billedet blandet. Selvtillid følger samme mønster som den generelle trivsel: Vægten tipper svagt i retning mod mindre selvtillid blandt de ledige – specielt blandt de ledige i panelundersøgelsen, der også var ledige i 1994 – men viser markant stigende selvtillid hos dem, der er kommet i arbejde. Også kedsomhed forværres med ledighedens længde og forbedres en hel del blandt folk, der er kommet i arbejde. Ensomhed går i samme retning, men uden markante ændringer hos folk, der er kommet i arbejde. Udtyndingen af sociale relationer synes ud fra disse oplysninger ikke at være et hovedproblem.

Det generelle tab af velbefindende ved længerevarende ledighed er klart større for mænd end for kvinder (-18 mod +6); kønsforskellen svinder dog ind ved langvarig ledighed, så der er ikke tale om, at kvindelige ledige tilpasser sig husmoderrollen – derimod trives kvinder bedre end mænd med et kortere afbræk i arbejdet. Aldersmæssigt er der ingen større forskel – f.eks. er ledigheden gennemsnitligt lige så belastende for ældre ledige som for yngre. Endelig synes kontakten med venner og bekendte at øges mere blandt gif-

TABEL 7.5.

Ændring i generelt velbefindende og ensomhedsfølelse, opdelt efter ønske om arbejde.
Opinionsbalancer

		LÆNGERE- VARENDE LEDIGE	FØRTIDS- PENSION	OVER- GANGS- YDELSE	EFTERLØNS- MOD- TAGERE
Generelt velbefindende	Ville hellere arbejde	-12	-13	+41	+27
	Ikke ønske om arbejde	+26	+32	+59	+42
Ensomhed	Ville hellere arbejde	-9	-27	-21	-15
	Ikke ønske om arbejde	+4	-5	+7	+7
Andel, der hellere ville arbejde (pct.)		79	61	37	19

(N): Se tabel 7.2.

te/samlevende end blandt enlige. Men generelt er kønsforskelle og forskelle mellem samlevende og enlige små, både for ledige og tilbagetrukne.

Til gengæld er der betydelige forskelle mellem ledige, førtidspensionister, personer på overgangsydelse og personer på efterløn. Mange efterlønsmodtagere rapporterer om generelt bedre trivsel og mere kontakt med venner og bekendte. Blandt personer på overgangsydelse finder man samme mønster – dog en svagere stigning i kontakthypigheden. Førtidspensionisterne skiller sig derimod ud. Der er ingen forbedring af velbefindende, kun forsvindende stigning i kontakter, og ikke ubetydelig følelse af stigende ensomhed. Tallene for kedsomhed og selvtillid er stort set som for længerevarende ledige: et lille minus.

Nu ligger referenceperioden for førtidspensionisterne ofte tilbage i tiden, måske helt tilbage til en tid uden helbredsproblemer. Derfor kan det måske ikke undre, at svarene er ret negative. Men tabel 7.5 tyder på, at der også er andre forklaringer. Her er ledige og tilbagetrukne opdelt efter, om de hellere ville have haft arbejde, hvis det var muligt. Dette spørgsmål besvares bekræftende af 19 pct. af efterlønsmodtagerne og 37 pct. af de, der er på overgangsydelse, mens tallet er hele 61 pct. af førtidspensionisterne og 79 pct. af de længerevarende ledige. Der er en svag tendens til, at de førtidspensionister, der hellere ville arbejde, er dem med de fleste lidelser og største smerter, så nogle svarer måske reelt på, om de hellere ville have haft et godt helbred! Men der er overalt en polarisering mellem dem, der hellere ville have arbej-

det, og dem, der er tilfredse med at stå uden for. Blandt de sidstnævnte er trivselen høj overalt.

Blandt de, der hellere ville have været i arbejde, er trivslen dog ret høj for overgangsydelses- og efterlønsmodtagere. For dem er tilbagetrækningen en ret tilfredsstillende næstbedst løsning. Dog gælder det for alle kategorier af ufrivilligt tilbagetrukne, der hellere ville have haft et arbejde, at ensomhedsfølelse er relativ udbredt – også mere end blandt ufrivilligt ledige.

Spørgsmålet om social isolation kan også belyses mere direkte ved at undersøge sociale netværk. Den bedste enkeltindikator er kontakt med venner. Vi har både spurgt om kontakthypighed og om svarpersonen har venner, han eller hun kan tale fortroligt med. Svarene er vist i tabel 7.6. Mens spørgsmålene om ændringer pegede på, at ledighed gennemsnitligt fører til lidt større kontakt med venner og bekendte, har ledige ifølge tallene her gennemsnitligt lidt *mindre* kontakt end de beskæftigede. Det ændres ikke, selv om vi tager højde for den forskellige sammensætning mht. alder, uddannelse, køn og civilstand. Den tilsyneladende modstrid kan formentlig forklares af en selektionseffekt, således at ledighedsrisikoen er størst for individer, der i forvejen har svage sociale netværk. Det er ikke i modstrid med, at ledighed typisk fører til uændret eller øget kontakt med venner og bekendte, således som både de ledige og de beskæftigede selv siger.

Tabellen viser dog også, at der er synlig minoritet blandt de længerevarende ledige, som har meget lille kontakt med venner (13 pct.) og/eller slet ikke har fortrolige venner (20 pct.) – mod kun henholdsvis seks og 13 pct. blandt beskæftigede. Det er under alle omstændigheder et væsentligt træk. Også blandt personer på efterløn/overgangsydelse er der relativt mange, der savner fortrolige venner, men det er en simpel effekt af uddannelses- og alderssammensætningen. Derimod rækker manglen på fortrolige venner og lav kontakthypighed blandt førtidspensionister langt ud over, hvad man kunne forvente ud fra alder og uddannelse. Også blandt førtidspensionister er isolation et minoritetsfænomen. Men 20 pct. har sjældent kontakt med venner, og 30 pct. savner fortrolige venner. Det er to-tre gange så mange som blandt beskæftigede.

Alt i alt *er* der en minoritet blandt længerevarende ledige og navnlig førtidspensionister, der har svage sociale netværk, men det er tvivlsomt, om man kan tale om en *effekt* af marginaliseringen på arbejdsmarkedet, og det er vigtigt ikke at forveksle denne gruppe med flertallet. De ledige synes typisk at opretholde eller endog forstærke anden social kontakt som delvis kompensation for tabet af social kontakt på arbejdspladsen.

TABEL 7.6.

Kontakt med venner og pct. uden fortrolige venskaber. 1999. Pct.

	BESKÆF- TIGEDE	LÆNGERE- VARENDE LEDIGE	EFTER- LØN	OVER- GANGS- YDELSE	FØRTIDS- PENSION
Ugentlig kontakt eller mere	59	58	49	47	52
Månedlig kontakt	35	29	39	44	28
Mindre	6	13	12	9	20
I alt	100	100	100	100	100
Ingen fortrolige venner	13	20	26	23	30

Der er heller ikke meget hold i forestillingen om, at marginaliserede på arbejdsmarkedet skulle danne en særlig subkultur – i hvert fald ikke, når det gælder den gruppe, der aktiveres eller står til rådighed for arbejdsmarkedet. Billedet krakelerer allerede, når man ser på de sociale netværk. Således er det ret få længerevarende ledige, hvis ægtefællen også er arbejdsløs: 17 pct. i 1999 – lidt mere end i 1994, trods den faldende ledighed, og langt mere end de to pct. blandt beskæftigede, men dog et lille tal. Til gengæld er der en noget højere og stigende andel, hvis ægtefællen er på permanent tilbagetrækning: efterløn, overgangsydelse, førtidspension eller folkepension. Hertil kommer enkelte husmødre. Men det skyldes i betydelig grad aldersfordelingen, i lighed med de endnu højere andele for tilbagetrukne. Der er ingen tvivl om, at arbejdsløsheden rammer skævt: 26 pct. af de ledige har en ægtefælle, der har været ramt af ledighed inden for de sidste to år; blandt beskæftigede er tallet kun otte pct. Tilsvarende er der 20 pct., der rapporterer, at „ret mange“, halvdelen, de fleste eller næsten alle venner og familiemedlemmer er arbejdsløse. Det er markant flere end de seks pct. blandt beskæftigede, men viser på den anden side, at der ikke tilnærmelsesvist er tale om en „arbejdsløshedskultur“. Panelundersøgelsen viser da også, at svarpersonens beskæftigelsesstatus i 1999 var upåvirket af ægtefælles beskæftigelsesstatus i 1994 (Goul Andersen et al., 2003: 121).

Det er velkendt, at arbejdsløshed kan gå i arv, men det er få ledige, der har „arvet“ ledigheden. Ifølge 1999-undersøgelsen havde 18 pct. af ledige en mor, der havde været arbejdsløs mere end to år under opvæksten, mens 12 pct. angav, at faderen havde været arbejdsløs (Goul Andersen et al., 2003:

TABEL 7.7

Ægtefælles beskæftigelsesstatus og arbejdsløshedserfaring, samt arbejdsløshed blandt venner og familie. Pct.

ÆGTEFÆLLES BESKÆFTIGELSESTATUS	LÆNGEREVARENDE LEDIGE 1994	LÆNGEREVARENDE LEDIGE 1999	BESKÆFTIGEDE 1999	FØRTIDS-PENSION 1999	OVERGANGS-YDELSE 1999	EFTERLØN 1999
Lønmodtager/selvstændig	70	59	88	45	48	24
Under uddannelse	4	2	2	0	1	0
Arbejdsløs/aktivering	15	17	2	4	6	2
Permanent tilbagetrækning	11	22	8	51	45	74
Ægtefælle ledig inden for sidste to år	33	26	8	-	-	-
Ledighed blandt venner (ret mange, halvdelen eller flere)	-	20	2	-	-	-
Ledighed i nærmeste familie (ret mange, halvdelen el. flere)	-	6	1	-	-	-

122). Det er over befolkningsgennemsnittet, men tegner ikke nogen arbejdsløshedskultur. Videre viser det sig, at tendensen til, at ægtefælle, familie og venner også er arbejdsløse, er stærkest blandt de to overlappende grupper af kontanthjælpsmodtagere og ledige med et andet modersmål end nordisk/vesteuropæisk. Men stik imod tesen om forsørgerkultur er det samtidig de to grupper, der hyppigst angiver, at de ikke kunne affinde sig med fortsat ledighed (Goul Andersen et al., 2003: 124).

Som sagt indgår kontanthjælpsmodtagere „med andre sociale problemer end ledighed“ kun i undersøgelsen her, såfremt de er aktiverede. Resultaterne udelukker således ikke, at der blandt disse, eller endog i hele kvarterer, kan findes betydelig koncentration af sociale problemer (Elm Larsen & Schultz, 2001), men det er vigtigt at pointere, at disse ikke tegner de marginaliserede på arbejdsmarkedet generelt. Hvad sociale netværk angår, er de typiske marginaliserede på arbejdsmarkedet i udpræget grad „en del af samfundet“.

Til gengæld bekræftes deprivationsperspektivet på ét punkt: Længerevarende ledighed fører til tab af selvtilid: En del ledige rapporterer om faldende selvtilid, og flertallet af de, der er kommet i beskæftigelse, melder om stigende selvtilid. Det bekræftes fuldt ud af en analyse af den direkte sammenhæng mellem beskæftigelsesstatus og selvtilid, jf. tabel 7.8. Selvtilliden er målt på en skala fra -100 til 100, dannet på basis af syv spørgsmål. Beskæftigede, efterlønsmodtagere og personer på overgangsydelse ligger stort set på linje med en høj selvtilid (indeksværdier 66-69). Længerevarende ledige følger lige efter, men det dækker over en ikke ret stor forskel mellem dagpengemodtagere og kontanthjælpsmodtagere. Kontanthjælpsmodtagerne ligger på niveau med førtidspensionister, med en væsentligt lavere selvtilid (hhv. +46 og +44). En kontrol for diverse baggrundsvariable fjerner lidt af effekten for kontanthjælpsmodtagere, men strukturen forbliver stort set uændret, og førtidspensionister skiller sig fortsat lige markant ud. Ved yderligere kontrol for økonomiske problemer og helbredstilstand forsvinder meget af effekten imidlertid (fra $\beta = 0.24$ til $\beta = 0.10$). Men der forbliver en signifikant effekt af arbejdsmarkedsplacering som sådan. Det analyseres nærmere nedenfor (jf. tabel 7.15).

Sammenhængen er i øvrigt „jævnt fordelt“ over skalaen – i modsætning til kontakten med venner, hvor der var en gruppe af isolerede, mens resten fordelte sig som de beskæftigede. Der er en tendens til større polarisering blandt førtidspensionisterne, men det er mest en beregningsteknisk effekt af, at de erhvervsaktive typisk ligger så tæt på toppen af skalaen, at der ikke er

TABEL 7. 8.
Beskæftigelsesstatus og selvtillid. 1999. Gennemsnitlige indekssværdier

	KONTANT- HJÆLPS- MODTAGERE	ANDRE LEDIGE	LÆNGERE- VARENDE LEDIGE I ALT	KORT-TIDS- LEDIGE	BESKÆF- TIGEDE	FØRTIDS- PENSION	OVER- GANGS- YDELSE	EFTERLØN
Selvtillid (indeks -100 til +100)	+46	+58	+56	+57	+69	+44	+68	+66
Afvigelse fra gns. kontrolleret for køn, alder, uddannelse, civilstand ¹⁾	-10	0	-1	-1	+9	-16	+10	-1
(N)	80	368	448	30	1077	564	88	1028

1) Uvejede data. MCA analyse med køn, alder, skole- og erhvervsuddannelse, samt civilstand som kontrolvariable. Tallet angiver kategori-effekt som afvigelse fra gennemsnittet. Kontrolleret effekt beta=0.24.

Selvtillid målt ved additiv indeks af følgende spørgsmål (ved ikke rekodet til midterkategori, svarpersoner med fire ved ikke svar eller mere er ekskluderet fra analysen) (alpha=0.70): Jeg føler, at jeg er mindst lige så meget værd som person som andre. Jeg ville ønske, at jeg kunne have mere respekt for mig selv. Alt i alt er jeg tilbøjelig til at mene, at jeg er en fiasko. Nogle gange føler jeg, at jeg ikke dur til noget overhovedet. Jeg er næsten altid godt tilfreds med mig selv. Jeg er ofte usikker på mig selv, når jeg er sammen med andre. Jeg synes egentlig, at jeg har grund til at være stolt af mig selv (se appendiks B). Skalaen er transformeret til en -100 til +100 skala.

så meget mulighed for spredning. Beskæftigelsesstatus forklarer ca. fem-seks pct. af variationen i selvtillid. Det er mere end køn, alder, uddannelse, civilstand og indkomst tilsammen. Til gengæld er der, som vi skal se, også andre kontrolfaktorer, først og fremmest helbredstilstand.

HVORDAN OPLEVER DE LEDIGE SELV PROBLEMERNE?

Analysen bekræfter altså, at marginalisering på arbejdsmarkedet ofte fører til trivselsproblemer og tab af selvtillid – men sjældent til bortfald af sociale relationer. Også deprivationsperspektivets påstand om tab af struktur i hverdagen må ud fra et mestringsperspektiv forventes at høre til de mindre problemer: Den traditionelle lønarbejderlivsform går på hæld, og de ledige har i dag bedre forudsætninger for selv at strukturere deres hverdag (Fryer & Paine, 1984). Det bliver også bekræftet af de lediges egne svar på, hvad de oplever som de største ulemper ved ledigheden: „Ingenting at stå op til“ er en af de ulemper, der tæller *mindst*, jf. tabel 7.9. På en skala fra 0-10 angav kun 21 og 24 pct. af de ledige i henholdsvis panelundersøgelsen 1994-99 og 24 pct. i 1999-undersøgelsen dette som et større problem. Omvendt er en af de største fordele ved at være ledig „selv at kunne bestemme, hvad man vil bruge tiden til“ (Goul Andersen, 2003b).

Stigmatisering – målt ved „følelse af, at andre ser ned på én“ – hører også til de lavest prioriterede problemer. Men det er dog et ret udbredt fænomen, navnlig blandt de længerevarende ledige på kontanthjælp, jf. tabel 7.10. Der er i øvrigt stor forskel mellem de forskellige grupper uden for arbejdsmarkedet. Folk på efterløn føler sig stort set aldrig udsat for stigmatisering, hvilket er en del af forklaringen på ordningens popularitet. Overgangsydelse opleves som (let) stigmatiserende af 19 pct., førtidspension af 26 pct., langtidsledighed på dagpenge mv. af 32 pct., og langtidsledighed på kontanthjælp af 50 pct. af de berørte. Men selv blandt kontanthjælpsmodtagere hører stemping ikke til de største oplevede problemer.

Til de større bekymringer for de ledige hører frygten for at miste kvalifikationer (hhv. 32 og 35 pct.) og frygten for ikke at kunne vende tilbage til arbejdsmarkedet (hhv. 36 og 38 pct.). De ledige i en vidensbaseret økonomi synes bevidste om at fastholde deres personlige „kapital“ af kvalifikationer (derfor må kortsigtede økonomiske arbejdsincitamenter alt andet lige antages at få aftagende betydning). Den daglige kontakt med kolleger opfylder vigtige sociale behov og rangerer også højt på listen over oplevede ulemper.

TABEL 7.9.

Oplevede problemer ved ledigheden blandt langvarigt ledige, 1999. Pct. som angiver 6-10 på skala fra 0 (slet ikke problem) til 10 (meget stort problem)

	PANEL 1999	TVÆRSNIT 1999
1. Ingenting at stå op til	21	23
2. Frygt for at stå uden for samfundet	22	25
3. Følelse af, at nogen ser ned på én	28	24
4. Frygt for at miste kvalifikationer	35	32
5. Manglende daglig kontakt med kolleger på arbejdet	35	43
6. Følelse af ikke at være herre over sit eget liv	37	32
7. Frygt for ikke at kunne vende tilbage til arbejdsmarkedet	37	36
8. Følelse af at blive kontrolleret	39	34
9. Økonomisk usikkerhed	50	47
(N) uvejet (max.)	159	354

Spørgsmål: Så har jeg nogle spørgsmål om, hvad De selv oplever som det største problem – og evt. den største fordel – ved at være arbejdsløs. Først de evt. ulemper. Forestil Dem en skala fra 0-10, hvor 0 betyder, at De slet ikke oplever det som et problem eller en ulempe for Dem selv personligt, mens 10 betyder, at De personligt oplever det som et meget stort problem.

Undersøgelsen har ikke målt, hvad det betyder at kunne realisere sig selv i arbejdet. Til gengæld hører følelsen af ikke at være herre over sit eget liv og følelsen af at blive kontrolleret også til de relativt store oplevede ulemper.

Det største oplevede problem er dog økonomisk utryghed. Det er i overensstemmelse med et „mestrings-“ og medborgerskabsperspektiv, for det er netop den økonomiske sikring, der giver ressourcer til at handle og til at håndtere de øvrige problemer ved ledigheden. Det er ikke nyt – snart sagt alle undersøgelser gennem tiderne har bekræftet, at økonomisk utryghed er et hovedproblem for ledige. Hvad det nærmere betyder, undersøges også i de følgende kapitler.

De ledige oplever imidlertid også fordele ved ledigheden. Først og fremmest bedre tid. „Bedre tid til familien“ rangerer højest – men andre spørgsmål i undersøgelsen bekræfter indirekte den klassiske antagelse om, at familierelationer kan komme under pres: De ledige anfører typisk, at arbejdsløsheden har forbedret deres relationer til børnene, men i forhold til ægtefællen er svarfordelingen i bedste fald neutral. Da svarene givetvis tegner billedet lidt lysere end det er, kan klassiske antagelser ikke afkræftes på dette

TABEL 7.10.

Beskæftigelsesstatus og følelse af stigmatisering. 1999

	KONTANTHJÆLPS- MODTAGERE	ANDRE LEDIGE	LÆNGERE-VARENDE LEDIGE I ALT	KORTTIDS-LEDIGE	BESKÆFTIGEDE	FØRTIDS-PENSION	OVERGANGS-YDELSE	EFTERLØN
Stigmatisering ¹⁾ (sjældent+ofte) pct.	50	32	36	29	.	26	19	3
(N)	80	368	448	30	1077	564	88	1028

1) Stigmatisering målt ved spørgsmålet: Har De undertiden følt, at folk så lidt ned på Dem, fordi de modtog dagpenge/bistandshjælp/var på efterløn/overgangsydelse/førtidspension?

punkt. Videre kan det i øvrigt konstateres, at „mere energi“ hører til de fordele, der kommer nederst på listen, og allersidst kommer det at være „fri for at gå på arbejde“. Disse svar kan ses som udtryk for, at arbejde nok alt i alt giver mere, end det tager – bortset fra tid.

Bedre tid (som mange godt kan finde ud af at udnytte) stillet over for økonomiske bekymringer, frygt for tab af kvalifikationer, tab af selvtillid og mistet socialt samvær på arbejdet: Det er de vigtigste fordele og ulemper, set fra den lediges egen synsvinkel. Manglende struktur på hverdagen, tab af sociale netværk, generel apati, og følelse af stigmatisering, som klassiske teorier har lagt vægt på, er derimod ikke iøjnefaldende. Spørgsmålet er så, hvad der betyder mest for de lediges medborgerskab: De økonomiske problemer eller de socialpsykologiske.

DE ØKONOMISKE PROBLEMER

Som vist ovenfor anser de ledige selv den økonomiske utryghed for at være det største problem. Det kan forekomme overraskende, i og med at Danmark er kendt som det land i Europa, hvor fattigdom blandt ledige er mindst udbredt. Ud over en lav langtidsledighed hænger det som nævnt sammen med et generøst dagpengesystem for lavtlønnede. Det skal dog ikke forlede til at tro, at arbejdsløshed ikke er noget økonomisk problem. Tabel 7.11 viser de interviewedes gennemsnitlige person- og husstandsindkomster for beskæftigede, arbejdsløse, førtidspensionister og andre grupper uden for

TABEL 7.11.

Gennemsnitsindtægter for erhvervsaktive, arbejdsløse og tidligt tilbagetrukne

	(1000 KR.)		(INDEKS: ERHVERVSAKTIV=100)		(N)	
	Egen indtægt	Husstands- indtægt (gift/samlev.)	Egen indtægt	Husstands- indtægt (gift/samlev.)	Alle	Gift/ samlev.
Erhvervsaktiv	271	519	100	100	1082	794
Korttidsledig	148	(418)	54	(80)	39	19
Langvarigt ledig	138	319	51	61	456	284
Efterløns- modtager	137	269	51	52	1041	846
Overgangs- ydelse	128	310	47	60	91	67
Førtids- pensionist	119	262	44	50	583	349
Hele befolkn. (18-69 år)	234	479	86	92	4235	2923

Anm. Personer fra stikprøverne af langvarigt ledige, overgangsydelse/efterlønsmodtagere samt førtidspensionister, der i mellemtiden har skiftet status, indgår i tallene for hele befolkningen, men ellers ikke. Tallene for hele befolkningen er på basis af vejede data. Den vejede stikprøve er repræsentativ for hele befolkningen 18-66 år.

arbejdsmarkedet.⁵ Der er en betydelig forskel, hvor bruttoindkomsten for en ledig/efterlønsmodtager svarer til rundt regnet halvdelen af gennemsnitsindkomsten for en erhvervsaktiv. Personer på overgangsydelse og førtidspension ligger i gennemsnit endnu lavere. Kompensationsgraden er naturligvis højere, fordi disse grupper overvejende rekrutteres fra lavtuddannede og lavtlønnede grupper i befolkningen, og fordi skatten udligner indkomsterne.

At andelen, der falder under fattigdomsgrænsen, er relativt lille, skyldes dog også, at ægteskabsinstitutionen udligner indkomstforskellene, jf. kapitel 2. Således ser billedet noget bedre ud for husstandsindkomster end for egen indkomst. F.eks. er husstandsindkomsten for langvarigt ledige 61 pct. af husstandsindkomsten for beskæftigede, mens egen indkomst kun er 51 pct. af egenindkomsten for beskæftigede. Kun efterlønsmodtagerne har ikke noget „løft“. De ligger også blandt gifte/samlevende på omkring halvdelen af husstandsindkomsten for en erhvervsaktiv. Efterlønsmodtagerne er altså en alt

TABEL 7.12.

Gennemsnitsindtægter for forskellige grupper af langvarigt ledige, 1999

	(1 000 KR.)		(INDEKS: ERHVERVSAKTIV=100)		(N)	
	Egen indtægt	Husstands- indtægt (gift/samlev.)	Egen indtægt	Husstands- indtægt (gift/samlev.)	Alle	Gift/ samlev.
Erhvervsaktiv	271	519	100	100	1082	794
A-dagpenge	140	326	52	63	218	125
Kontanthjælp	133	204	49	39	60	26
Aktivering	133	338	49	65	92	55

andet end velstillet gruppe. Men de har indrettet økonomien derefter. Og så hører det med til billedet, at andelen af gifte/samlevende er meget høj, jf. nedenfor.

Inden vi går videre, skal vi kort se på forskellige undergrupper af ledige. Blandt de ledige går der et markant skel mellem ledige på dagpenge og ledige på kontanthjælp, jf. tabel 7.12. Det ses – ikke overraskende – navnlig på husstandsindkomsten, da kontanthjælpen jo er udmålt i forhold til ægtefælle/samlevers indkomst. Husstandsindkomsten for en kontanthjælpsmodtager i undersøgelsen er i gennemsnit kun 39 pct. af husstandsindkomsten for en erhvervsaktiv. Personer på aktivering topper listen med 65 pct., mens øvrige dagpengemodtagere ligger på 62 pct.

Sammenhængen mellem beskæftigelsesstatus og oplevet økonomisk situation er præsenteret i tabel 7.13. Indikatorerne er problemer med at klare løbende betalinger, evne til at klare uforudsete udgifter samt usikkerhed om økonomisk fremtid. Forhold, som ikke har haft stor bevågenhed i det sidste tiårs diskussioner om de arbejdsløse, men som måske nok kunne påkalde sig mere opmærksomhed. I hvert fald viser der sig en overraskende markant sammenhæng mellem beskæftigelsesstatus og økonomisk nød, som opleves meget påtrængende af de arbejdsløse – og mere påtrængende, jo længere arbejdsløsheden har stået på, som det fremgår af sammenligningen med de ledige i panelundersøgelsen 1994–99. Det sidste er lige efter lærebogen: De fleste har lidt at tære på i starten af ledighedsperioden. 35 pct. af de længerevarende ledige havde undertiden haft svært ved at betale de løbende udgifter, og 38 pct. havde ikke mulighed for at betale en uventet regning på 3.000 kroner; for de ledige i panelundersøgelsen, der også havde været langvarigt

TABEL 7.13.

Oplevelse af økonomisk pres blandt ledige, tilbagetrukne og beskæftigede, 1999. Pct.

	UNDERTIDEN SVÆRT VED AT BETALE LØBENDE UDGIFTER ¹⁾	IKKE MULIGHED FOR AT BETALE UVENTET REG- NING ²⁾	USIKKER PÅ EGEN ØKO- NOMISK SITUATION OM 3-5 ÅR ³⁾	(N) (MAX.)
Længerevarende ledige 1994-99 (panel)	39	64	54	161
Længerevarende ledige 1999	37	40	45	454
– kontanthjælpsmodtagere	66	70	65	79
– andre	31	34	40	365
Korttidsledige	3	23	39	39
Erhvervsaktive	9	13	13	1077
Førtidspensionister	21	39	37	561
Overgangsydelse	15	29	34	88
Efterløn	4	17	18	1025

Anm.: Ekskl. ved ikke/ubesvaret.

Spørgsmål:

1) Er det i løbet af det sidste år hændt, at husstanden havde svært ved at betale de løbende udgifter til mad, husleje, transport mv.?

2) Har den økonomiske situation gennem det sidste år tilladt, at De har haft mulighed for at betale en uventet ekstraregning på f.eks. 3.000 kr.?

3) Når vi kigger 3-5 år fremad, vil De så sige, at De følger Dem sikker med hensyn til Deres økonomiske situation?

ledige i 1994, var tallet så højt som 64 pct. Tilsvarende var der henholdsvis 43 pct. og 54 pct., der var usikre på deres egen økonomiske fremtid. Blandt erhvervsaktive var der kun ni pct., der havde oplevet problemer med de løbende udgifter, 13 pct., der ikke kunne klare en ekstraregning, og en tilsvarende andel, der var usikre på fremtiden.

Selv om efterlønsmodtagernes indkomst ligger endnu lavere end de arbejdsløses, har de ikke svært ved at klare de løbende udgifter. Det kan nok ses som udtryk for, at folk gør sig nøje overvejelser over, om de nu kan klare økonomien, når de går på efterløn. At økonomien alligevel kan være lidt presset, antydes af, at 17-18 pct. ikke kan klare en ekstraudgift på 3.000 kr. eller er usikre på deres økonomiske situation fremover. Men trods små indkomster ligger efterlønsmodtagerne ikke så langt fra de beskæftigede, når

det gælder oplevede økonomiske problemer. Førtidspensionisterne ligger derimod tæt på de længerevarende ledige: 21 pct. har haft problemer med løbende udgifter, 39 pct. kan ikke klare en ekstraudgift, og 37 pct. er usikre på den økonomiske fremtid. Personer på overgangsydelse har også en del økonomiske bekymringer; de falder midt imellem de erhvervsaktive og efterlønsmodtagerne på den ene side og de langtidsledige og førtidspensionisterne på den anden.

HVAD ER VÆRST: MANGLENDE ARBEJDE, ØKONOMISK UTRYGHED ELLER DÅRLIGT HELBRED?

Vi så ovenfor, at de to forhold, der klarest adskilte marginalgrupperne på arbejdsmarkedet fra de beskæftigede, var generel trivsel og selvtillid. Spørgsmålet er så, hvad der forklarer denne sammenhæng. Ud fra mestringsperspektivet må man forvente, at det navnlig er den økonomiske ressource-mangel og utryghed. Ud fra deprivationsperspektivet må man forvente, at det er problemer knyttet til manglende arbejde som sådan, der er det afgørende – det kan økonomien ikke rette ret meget op på. Endelig kunne man forestille sig, at det i virkeligheden var forskelle i helbredstilstand, der var den afgørende faktor – specielt når vi taler om førtidspensionister – så det måske i virkeligheden er en skineffekt, vi taler om.

Rent teknisk betyder det, at man ud fra *mestringsteorien* skulle forvente, at det meste af forskellen i selvtillid og generel trivsel mellem beskæftigede, ledige og de øvrige grupper ville forsvinde, når vi kontrollerer for økonomiske problemer. Ud fra *helbredsteorien* skulle man tilsvarende forvente, at forskellen svandt ind, når man kontrollerede for helbredstilstand. Og ud fra *deprivationsperspektivet* skulle vi forvente, at det meste af forskellen stod tilbage, fordi det afgørende trivselement er deltagelse i arbejdslivet. Endelig kunne man forestille sig forskellige former for *samspilsmodeller*, hvor det navnlig er kombinationen af problemer, der giver udslag: De fleste har ressourcer til at „mestre“ ét problem, men færre har ressourcer til at klare to eller flere problemer på én gang. Det er ikke rart at være syg, fattig eller uden arbejde, men det er mere end dobbelt så slemt, når to eller flere af disse problemer falder sammen.

Vi begrænser os i det følgende til erhvervsaktive, længerevarende ledige, førtidspensionister og efterlønsmodtagere. Som indikatorer for økonomiske problemer bruger vi et indeks af ovenstående tre spørgsmål, mens vi benytter selvvurderet helbred som indikator for helbredstilstand. Generel trivsel

er målt ved et spørgsmål om generel tilfredshed med tilværelsen – et standardspørgsmål fra mange internationale undersøgelser. Og selvtillid er målt ved det indeks for selvtillid, der er præsenteret ovenfor.

Tabel 7.14 viser selvtillid, opdelt efter beskæftigelsesstatus, helbred og økonomiske problemer. Både spørgsmålet om helbred og indekset for økonomiske problemer er for overskuelighedens skyld opdelt i to kategorier. Som vi allerede har set ovenfor, er både erhvervsaktive og efterlønsmodtagere kendetegnet ved ret høj selvtillid (hhv. +69 og +66), mens selvtilliden er væsentligt lavere blandt langvarigt ledige og navnlig førtidspensionister (hhv. +56 og +44). Men selvtilliden falder med forringet helbred og økonomi, og der er væsentligt flere med dårligt helbred og/eller med dårlig økonomi blandt ledige og førtidspensionister. Kan det være forklaringen på forskellen i selvtillid mellem de fire grupper af erhvervsaktive, ledige osv.?⁶ I så fald er det ikke ledigheden *som sådan*, der er afgørende.

Svaret er, at det kun forklarer en del af forskellen. Forskellen mellem erhvervsaktive og langvarigt ledige er totalt set 13 indekspoint. Allerede opdelingen på økonomiske problemer viser, at forskellen kun er syv indekspoint i gruppen med små økonomiske problemer og ti indekspoint i gruppen med store problemer. De lediges større økonomiske problemer forklarer således rundt regnet en tredjedel af forskellen. Det er tankevækkende at se, hvor meget helbredet påvirker selvtilliden inden for alle grupper, men det forklarer ikke ret meget af forskellen i trivsel mellem grupperne: Forskellen er kun syv indekspoint blandt dem, der har godt helbred, men til gengæld større – 15 indekspoint – blandt dem, der har mindre godt helbred. Det taler for en samspilsmodel.

For førtidspensionisterne er efterlønsmodtagere et naturligt sammenligningsgrundlag. Her er forskellen upåvirket af økonomiske problemer, men i høj grad påvirket af forskelle i helbred: Forskellen reduceres fra 22 indekspoint til 14-15 indekspoint efter kontrol for helbred.

En samtidig opdeling på økonomi og helbred viser, at disse to faktorer tilsammen forklarer en god del af effekten af beskæftigelsesstatus. Hvis vi igen sammenligninger længerevarende ledige og erhvervsaktive, reduceres den oprindelige forskel på 13 indekspoint til kun fire indekspoint blandt svarpersoner med godt helbred, uanset om de har små eller store økonomiske problemer. Blandt det mindretal, der har mindre godt helbred, består der til gengæld en forskel på 10-12 indekspoint. Den oprindelige forskel mellem efterlønsmodtagere og førtidspensionister på 22 procentpoint reduceres til henholdsvis 16, syv, 13 og to procentpoint. Forskellen mellem førtidspensio-

TABEL 7.14.

Selvtillid, opdelt efter beskæftigelsesstatus, økonomisk pres og helbredstilstand, 1999.
Indeksværdier på indeks -100 (lav selvtillid) til +100 (høj selvtillid)

		BESKÆF- TIGEDE	LANG- VARIGT LEDIGE	EFTER- LØNS- MODTAGERE	FØRTIDS- PENSIO- NISTER
Alle		69	56	66	44
Helbred	Godt	70	63	70	55
	Mindre godt	57	42	54	40
Økonomiske problemer	Små/ingen	70	63	67	47
	Større	57	47	50	37
Godt helbred	Små/ingen øk. probl.	72	68	71	55
	Større øk. probl.	59	55	60	53
Mindre godt helbred	Små/ingen øk. probl.	59	47	57	44
	Større øk. probl.	48	38	37	35
(N)					
Alle		1077	439	1028	564
Helbred	Godt	952	296	739	132
	Mindre godt	124	142	289	429
Øk. probl.	Små	969	251	948	375
	Større	108	188	80	189
Godt helbred	Små øk. probl.	868	187	695	107
	Større øk. probl.	84	109	44	25
Mindre godt helbred	Små øk. probl.	101	64	253	266
	Større øk. probl.	24	78	36	163

nister og ledige (oprindelig 12 indekspoint) forsvinder stort set, undtagen i gruppen uden økonomiske og helbredsmæssige problemer. Og forskellen mellem førtidspensionister og beskæftigede på oprindelig 25 indekspoint halveres i de fleste undergrupper.

I tabel 7.15 er der foretaget en statistisk analyse (MCA analyse), der også inddrager køn, alder, uddannelse og civilstand som kontrolvariable, og som desuden bygger på en større findeling af helbredstilstand og økonomiske problemer. Analysen viser for det første, at effekterne af beskæftigelsesstatus

TABEL 7.15.

Selvtillid, opdelt efter beskæftigelsesstatus, økonomisk pres og helbredstilstand, 1999. Pct.

	UKON- TROLLERET EFFEKT (ETA)	KONTROLLERET EFFEKT (BETA)						VEJEDE DATA	
		(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(7)
Køn	,11	,10	,08	,09	,09	,09	,08	,09	,09
Alder	,08	,10	,15	,05	,13	,07	,11	,10	,06
Skole- uddannelse	,11	,08	,09	,10	,07	,07	,09	,07	,10
Erhvervs- uddannelse	,13	,08	,08	,09	,08	,07	,08	,08	,08
Civilstand	,09	,04	,04	,03	,04	,02	,02	,02	,01
Helbreds- tilstand	,32	,27			,24	,24		,22	,20
Besk. status	,26		,24		,12		,20	,10	,09
Økonomisk pres	,23			,20		,14	,16	,13	,15
R ²		10,7	9,0	7,5	13,2	12,5	11,2	14,5	13,2

Anm.: Alle effekter statistisk sikre (5 pct. niveau) på nær civilstand. Der er gennemført signifikanstest på samtlige analyser i kapitel 7-10, men da de fleste effekter er statistisk sikre, er resultatet af grafiske grunde ikke anført. Såfremt nogle af de effekter, der fortolkes på, er statistisk usikre, er det naturligvis anført i teksten. Som en tommelfingerregel er betakoefficienter over ,06 – ,07 statistisk sikre, da analysen bygger på et stort antal svarpersoner, normalt over 3000 og i visse analyser op til 4200.

Sidste søjle viser en tilsvarende beregning, hvor data er vejede, så sammensætningen svarer til befolkningen (i de uvejede data er flertallet marginaliserede). Som det fremgår, er det stort set kun alderseffekten, der er anderledes.

og økonomiske problemer alle er stort set upåvirkede af kontrollen for sociale baggrundsvariable (søjle 3-4). Derimod reduceres effekten af helbredstilstand noget, når vi tager højde for køn, alder og uddannelse, fra $\eta = 0,32$ til $\beta = 0,27$ (søjle 2). Men analysen viser til gengæld, at det meste af effekten af beskæftigelsesstatus forsvinder, når vi desuden kontrollerer for helbred (søjle 4) og økonomiske problemer (søjle 7): Effekten skrumper fra $\eta = 0,26$ til $\beta = 0,10$. Når vi bruger de mere findelte variable og inddrager diverse kontrolvariable, viser det sig altså, at der kun er en svag direkte årsags-sammenhæng mellem marginalisering på arbejdsmarkedet og manglende selvtillid. En del af sammenhængen mellem marginalisering og selvtillid er en skinsammenhæng („spuriøs“ sammenhæng) og skyldes den dårligere

TABEL 7.16.

Tilfredshed med tilværelsen¹⁾, opdelt efter beskæftigelsesstatus, økonomisk pres og helbredstilstand, 1999

		ERHVERVS- AKTIVE	LANG- VARIGT LEDIGE	EFTERLØNS- MOD- TAGERE	FØRTIDS- PENSIO- NISTER
Alle		8,39	7,38	8,70	7,42
Helbred ¹⁾	Godt	8,46	7,67	8,87	8,28
	Mindre godt	7,87	6,81	8,28	7,16
Økonomiske problemer ²⁾	Små/ingen	8,45	8,10	8,79	7,93
	Større	7,82	6,45	7,62	6,41
Godt helbred	Små øk. probl.	8,51	8,32	8,92	8,48
	Større øk. probl.	7,95	6,58	7,95	7,42
Mindre godt helbred	Små øk. probl.	8,00	7,48	8,43	7,71
	Større øk. probl.	7,34	6,29	7,21	6,27

(N) som i tabel 7.14.

1) Spørgsmål: Alt i alt, hvor tilfreds vil De sige, at De er med tilværelsen for tiden? Forestil Dem en skala fra 0-10, hvor 10 betyder meget tilfreds, og 0 betyder meget utilfreds.

helbredstilstand, og en mindre del formidles via de marginaliseredes større økonomiske problemer. Kun det, der herefter står tilbage, kan ses som en effekt af manglen på beskæftigelse. Effekten af økonomisk pres skrumper også ind fra $\eta = 0,23$ til $\beta = 0,13$. Med andre ord har helbredstilstand en overraskende stor effekt på selvtillid, mens effekten af beskæftigelsesstatus må siges at være en hel del overvurderet.

Den statistiske analyse skjuler samspilseffekten, fordi den bygger på en antagelse om, at sammenhænge er additive, at effekterne så at sige kan lægges oven i hinanden. Men vi så i tabel 7.14, at der netop var et vist samspil, hvor selvtilliden påvirkes særligt stærkt, når flere faktorer gør sig gældende samtidigt. Derfor kan den statistiske analyse ikke stå alene. Det er endnu mere udtalt, når vi kommer til spørgsmålet om, hvad der er udslagsgivende for de marginaliseredes lavere livskvalitet. Det er belyst i tabel 7.16 og 7.17. Nu er tilfredsheden med tilværelsen generelt meget høj i Danmark, og det afspejler sig også i forskellene, der ikke er særligt store: På en skala fra 0 til 10, hvor 10 udtrykker den højeste mulige livskvalitet, er gennemsnittet for beskæftigede 8,39. For efterlønsmodtagere er tallet endnu højere: 8,70.

TABEL 7.17.

Tilfredshed med tilværelsen, opdelt efter beskæftigelsesstatus, økonomisk pres og helbreds-tilstand, 1999. Pct.

	UKON- TROLLERET EFFEKT (ETA)	KONTROLLERET EFFEKT (BETA)							VEJEDE DATA
		(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(7)
Køn	,08	,07	,10	,08	,10	,08	,10	,10	,08
Alder	,19	,18	,22	,11	,19	,12	,14	,13	,08
Skole- uddannelse	,06	,02	,01	,03	,02	,01	,03	,03	,04
Erhvervs- uddannelse	,03	,03	,01	,02	,02	,03	,02	,03	,07
Civilstand	,16	,12	,10	,08	,10	,08	,07	,07	,10
Helbreds- tilstand	,31	,30			,26	,23		,21	,22
Besk. status	,29		,27		,17		,16	,08	,07
Økonomisk pres	,40			,35		,31	,32	,29	,23
R ² (pct.)		13,5	12,2	17,2	17,1	21,8	20,6	23,8	16,6

Langvarigt ledige og førtidspensionister ligger nogenlunde på linje med værdier på „kun“ henholdsvis 7,38 og 7,42. Men en tydelig forskel er der dog – spørgsmålet er så, hvad der forklarer den.

Forskelle i helbredstilstand har ret stor betydning for oplevet livskvalitet, men påvirker ikke forskellen mellem de fire grupper på arbejdsmarkedet særlig meget. I overensstemmelse med samspilsmodellen er effekten af beskæftigelsesstatus dog lidt større blandt personer med dårligt helbred. Mere bemærkelsesværdigt er det dog, at oplevede økonomiske problemer har større effekt på livskvaliteten end helbredstilstanden. Det er mest udpræget for de ledige. Blandt ledige uden større økonomiske problemer er den oplevede livskvalitet i gennemsnit så høj som 8,10, men den falder til 6,45 hos ledige med økonomiske problemer. Også efterlønsmodtageres samt især førtidspensionisters tilfredshed med tilværelsen påvirkes markant af økonomiske problemer. Forskellen er, at der kun er få efterlønsmodtagere med økonomiske problemer.

Der er altså et markant samspil, hvor forskellen mellem ledige og beskæftigedes livskvalitet er stærkt betinget af økonomiske problemer. Blandt svarpersoner uden økonomiske problemer er der kun ringe forskel i livskvalitet

mellem beskæftigede og ledige (hhv. 8,45 og 8,10). Men ledige med store økonomiske problemer angiver en gennemsnitsværdi så lav som 6,45 – mod 7,82 hos beskæftigede i samme økonomiske situation.

Det bliver endnu mere markant, når vi kontrollerer for helbredstilstand og økonomiske problemer på én gang. Blandt svarpersoner med godt helbred og god økonomi har det ikke den store effekt på livskvaliteten, hvilken status de har på arbejdsmarkedet. Efterlønsmodtagerne ligger i top med 8,92. Men de tre øvrige grupper ligger næsten på linje: 8,32 til 8,51. Selv blandt svarpersoner med mindre godt helbred er livskvaliteten forholdsvis høj, hvis økonomien er i orden – 8,43 for efterlønsmodtagere, 8,00 for beskæftigede, 7,71 for førtidspensionister og 7,48 for længerevarende ledige. Men blandt ledige med økonomiske problemer hjælper selv godt helbred ikke: Livskvaliteten angives så lavt som 6,58. Og føjes dårligt helbred til oven i, falder tallet til 6,29 – i øvrigt nogenlunde det samme som hos førtidspensionister med dårligt helbred og dårlig økonomi. Dårlig økonomi påvirker også de beskæftigedes livskvalitet, men ikke nær så meget som for ledige og tidligt tilbagetrukne.

Med et så stærkt samspil er det lidt problematisk at bruge en statistisk model som i tabel 7.17, der så at sige „lægger effekterne sammen“, variabel for variabel. Men som supplement til ovenstående at sammenfatte, hvad der forklarer hvad, går det an. Det gælder også her, at kontrol for køn, alder, uddannelse og civilstand ikke påvirker effekterne af de øvrige variable ret meget – den største ændring er, at effekten af økonomiske problemer reduceres fra $\eta = 0,40$ til $\beta = 0,35$ (søjle 3). Og her viser det sig, at effekten af oplevede økonomiske problemer er robust, næsten uanset hvad vi kontrollerer for. Når alle faktorer er med, forbliver effekten af økonomiske problemer så høj som $\beta = 0,29$. Effekten af helbredstilstand reduceres fra 0,31 til 0,21. Men effekten af beskæftigelsesstatus (beskæftiget/efterløn/ledig/førtidspension) skrumper ind fra $\eta = 0,29$ til $\beta = 0,08$.

Denne tilbageblevne effekt skyldes som sagt, at beskæftigelsesstatus primært har betydning for personer med økonomiske problemer og/eller helbredsproblemer – eller sagt på en anden måde: at økonomiske problemer især forringer livskvaliteten for mennesker, der i forvejen har andre problemer. Med andre ord støtter tallene en samspilsmodel, hvor folk kun kan klare et vist antal belastninger og navnlig er sårbare over for økonomiske belastninger. Men samtidig kan vi konstatere, at ledighedens effekt på livskvaliteten ikke primært skyldes ledighed som sådan; det er først og fremmest de lediges økonomiske problemer, der giver lavere livskvalitet.

Dette resultat er ganske opsigtsvækkende, fordi det er i modstrid med den forståelse, der har ligget bag den førte arbejdsmarkedspolitik. Derimod er den i god overensstemmelse med den internationale forskningslitteratur, hvor netop denne sammenhæng er så gennemgående, at den faktisk ikke er viet særlig megen opmærksomhed i de senere årtier (for en nyere komparativ undersøgelse, se Wheelan & McGinnity, 2000). Blot peger den danske undersøgelse her endnu mere entydigt end de fleste udenlandske undersøgelser i retning af, at økonomien er afgørende.

EN NOTE OM DE SOCIALT UDSKODTE

Det skal endnu en gang understreges, at hovedparten af de kontanthjælpsmodtagere, der har „andre problemer end arbejdsløshed“, slet ikke indgår i undersøgelsen her. Ikke overraskende peger bortfaldsanalyser på, at også de allersvageste ledige og førtidspensionister kan være noget underrepræsenterede. Dermed bevæger analysen sig stort set uden om dem, vi godt ved, er sat uden for det normale samfundsliv – den gruppe, man undertiden betegner de „socialt udstødte“. Begrebet social udstødning bruges dog i talrige betydninger: Internationalt henviser det normalt til en samtidig forarmelse på flere områder: en „kumulativ social deprivation“ – økonomisk, arbejdsmæssigt og med hensyn til sociale relationer i bred forstand (eller evt. i form af fysisk adskillelse og udvikling af en særlig kultur) (Room, 1995; Berghman, 1995; Vleminckx & Berghman, 2001; Littlewood & Herkommer, 1999; Jordan, 1996). I Danmark bruges termen ofte mere snævert.

Grænserne er dog flydende. Posedamer og hjemløse, der overnatter på gaden, er ét yderpunkt. De er meget synlige – men samtidig meget få. Hjemløsheden omfatter dog også mindre synlige grupper. Men selv hjemløshed er vanskeligt at definere. Således anfører Børner (1997) en halv snes mulige definitioner. Ofte anføres et skøn på ca. 10.000, heraf 1500–2000 på herberg, 600–1000 på gaden, og 6–9000 tilfældigt overnattende hos venner og bekendte (Brandt, 2000). Flertallet er mænd: Mens kvinder er mest udsatte for sociale problemer (ledighed, nedslidning osv.), er mænd langt mest udsat for social udstødning – uanset hvor bredt eller snævert begrebet defineres. For hjemløse er der sjældent vej til arbejdsmarkedet – men en høj overgang til førtidspension – og en høj dødelighed (Stax, 1999).

I Danmark er hjemløshed normalt hverken et arbejdsmarkedsproblem, boligproblem eller fattigdomsproblem i normal forstand (Fridberg, 1992) – derimod handler det ofte om misbrugsproblemer og/eller svære psykiske

problemer, der så at sige skaber et dobbelt udstødningsproblem: Udstødning fra arbejdsmarkedet – og fra behandlingssystemerne. Det er blandt andet i den sammenhæng, man diskuterer væresteder (Hansen, 1996; Elm Larsen & Schultz, 2001), narko på recept mv. for i det mindste at opnå en *harm reduction*.

Andre grupper af socialt udstødte, som dog har en bolig, skal hovedsagelig findes inden for gruppen af førtidspensionister og blandt de ca. 70.000 kontanthjælpsmodtagere, der har „andre problemer end ledighed“ – eller blandt de 100-120.000 danskere, der tilhører „socialgruppen“. Men „andre problemer end ledighed“ dækker dog alene over, at folk ikke er tilmeldt AF. Derfor tæller denne hovedgruppe af kontanthjælpsmodtagere også en stor gruppe danskere og ikke mindst indvandrere, der blot ikke er skønnet „arbejdsmarkedsparete“ (Bach & Harsløf, 2001). Hertil kommer grupper med helbredsproblemer samt ikke så få med psykiske problemer eller misbrugsproblemer. Det er navnlig blandt de sidstnævnte, grænsetilfældene skal findes.

Andre grænsetilfælde skal findes blandt de godt 250.000 førtidspensionister. Her er der dog tale om en lille minoritet. Langt hovedparten af førtidspensionisterne er „almindelige danskere“ med dårligt helbred. To tredjedele er over 50 år (Clement, 2001), og det store flertal har alene helbred, handicap eller psykisk lidelse som problem. Hvilket er medvirkende til, at f.eks. alkoholforbruget gennemsnitligt er det halve af den øvrige befolknings. Men der findes også mindre grupper som dem, der i 1990'erne fik tildelt førtidspension på social indikation og en overgang kom til at farve billedet af hele gruppen i offentligheden. Førtidspensionister er sjældent udstødte, men typisk ressourcetsvage – en gennemsnitsbetragtning, der dog langt fra omfatter alle.

Som sagt dækker undersøgelsen her ikke kontanthjælpsmodtagere „med andre sociale problemer end ledighed“, med mindre de aktiveres. De andre kategorier er i princippet med. Derfor kan vi i det mindste konkludere, at gruppen af socialt ekskluderede er til at overskue – men at der findes en gruppe på måske 50.000 personer uden for og under de kategorier vi behandler her, som (ofte) har sociale problemer af en ganske anden kaliber. Hertil kommer en gruppe af langtidssygemeldte, som vi kan antage, ligner førtidspensionisterne.

Social udstødning er en „skraldeeffekt“, der for den enkelte oftest er relateret til dårlig opvækst, tidlige misbrugsproblemer, samt svigt i behandlingssystemer. Det har ofte været kædet sammen med arbejdsløshed eller med fattigdom. Begge dele er dog i det danske tilfælde problematiske. For der er

ikke uden videre tale om et arbejdsmarkedspolitisk problem, og problemet kendes også i lande med fuld beskæftigelse. Der er heller ikke tale om problemer, der uden videre kan løses gennem større bevillinger. Vi har ikke her mulighed for at afgøre, om stereotyperne holder for de kontanthjælpsmodtagere, der ikke indgår i populationen. Det er en utrolig sammensat gruppe, og en undersøgelse med rent arbejdsmarkedspolitisk sigte (Bach & Harsløf, 2001) kan i lighed med bevægelserne ud og ind af „socialgruppen“ antyde, at der måske er væsentlige nuancer. Men det er under alle omstændigheder ret små grupper, vi taler om. Det er et afgørende socialpolitisk problem. Set i nærværende sammenhæng er det dog vigtigere at vide, hvordan det står til med de fem-ti pct. af befolkningen, der ligger lige over den nederste hele eller halve pct.

KONKLUSION

Med disse forbehold er det et noget andet billede, der tegner sig af de marginaliserede på arbejdsmarkedet, end det, der har præget den almindelige samfundsdebat, og som har sine rødder i det såkaldte deprivationsperspektiv på ledigheden. Det har givet anledning til nogle stereotype forestillinger, som langtfra gælder alle og i mange tilfælde ikke engang holder for en gennemsnitsbetragtning.

Navnlig synes problemer med manglende struktur på hverdagen og bortfald af sociale relationer ud over dem på jobbet ikke at være et typisk fænomen blandt de ledige. Vi kan ikke falsificere antagelsen om belastning af familien, og vi får bekræftet antagelsen om faldende selvtillid. Men vi kan til gengæld fastslå, hvad der er hovedårsagerne til fald af selvtillid og trivselsmæssige problemer i det hele taget. Det er nemlig i overraskende høj grad økonomiske problemer, der er den forbindende mekanisme mellem arbejdsløshed og trivselsproblemer.

Det ændrer ikke ved, at arbejdsløshed er en belastning. Men arbejdsløse uden økonomiske problemer trives ikke så dårligt, og den mest udbredte forklaring på, at de ledige i Danmark trods alt angiver relativt høj livskvalitet og trivsel, er netop den relativt fordelagtige økonomiske situation sammenlignet med andre lande. Ikke desto mindre er det fremgået, at både arbejdsløse og førtidspensionister også i Danmark føler sig væsentligt mere presede, end man kunne tro. For arbejdsløse er der også en mærkbar tendens til, at det økonomiske pres øges, jo længere ledigheden varer.

Alt dette bekræfter et mestringsperspektiv og lægger op til, at økonomisk

kompensation er en helt afgørende parameter for de lediges velfærd også i dag. Set ud fra et snævert økonomisk perspektiv er det for så vidt beroligende, da man i forvejen er bekymret over de svage økonomiske incitamentter til at arbejde i dag for en god del af de ledige. Dagsordenen er snarere, om det er muligt at bevare den nuværende økonomiske sikring af de ledige, uden at det giver for store økonomiske skadevirkninger. Spørgsmålet er relevant, også ud fra et socialpolitisk og demokratisk perspektiv. At dømme ud fra udviklingen i ledigheden kan det dog ikke være helt galt, jf. kapitel 3: Danmark er et af de lande, der har haft størst succes med at reducere ledigheden, herunder langtidsledigheden; de lavtuddannede har klaret sig uventet godt under opsvinget, og der er en række økonomiske begrundelser for, at høje dagpenge og ikke mindst kombinationen høj fleksibilitet-høje dagpenge („flexicurity“) er økonomisk produktiv (Kongshøj Madsen, 2002).

Men også resultaterne fra den panelundersøgelse 1994-99, der er en del af marginaliseringsundersøgelsen, peger på, at de økonomiske skadevirkninger er til at overse. I denne undersøgelse, der er en af de ganske få studier af, hvordan længerevarende lediges forventede gevinst ved at komme i arbejde påvirker deres sandsynlighed for rent faktisk at komme i arbejde, viser der sig så godt som ingen effekter, hverken på kort eller langt sigt, og hverken på registerdata eller interviewdata (Bach, 1999; Goul Andersen et al., 2003). Der er akkurat en målbar effekt på tilbøjeligheden til at søge job, men kun for små ydergrupper. Og der er desværre ingen stærk sammenhæng mellem tilbøjeligheden til at søge job og få job. Det udelukker ikke, at brugen af økonomiske incitamentter i visse situationer kan være hensigtsmæssig – og måske ud fra politiske vurderinger *rimelig* (!), uanset om det virker eller ej. Men både interviewdata og Danmarks relative succes i ledighedsbekæmpelsen kunne tyde på, at en mulig incitamenteffekt i givet fald modvirkes af en ressourceeffekt: Det er lettere at vende tilbage til arbejdslivet, når man under selv længerevarende ledighed forbliver en del af samfundet.

Men forbliver de marginaliserede grupper en del af samfundet? Hvordan forholder det sig med den sociale og politiske deltagelse, og hvordan ser det ud med den politiske identitet hos grupperne uden for eller på kanten af arbejdsmarkedet? Det er emnet for det følgende kapitel.

NOTER

- 1 Vi har ikke på dansk begreber, der dækker *social inclusion/social exclusion*, men benytter de samme termer med dansk stavemåde: „social inklusion“ og „social eksklusion“. Begreberne er også ret nye på engelsk. Begrebet „social exclusion“ har oprindelse i en fransk politisk diskurs (det kan føres tilbage til en fransk debatbog fra omkring 1970), hvorfra det er gået videre til EU-systemet og bl.a. via EU-forskningsbevillinger overført til samfundsforskningen. Social inklusion adskiller sig fra social integration, der refererer til gruppeniveauet og medlemskab af et socialt fællesskab, mens social inklusion grundlæggende er et begreb, der refererer til det individuelle niveau og refererer til deltagelse (ofte med hovedvægt på deltagelse på arbejdsmarkedet) og/eller fravær af deprivation.
- 2 Vi skal her stort set forbigå rettighedsdimensionen, men det bør (jf. diskussionen om arbejdsmarkedspolitikens faktiske implementering) nævnes, at vi tænker på rettigheder som faktiske „opportunities“, ikke kun på rent formelle rettigheder. Marginaliseringsbegrebet er grundlæggende en metafor og har ikke som sådan noget bestemt teoretisk indhold; dets betydning afhænger af, hvilket teoretisk perspektiv, det knyttes til (her: medborgerskabsperspektiv). Se i øvrigt Goul Andersen (2002d) for en nærmere diskussion.
- 3 Mange undersøgelser er rene registerundersøgelser, der ifølge sagens natur ikke kan sige noget om de lediges medborgerskab (Socialkommissionen 1992; Velfærdskommissionen 1995; Ingerslev & Pedersen, 1996; Finansministeriet, 1997a–2001; Det økonomiske Råd, 2000: 133–217). Også mange interviewundersøgelser har udelukkende fokuseret på beskæftigelse som afhængig variabel (Bach, 1984; Rosdahl, 1985; Viby Mogensén, 1995; Smith, 1998; Bach, 1999).
- 4 De to tal er ikke sammenlignelige. Den registrerede ledighed er omregnet til fuldtidsledige. Skal antallet af ledige med en ledighedsgrad over en given størrelse omregnes til fuldtidspersoner, må man gange den gennemsnitlige ledighedsgrad med antallet af personer.
- 5 Indkomster over 1 mill. er kodet som 1 mill. Dermed afviger gennemsnitsindkomsten kun lidt fra medianindkomsten.
- 6 Da der nærmest pr. definition er få førtidspensionsnister med rimeligt helbred, er det vigtigt at checke ved inspektion i form af tabeller, at dette ikke giver anledning til såkaldt multikollinearitet i de statistiske analyser, fordi næsten alle med dårligt helbred er førtidspensionister, og det derved ikke er muligt at afgøre, om helbred eller status som førtidspensionist er det afgørende.

MARGINALISERING OG DELTAGELSE

Spørgsmålet om marginaliserede gruppers politiske adfærd er ikke meget belyst, og den sociale og politiske deltagelse er det endnu mindre. Selv den litteratur, der handler om medborgerskab, drejer sig overvejende om sociale rettigheder, ikke om deltagelse. Der er i begyndelsen af 2000-årene iværksat store projekter i USA som led i Russel Sage Foundation og Carnegie Corporations store program om „Social Dimensions of Inequality“, men resultater herfra er endnu ikke publiceret, og ellers skal man faktisk tilbage til Schlozman og Verbas (1979) *Injury to Insult* for at finde større undersøgelser, der dækker hele befolkningen. Denne undersøgelse konkluderede i øvrigt, at de arbejdsløse som gruppe havde lavere politisk deltagelse og derfor var dårligt stillet mht. at forsvare deres interesser – men undersøgelsen kunne ikke påvise nogen større *kausal* effekt af arbejdsløsheden. Arbejdsløshed ramte især grupper, der i forvejen var resourcesvage, derfor havde de også lavere deltagelse og mindre mulighed for at forsvare deres interesser, men arbejdsløshed var ikke som sådan årsag til lavere politisk deltagelse.

Schlozman og Verbas undersøgelse omfattede imidlertid alle arbejdsløse (og dermed hovedsagelig korttidsledige) og havde den akutte stigning i arbejdsløsheden efter den første oliekrise som baggrund. Der er ringe viden om, hvordan det ser ud i en situation med langvarig massearbejdsløshed som i Europa i 1980'erne og 1990'erne. Selv analyser af kollektive bevægelser blandt de arbejdsløse er sjældne (Bouget, 2002). I dansk sammenhæng er emnet bl.a. berørt i Palle Svenssons og Lise Tøgebys (1991) ungdomsundersøgelse fra 1989, hvor der var tegn på høj mistillid og lav deltagelse blandt unge uden for arbejdsmarkedet – eller med andre ord antydninger af en „underklasse“ blandt de unge. Datagrundlaget var dog ret spinkelt, og det samme gælder analyser på grundlag af medborgerundersøgelsen fra 1990 (Goul Andersen & Hoff, 1995; 2001) der pegede på, at deltagelsen nok var lavere, men at det ligesom hos Schlozman og Verba *hovedsagelig* skyldtes de marginaliseredes øvrige sociale karakteristika. Et lignende resultat finder en

komparativ europæisk ungdomsundersøgelse (Hammer, 2003). Hertil kommer enkelte undersøgelser af partivalg og politiske holdninger blandt arbejdsløse og beskæftigede, som tager sigte på at efterprøve spørgsmålet om ændringer i den sociale konfliktstruktur (Bild & Hoff, 1988; Goul Andersen, 1984b; 1990c; 1999b; Banks & Ullah, 1987; Westholm & Niemi, 1986).

Marginaliseringsundersøgelsen har den fordel, at den omfatter ret store stikprøver for målgrupperne og medtager et større antal politiske variable, både om politisk engagement, deltagelse og effektivitetsfølelse, som behandles i dette kapitel, og om politiske holdninger og identiteter, som behandles i det følgende. Analysen har tre trin:

- simpel beskrivelse af forskelle: Har de pågældende grupper lavere deltagelse? Har de lige muligheder for at varetage deres interesser? osv.
- analyse af årsagsammenhænge: Er det en effekt af udstødning fra arbejdsmarkedet – eller er det en skineffekt af gruppens øvrige sociale karakteristika (herunder helbred) altså at udstødning fra arbejdsmarkedet rammer grupper, der i forvejen har lav deltagelse?
- analyser af mellemkommende variable: Er det økonomiske ressourcer, der er udslagsgivende for forskellene (som mestringsperspektivet lægger op til, jf. kapitel 7), eller er det manglende beskæftigelse som sådan (som deprivationsperspektivet implicerer), der er udslagsgivende for forskellene? I visse analyser kan vi desuden måle på nogle af de mellemkommende mekanismer, som deprivationsperspektivet lægger op til.

Det er klart, at det har stor betydning for fortolkningen, om der er tale om reelle *effekter* af situationen på arbejdsmarkedet, og om det i givet fald er dårlig økonomi eller manglende arbejde som sådan, der er årsag til lavere deltagelse. Denne årsagsstruktur er analyseret ved trinvis statistiske analyser, hvorfra kun hovedresultaterne præsenteres nedenfor; detaljerede tabeller kan ses på [www.socsci.auc.dk/demos/dansk/Projekter/fi\(goul\).htm](http://www.socsci.auc.dk/demos/dansk/Projekter/fi(goul).htm).

DELTAGELSE I FRITIDSAKTIVITETER

Ud fra et medborgerskabsperspektiv påkalder den politiske deltagelse sig særlig interesse. Men det drejer dig også om muligheden for i det hele taget at være en del af samfundslivet. Vi skal først se på fritids- og hobbyaktiviteter, efterfulgt af foreningsdeltagelse, politisk effektivitetsfølelse og slutteligt deltagelse i decideret politiske aktiviteter.

BOKS 8.1.

Fritidsaktiviteter

<p>UDADVENDTE</p> <p>Deltagelse i aktiviteter sammen med naboer, så som ordning af fællesarealer, vejfester eller lignende</p> <p>Medlemskab af idræts- eller fritidsklub</p> <p>Tilskuer til idrætsarrangementer, f.eks. fodboldkamp o.l.</p> <p>I biografen</p> <p>På restaurant</p> <p>På café/værtshus</p> <p>Ude at danse</p> <p>Til operette</p> <p>Til revy</p> <p>I teater</p> <p>Til opera</p> <p>Til klassisk koncert</p> <p>Til jazzkoncert</p> <p>Til rockkoncert/popkoncert</p> <p>Til visekoncert</p> <p>Til country & western-koncert</p> <p>På kunstudstilling</p> <p>På museum</p> <p>Lånt bøger på biblioteket</p> <p>I kirke/til religiøse arrangementer</p> <p>Deltaget i kor, orkester mv.</p> <p>Deltaget i studiekreds</p> <p>Deltaget i kursus</p>	<p>HOBBYAKTIVITETER MV.</p> <p>Læst bøger</p> <p>Læst tidsskrifter</p> <p>Læst ugeblade</p> <p>Spillet kort</p> <p>Spillet spil (f.eks. skak, ludo)</p> <p>Spillet på musikinstrument</p> <p>Sunget i kor eller orkester</p> <p>Passet børnebørn</p> <p>Vedligeholdt bil, cykel mv.</p> <p>Lavet havearbejde</p> <p>Vedligeholdt eller ombygget hus, lejlighed mv.</p> <p>Samlet på ting, frimærker mv.</p> <p>Malet, tegnet, arbejdet med ler, mv.</p> <p>Skrevet digte, artikler, dagbog mv.</p> <p>Lavet håndarbejde</p> <p>Lavet træ- og metalsløjde mv.</p>
--	--

Fritidsaktiviteter falder i to grupper: Aktiviteter hjemme og aktiviteter ude. Undersøgelsen medtager et bredt spektrum af begge dele, jf. boks 8.1. Begge typer af aktiviteter er målt med en trepunktsskala: Henholdsvis „ja, flere gange; ja, en enkelt gang; nej“ på det første spørgsmål og „hver uge; nu og da; aldrig“ på det andet. Vi har i det følgende ladet mellemkategorien veje 2. Gennemsnitligt deltager danskerne, opgjort på denne måde, i 6,4 udadvendte aktiviteter, 4,7 hobbyprægede aktiviteter og 11,1 aktiviteter i alt – hvor altså „en enkelt gang“ eller „nu og da“ tæller for en halv aktivitet. Ikke over-

TABEL 8.1.

Fritidsaktiviteter for beskæftigede, arbejdsløse og tidligt tilbagetrukne

	UDADVENDTE AKTIVITETER	HOBBYPRÆGEDE AKTIVITETER	AKTIVITETER I ALT	(N)
Beskæftiget	6,6	4,7	11,3	1081
Korttidsledig	5,9	4,4	10,3	39
Langvarigt ledig	5,0	4,6	9,5	455
Efterlønsmodtager	5,5	5,2	10,6	1036
Overgangsydelse	5,0	5,1	10,1	91
Førtidspensionist	3,8	4,2	8,0	580
Hele befolkn. (18-69 år)	6,4	4,7	11,1	1483
Eta	,27	,17	,25	

raskende er fordelingen let venstreskæv: Navnlig på udadvendte aktiviteter er der en lille gruppe med særdeles mange aktiviteter.

Tabel 8.1. viser en opgørelse af antal aktiviteter for beskæftigede, ledige og tilbagetrukne. Opdelingen mellem udadvendte og hobbyprægede aktiviteter er vigtig. De hobbyprægede aktiviteter i hjemmet varierer ikke meget. Personer på efterløn og overgangsydelse topper listen med henholdsvis 5,2 og 5,1 aktiviteter i gennemsnit. Herefter følger beskæftigede og de ledige, og til sidst kommer førtidspensionisterne med gennemsnitligt 4,3 aktiviteter. Som et mål for sammenhængens styrke er angivet en eta-koefficient, der kan variere mellem 0 og 1. Sammenhængen er kun moderat: eta = 0,17.

Sammenhængen er væsentligt stærkere, når det kommer til de udadvendte aktiviteter (eta = 0,27). Her topper de beskæftigede listen med 6,6 udadvendte aktiviteter i gennemsnit. For langvarigt ledige er tallet kun 5,0, mens kortvarigt ledige falder midt imellem. Efterlønsmodtagere og personer på overgangsydelse ligger ikke stort højere end de langvarigt ledige, men det afspejler, som vi skal se, delvist deres alder, uddannelse og civilstand: Deltagelsen i udadvendte aktiviteter er størst blandt unge, bedreuddannede og ugifte. Førtidspensionister ligger så lavt som på 3,8 aktiviteter i gennemsnit.

Selv om visse af forskellene udligner hinanden, så er der dog en klar tendens til, at langtidsledige og førtidspensionister scorer lavest på det samlede indeks for fritidsaktiviteter: Henholdsvis 9,5 og 8,0, mod et (vejet)

befolkningsgennemsnit på 11,1, hvor beskæftigede ligger lidt over og efterlønsmodtagere lidt under befolkningsgennemsnittet.

Som sagt varierer aktiviteten med køn, alder, uddannelse og civilstand: Kvinder er lidt mere aktive end mænd, navnlig når det gælder aktiviteter i hjemmet. Aktiviteter i hjemmet tiltager med alderen, mens udadvendte aktiviteter aftager. Gifte/samlevende har flere fritidsaktiviteter i hjemmet og færre udenfor. Og uddannelse hænger meget stærkt sammen med udadvendte aktiviteter, men påvirker kun aktiviteter i hjemmet forholdsvis lidt. Spørgsmålet er derfor, hvor meget der står tilbage af forskellene mellem beskæftigede, ledige og tilbagetrukne, når vi tager højde for gruppernes forskellige sammensætning på køn, alder, uddannelse osv.

Det er belyst i tabel 8.2, hvor vi udelukkende ser på udadvendte fritidsaktiviteter.¹ Korttidsledige og personer på overgangsydelse er holdt uden for analysen. Det forstærker sammenhængen med beskæftigelsesstatus til $\eta = 0,30$. Herudover er deltagelsen navnlig påvirket af skole- og erhvervsuddannelse og selvrapporteret helbredstilstand ($\eta =$ hhv. 0,29, 0,28 og 0,35)². Derfor kunne forskellen mellem beskæftigede, ledige, efterlønsmodtagere og førtidspensionister tænkes at være en skineffekt af disse faktorer. En kontrol for køn, alder og uddannelse reducerer da også effekten noget. Effekten af arbejdsmarkedsstatus er nu $\beta = 0,23$, altså en ikke ubetydelig reduktion. Tabellen viser også nærmere, hvad der sker. Den oprindelige forskel mellem beskæftigede og langtidsledige er 1,63 aktiviteter, men tager vi højde for forskellen i køns-, alders- og uddannelsessammensætningen, reduceres forskellen til 1,19 aktiviteter. Forskellen mellem efterlønsmodtagere og førtidspensionister forbliver derimod uændret. Når vi også tager højde for forskelle i helbredstilstand,³ falder effekten af beskæftigelsesstatus yderligere, fra $\beta = 0,23$ til 0,17. Ikke overraskende er det navnlig forskellen mellem førtidspensionister og efterlønsmodtagere, der påvirkes her, men også forskellen mellem beskæftigede og ledige er i nogen grad en effekt af forskelle i helbredstilstand. Af den oprindelige forskel mellem beskæftigede og ledige på 1,63 aktiviteter er kun 0,99 aktiviteter en *effekt* af arbejdsmarkedsstatus. Det ændrer ikke ved, at de ledige har lavere deltagelse end de beskæftigede, men det er altså ikke arbejdsløsheden, der frembringer hele forskellen. Forskellen mellem beskæftigede og førtidspensionister (oprindelig 2,83 aktiviteter) skrumper ind til ca. det halve (1,44), når vi kontrollerer for sociale baggrundsvariable og helbred.

Disse forskelle er dog fortsat statistisk signifikante. Men *hvorfor* er der så denne effekt af beskæftigelsesstatus? Er det på grund af manglende beskæfti-

TABEL 8.2.

Arbejdsmarkedsstatus og antal udadvendte fritidsaktiviteter, kontrolleret for sociale baggrundsfaktorer, helbred, økonomiske problemer og indkomst mv. 1999. MCA-analyse

	ANTAL AKTIVITETER (AFVIGELSE FRA GENNEMSNIET)					FORSKELLE		ETA/ BETA
	Beskæftigede	Langvarigt ledige	Efterlønsmodtagere	Førtidspensionister	Beskæftigede – ledige	Efterløn – førtidspens		
ALLE								
Oprindelig afvigelse	1,12	-0,51	0,02	-1,71	1,63	1,73	,30	
Kontrol for køn, alder, uddannelse	0,65	-0,54	0,34	-1,41	1,19	1,75	,23	
Do. + helbred	0,43	-0,56	0,35	-1,01	0,99	1,36	,17	
Do. + økonomiske problemer	0,29	-0,39	0,37	-0,93	0,68	1,30	,15	
Do. + selvillid, kontakt venner	0,22	-0,35	0,39	-0,87	0,57	1,26	,14	
GIFTE/SAMLEVENDE								
Oprindelig afvigelse	0,95	-0,41	0,01	-1,86	1,36	1,87	,27	
Kontrol for køn, alder, uddannelse, helbred	0,39	-0,30	0,22	-1,19	0,69	1,41	,16	
Do. + økonomiske probl., husstandsindkomst	-0,18	0,22	0,37	-0,67	-0,40	1,04	,11	
(N) alle	1081	456	1041	583				
(N) gifte/samlevende	794	284	846	349				

Anm.: Data i denne og de følgende tabeller er uvejede (bortset fra en aldersopvejning på befolkningsdelen til korrektion af en lille overrepræsentation af 60-66-årige). Basis er således 1081 beskæftigede, 1041 efterlønsmodtagere, 456 langtidsledige og 583 førtidspensionister. Beta er statistisk signifikant, hvor intet andet er anført.

gelse som sådan (som deprivationsteorien ville hævde), eller er det på grund af de marginaliseredes økonomiske problemer (som mestringssteorien ville foreslå)? Det er undersøgt i fjerde række i tabel 8.2. Det viser sig, at de økonomiske problemer (*economic hardship*) forklarer en lille del af kausaleffekten af arbejdsmarkedsstatus, der falder fra $\beta = 0,17$ til $0,15$. Navnlig reduceres forskellen mellem beskæftigede og ledige – fra $0,99$ til $0,68$ aktiviteter – dvs. at en tredjedel af kausaleffekten skyldes økonomiske problemer. Forskellen mellem efterlønsmodtagere og førtidspensionister påvirkes næsten ikke.

Endelig kan vi teste to af de nøglevariable, som deprivationsteorien ville foreslå: Sociale netværk og manglende selvtillid. Begge er relevante forklaringer på fritidsaktivitet, men ikke på sammenhængen mellem beskæftigelsesstatus og fritidsaktivitet. Effekten af arbejdsmarkedsstatus reduceres kun fra $\beta = 0,15$ til $0,14$. Forskellen mellem beskæftigede og langvarigt ledige mindskes fra $0,68$ til $0,57$. Resultaterne levner således ingen tvivl om, at oplevede økonomiske problemer er en vigtigere forklaring på de lediges lavere deltagelse end manglende selvtillid og social isolation (målt ved kontakthypighed med venner). Selvtillid og kontakt med venner giver heller ikke noget væsentligt bidrag til at forklare forskellen mellem førtidspensionister og efterlønsmodtagere.

Alt i alt er størstedelen af forskellen mellem beskæftigedes og langtidslidiges fritidsaktiviteter enten en skineffekt af sociale baggrundsvARIABLE og helbred, eller en effekt, der skyldes de marginaliseredes økonomiske problemer. To af deprivationsteoriens nøglevariable: Social kontakt og selvtillid bidrager *ikke* ret meget til at forklare det, der står tilbage. Førtidspensionister skiller sig mere ud. Her forklarer uddannelse, helbred og økonomi broderparten af forskellen i forhold til de beskæftigede (fra en forskel på $2,83$ aktiviteter til en forskel på $1,22$), men kun en mindre del af forskellen i forhold til efterlønsmodtagerne (fra en forskel på $1,73$ til $1,30$ aktiviteter).

I ovenstående beregninger er økonomiske faktorer imidlertid alene målt ved økonomiske problemer, men det er relevant også at inddrage faktisk indkomst. Da vi ikke har mulighed for at beregne ækvivalente disponible indkomster, gennemføres i stedet en parallel analyse for gifte/samlevende, hvor vi kan inddrage effekten af husstandsindkomst. Husstandsindkomst har ingen effekt overhovedet på hobbyprægede aktiviteter i hjemmet. Men for gifte/samlevende er det – egentlig ikke så overraskende – den stærkeste prediktor overhovedet for fritidsaktiviteter uden for hjemmet ($\eta = 0,37$).

Effekten af at inddrage indkomst er da også slående. Generelt svarer tallene for gifte/samlevende stort set til tallene for samtlige. Dog er forskellen

mellem beskæftigede og længerevarende ledige i udgangspunktet knapt så udtalt – i god overensstemmelse med, at stort set alle ledighedens negative effekter er værre for enlige end for gifte/samlevende. Derimod er det mere usikkert, hvorfor forskellen mellem efterlønsmodtagere og førtidspensionister øjensynligt er tilsvarende skærpet blandt gifte/samlevende. Hvorom alting er, virker kontrollen for bagvedliggende variable stort set som ovenfor – dog er en endnu større del af forskellen mellem ledige og beskæftigede en skineffekt. Det slående er imidlertid, at forskellen mellem beskæftigede og ledige nærmest vendes om, når vi kontrollerer for de to økonomiske variable: Blandt gifte/samlevende er de ledige alt andet lige en smule mere aktive end beskæftigede på et givet indkomstniveau. Forskellen mellem netop disse to grupper er ikke statistisk signifikant, men den peger altså i den „forkerte“ retning. Alt andet lige har gifte/samlevende ledige lidt flere fritidsaktiviteter end beskæftigede. Imidlertid er alt andet ikke lige: Uddannelse, indkomst og oplevet økonomisk utryghed er markant forskellig, og derfor er beskæftigede langt mere aktive end ledige. Det, der står tilbage, er tidsfaktoren. Familien får et større samlet overskud af tid, som alt andet lige ville give større aktivitet. Men det materialiserer sig ikke på grund af de lediges indkomststab, der lægger en dæmper på aktiviteterne. Det gør de postulerede socialpsykologiske mekanismer derimod ikke.

Navnlig for arbejdsløse og førtidspensionister er det til gengæld en vigtig begrænsning, at resultatet kun gælder gifte/samlevende. Blandt ugifte er årsageffekten af beskæftigelsesstatus stærkere ($\beta = 0,20$), og den reduceres kun til $\beta = 0,18$ ved kontrol ved de økonomiske variable. Husstandsindkomst er uden betydning, mens økonomiske problemer dog betyder noget.⁴ Selvtillid er også uden betydning for ugifte, hvorimod kontakt med venner har rimeligt stor betydning. Det påvirker dog ikke effekten af beskæftigelsesstatus, om kontakt med venner inddrages – dvs. det er en *supplerende* variabel og ikke som deprivationsteorien foreskriver en *mellekommende* variabel; i så fald skulle effekten af beskæftigelse blive mindre, når vi kontrollerede for kontakt med venner.

Disse resultater forekommer ganske plausible, og det forhold, at indkomst er den stærkeste årsagsfaktor til at forklare udadventt aktivitet, men uden betydning for de hobbyprægede, eliminerer frygten for, at der kunne være tale om en „nonsense correlation“. Vi står således med et meget stærkt indicium for, at økonomien er en helt afgørende faktor for de lediges mulighed for at være en del af samfundet. For gifte/samlevende synes det endda at være *den* afgørende faktor. For enlige står derimod en ret betydelig forskel

TABEL 8.3.

Beskæftigelsesstatus, husstandsindkomst og antal udadvendte fritidsaktiviteter blandt gifte/samlevende, samt fordeling efter husstandsindkomst. 1999

HUSSTANDSINDKOMST	ANTAL FRITIDSAKTIVITETER			
	Beskæftigede	Langtidsledige	Efterløn	Førtidspension
Under 250.000	(5,13)	4,47	4,62	3,15
250.000-349.000	4,83	5,05	5,80	3,60
350.000-449.000	5,62	5,93	7,31	5,00
450.000 og derover	7,19	6,41	8,26	(6,48)
Alle	6,60	5,28	5,55	3,80
INDKOMSTFORDELING	FORDELING AF SAMTLIGE SVARPERSONER EFTER INDKOMST (PCT.)			
Under 250.000	3	30	48	56
250.000-349.000	8	33	35	22
350.000-449.000	22	22	12	12
450.000 og derover	67	15	5	10
I alt	100	100	100	100
	(N)			
Under 250.000	21	61	316	141
250.000-349.000	55	68	232	54
350.000-449.000	157	45	79	31
450.000 og derover	475	32	37	24
I alt	708	206	664	250

mellem beskæftigede og ledige tilbage. Det er i bedre overensstemmelse med deprivationsteorien, men et forsøg på at teste to af de mulige mellemkommende variable, manglende selvtillid og social isolation, viser i det mindste, at dét ikke er forklaringen.

Tablet 8.3 beskriver sammenhængen mellem indkomst og deltagelse for gifte/samlevende lidt mere detaljeret. Selv om vi ikke her kan kontrollere for bl.a. uddannelse, giver tabellen et ret fint indblik i situationen.⁵ Efterlønsmodtagerne er måske den bedste illustration. Deres deltagelse i udadvendte fritidsaktiviteter var væsentligt lavere end de beskæftigedes – 5,55 mod 6,60. Men det hænger sammen med, at næsten halvdelen (48 pct.) lå i

den laveste indkomstkategori (under 250.000 kr.); kun tre pct. af de beskæftigede familier lå i den samme kategori – for få til, at vi kan sige noget sikkert om deres deltagelse. Den halvdel af efterlønsmodtagerne, der har meget lave indkomster, har ikke særligt høj deltagelse. Til gengæld er der en veritabel deltagelseselite blandt efterlønsmodtagere over dette minimum, i særdeleshed blandt de 17 pct., som har over 350.000 i husstandsindkomst. Her kan de beskæftigede ikke være med.

Førtidspensionisternes indkomstfordeling er ikke så forskellig fra efterlønsmodtagernes – men deltagelsen ligger på alle niveauer lavere. Men det fremgår dog – med forbehold for stikprøveusikkerhed – at deltagelsesniveauet er dobbelt så højt blandt førtidspensionister med husstandsindkomst over 450.000, som det er blandt dem med under 250.000. Samtidig er førtidspensionister med indkomst over 350.000 ikke specielt handicappede rent deltagelsesmæssigt, sammenlignet med beskæftigede.

Det er de ledige heller ikke. Også de ledige ligger lavt i indkomstfordelingen – om end lidt højere end de to førnævnte grupper. Blandt ledige med husstandsindkomster fra 250-349.000 og fra 350-449.000 er aktivitetsniveauet imidlertid lidt højere end blandt de beskæftigede. Det gælder nok i virkeligheden også i intervallet over 450.000, for det er først i intervallet fra 600.000 og opefter, de beskæftigedes deltagelse for alvor stiger (til 8,08), mens den i de to mellemliggende intervaller er henholdsvis 6,05 og 6,74 – svarende til niveauet for de ledige, der sjældent kommer over 600.000 i husstandsindkomst.

Tabellen illustrerer endelig, at det *er* forsvarligt at kontrollere for indkomst. Godt nok lever beskæftigede og personer på overførselsindkomst – selv når det gælder familieindkomst – *næsten* i to forskellige verdener: I stikprøven her lever 11 pct. af de beskæftigede i familier med husstandsindkomst under 350.000, mod 63 pct. af de langvarigt ledige, 78 pct. af førtidspensionisterne og 83 pct. af efterlønsmodtagerne (TV-Avisens brug af en golfbane som billedside i indslag om efterløn siger en del om, at golf er blevet en folkesport, men ikke meget om efterlønsmodtagerne!). Men der er trods alt så meget overlap, at den isolerede effekt af indkomst og arbejdsmarkedsstatus kan måles.

FORENINGSAKTIVITET

Marginaliseringsundersøgelsen omfatter også en opgørelse af foreningsmedlemskaber og -aktivitet. Opgørelsen er mindre omfattende end i med-

BOKS 8.2.

Foreningsmedlemskaber

<p>ER DE MEDLEM AF EN IDRÆTS- ELLER FRITIDSKLUB?</p> <p>[hvis ja: hvilke(n)]:</p> <p>Atletik- eller gymnastikforening</p> <p>Motion og fitness</p> <p>Golf</p> <p>Tennis</p> <p>Boldspil/holdsport</p> <p>Badminton</p> <p>Ridning</p> <p>Svømning</p> <p>Bowling</p> <p>Cykling</p> <p>Sejlads</p> <p>Jagt</p> <p>Fiskeri</p> <p>Andet</p>	<p>ER DE MEDLEM AF EN FAGFORENING?</p> <p>ER DE MEDLEM AF EN ELLER FLERE AF FØLGENDE ORGANISATIONER, KLUBBER OG FORENINGER?</p> <p>Religiøs forening</p> <p>Kvindeorganisation</p> <p>Boligforening</p> <p>Menneskerettigheder/tredje verden</p> <p>Natur-/dyrebeskyttelse</p> <p>Kunst- og teaterforening</p> <p>Musikforening, korps, kor o.l.</p> <p>Rotary, loge, Lions Club</p> <p>Andre foreninger</p>
---	--

borgerundersøgelser, hvor der vises kort eller spørges eksplicit til 30-50 forskellige organisationstyper, ofte med angivelse af navne. Det er velkendt, at målinger af antal foreningsmedlemskaber er stærkt følsom over for målemetoden.

Mange medlemskaber huskes nemlig først, når folk mindes eksplicit om dem. Sociale forskelle er dog gennemgående robuste over for målemetoden, og det er dem, vi er interesseret i her. Vi har bl.a. eksplicit nævnt idræts- og sportsforeninger, fagforeninger, boligforening, miljøorganisation mv. (jf. boks 8.2) – men ikke brugsforening, motorejerorganisation, grundejerforening mv., som typisk vil blive glemt. I relation til førtidspensionister og efterlønsmodtagere skal det bemærkes, at pensionistforeninger heller ikke er eksplicit nævnt. Partimedlemskab er målt særskilt og er ikke medregnet i sammentællingen. Målingen her giver et gennemsnit på 2,1 foreninger, mod et gennemsnit på 3,3-3,5 ved mere omfattende målinger med visning af kort etc. (Goul Andersen, 2002a) – men så er medlemskab af brugsforeningen også talt med.

De sociale variationer er store, når det gælder grupper med forskellig pla-

BOKS 8.3.

Frivilligt arbejde

HAR DE INDEN FOR DET SIDSTE ÅR UDFØRT FRIVILLIGT ARBEJDE, F.EKS. FORENINGSARBEJDE INDEN FOR NOGLE AF DISSE FORENINGER, I SPORTSKLUB ELLER PÅ ANDEN VIS?

Sportsklub	Socialt arbejde omkring børn
Beboerforening	Socialt arbejde omkring ældre
Spejderorganisation	Andet frivilligt socialt arbejde
International hjælpeorganisation	Andet
Kirkeligt menighedsarbejde	

cering på arbejdsmarkedet, jf. tabel 8.4. Også her får vi understreget efterlønsmodtagernes høje aktivitetsniveau. De har flere medlemskaber af foreninger end de beskæftigede, med et gennemsnit på 2,41 medlemskaber, mod 2,21 blandt beskæftigede og 2,19 blandt personer på overgangsydelse. Korttidsledige har 1,78 medlemskaber i snit og langvarigt ledige kun 1,68. Herfra er der yderligere et spring ned til førtidspensionisterne, der i gennemsnit kun har 1,28 foreningsmedlemskaber.

Disse tal er dog påvirket af, at navnlig førtidspensionister sjældent er medlem af en fagforening. Eksklusive fagforeninger ser tallene knapt så dramatiske ud; rangordenen er næsten den samme, bortset fra, at de langvarigt ledige nu rykker ned på sidstepladsen, men forskellene er mindre ($\eta = 0,15$ mod

TABEL 8.4.

Foreningsaktiviteter for beskæftigede, arbejdsløse og tidligt tilbagetrukne. 1999

	GENNEMSNITLIGT ANTAL MEDLEMSKABER		ANDEL UDEN FORENINGS- MEDLEMSKAB (PCT.)		(N)
	inkl. fagf.	ekskl. fagf.	inkl. fagf.	ekskl. fagf.	
Beskæftiget	2,21	1,34	3	28	1081
Korttidsledig	1,78	1,10	19	38	39
Langvarigt ledig	1,68	0,96	16	47	455
Efterlønsmodtager	2,41	1,52	2	26	1036
Overgangsydelse	2,19	1,27	3	30	91
Førtidspensionist	1,28	1,07	33	39	580
Hele befolkningen 18-69 år (vejret)	2,07	1,31	7	30	1483

eta = 0,28, når fagforeninger regnes med). Igen skal det nævnes, at pensionistforeninger ikke er eksplicit omtalt på listen over organisationer. Det er måske medvirkende til, at der er lidt flere, der nævner medlemskab af „andre foreninger“, blandt efterlønsmodtagere og førtidspensionister – men det er sandsynligt, at sådanne medlemskaber er underreporteret. Også fraregnet fagforeninger er der dog 50 pct. flere foreningsmedlemmer blandt efterlønsmodtagere end blandt førtidspensionister.

Som sagt er det et problem i sig selv, at grupper, der er marginaliserede på arbejdsmarkedet, også har lav foreningsdeltagelse. Men det er samtidig vigtigt at vide, om det er arbejdsløsheden, der er årsagen, eller det er de arbejdsløses sociale sammensætning. Igen kan vi i tabel 8.5 følge, hvad der sker, når vi tager højde for andre faktorer, som forstyrrer eller forklarer sammenhængen. Udgangspunktet er en stærk effekt af erhvervs-mæssig status, eta = 0,30 på det uvejede datamateriale, hvor de to små grupper af korttidsledige og personer på overgangsydelse er sorteret fra. Det dækker over, at beskæftigede i gennemsnit har 0,53 medlemskaber mere end langvarigt ledige. Tilsvarende er der 1,12 flere medlemskaber i gennemsnit blandt efterlønsmodtagere end blandt førtidspensionister – næsten dobbelt så mange.

Næste række viser forskellene efter kontrol for køn, alder, uddannelse og civilstand. Det reducerer ikke effekten, nærmest tværtimod (beta = 0,31), men nærmere bestemt sker der det, at forskellen mellem beskæftigede og længerevarende ledige bliver lidt mindre, forskellen mellem efterlønsmodtagere og førtidspensionister lidt større. I tredje række er der også taget højde for forskelle i helbredstilstand, dvs. tilbage står den rene årsagseffekt af beskæftigelsesstatus. Den forbliver næsten uændret, men effekten af ledighed reduceres yderligere: Forskellen mellem beskæftigede og langvarigt ledige er nu nede på 0,37 medlemskaber. Som fjerde række viser, bliver denne forskel endnu mindre (0,28 medlemskaber), når vi kontrollerer for økonomiske problemer. Med andre ord skyldes halvdelen af forskellen ikke arbejdsløshed som sådan. Igen kan det konstateres, at det ikke er de lediges lavere selvtilid eller mindre kontakt med venner, der forklarer effekten af ledighed – forskellen skrumper marginalt til 0,24 medlemskaber – fortsat en statistisk sikker forskel.

Forskellen mellem førtidspensionister og efterlønsmodtagere er næsten upåvirket af alle disse kontroller – til gengæld viser det sig, at de beskæftigedes foreningsmedlemskab ikke er nær så omfattende, som man skulle forvente ud fra deres øvrige sociale karakteristika. Efterlønsmodtagerne fremstår som mere og mere hyperaktive; alt andet lige er der lige så stor forskel

TABEL 8.5.

Beskæftigelsesstatus og foreningsmedlemskaber, kontrolleret for sociale baggrundsfaktorer, helbred, økonomiske problemer og indkomst mv. 1999. MCA-analyse

	ANTAL MEDLEMSKABER (AFVIGELSE FRA GENNEMSNIET)				FORSKELLE		ETA/ BETA
	Beskæftigede	Langvarigt ledige	Efterlønsmodtagere	Førtidspensionister	Beskæftigede – ledige	Efterløn – førtidspension	
ALLE							
Oprindelig afvigelse	0,18	-0,35	0,38	-0,74	0,53	1,12	,30
Kontrol for køn, alder, uddannelse	0,08	-0,35	0,48	-0,72	0,43	1,20	,31
Do. + helbred	0,02	-0,35	0,48	-0,63	0,37	1,11	,29
Do. + økonomiske problemer	-0,02	-0,30	0,49	-0,61	0,28	1,10	,29
Do. + selvillid, kontakt venner	-0,04	-0,28	0,49	-0,59	0,24	1,08	,28
GIFTE/SAMLEVENDE							
Oprindelig afvigelse	0,15	-0,44	0,32	-0,75	0,59	1,07	,28
Kontrol for køn, alder, udd. helbred	-0,05	-0,44	0,45	-0,63	0,39	1,08	,28
Do. + økon. probl., husstandsindkomst	-0,13	-0,31	0,41	-0,47	0,18	0,88	,24

(N): Se tabel 8.2.

mellem efterlønsmodtagere og beskæftigede, som der er mellem beskæftigede og førtidspensionister.

Denne tendens får et sidste nøk, når vi ser på gifte/samlevende og inddrager husstandsindkomst. I betragtning af deres lave indkomst har efterlønsmodtagerne ualmindelig mange foreningsmedlemskaber, hvorimod der ikke er ret meget tilbage af den oprindelige forskel mellem beskæftigede og langvarigt ledige: Kun 0,19 medlemskaber. Derimod forbliver der en markant forskel mellem førtidspensionister og efterlønsmodtagere: 0,90. Disse sidste forskelle er i øvrigt helt upåvirkede af, om sociale kontakter og selvtilid er med eller ej: Det er skinsammenhænge, og det er de arbejdsløses lave indkomst og oplevede økonomiske problemer, der forklarer to tredjedele af den umiddelbare forskel mellem beskæftigede og langvarigt lediges medlemskab af foreninger. Det meste af resten forklares i øvrigt af, at længerevarende ledige også omfatter et mindretal af kontanthjælpsmodtagere, der ikke er medlem af en fagforening.

Netop fagforeningsmedlemskab er vigtigt. Kontanthjælpsmodtagere og førtidspensionister forventes normalt ikke at være medlem af en fagforening. Derfor vil det være interessant at se, hvordan tallene ser ud, hvis vi sorterer fagforeningsmedlemskab fra og udelukkende ser på de foreninger, der er åbne for alle. Som det fremgår af tabel 8.6, bliver effekten af arbejdsmarkedsstatus her mindre ($\eta = 0,16$), og førtidspensionisterne fremstår ikke længere som så ekstremt passive. Men de grundlæggende forskelle består.

I tabellens anden søjle tager vi højde for skinsammenhænge fremkaldt af køn, alder, uddannelse, civilstand og helbredstilstand. Det reducerer som ovenfor forskellen mellem beskæftigede og ledige betragteligt, til 0,22 medlemskaber. Mere overraskende fremstår førtidspensionisterne nu som „alt andet lige“ mindst lige så hyppigt medlemmer af foreninger som beskæftigede. Begge tendenser forstærkes yderligere, når der kontrolleres for økonomiske problemer (og andre mellemkommende variable), hvor forskellen mellem ledige og beskæftigede når ned på 0,13. Derimod bliver efterlønsmodtagernes høje medlemskab endnu mere accentueret, og den samlede effekt forbliver høj ($\beta = 0,19$). Igen er det uden betydning, om kontakt med venner og selvtilid inddrages som mellemkommende variable eller ej. De er ikke med til at forklare, at ledige har lavere foreningsmedlemskab.

Men der er nu heller ikke meget at forklare: For gifte/samlevende reduceres forskellen mellem ledige og beskæftigede til 0,08 medlemskaber, når der kontrolleres for økonomiske faktorer, der forklarer størstedelen af den

TABEL 8.6.

Beskæftigelsesstatus og foreningsmedlemskaber ekskl. fagforeninger, kontrolleret for sociale baggrundsfaktorer, helbred, økonomiske problemer og indkomst mv. 1999. MCA-analyse

	ANTAL MEDLEMSKABER (AFVIGELSE FRA GENNEMSNIT)				ETA/ BETA
	Beskæftigede	Langvarigt ledige	Efterlønsmodtagere	Førtidspensionister	
ALLE					
Oprindelig afvigelse	0,05	-0,33	0,22	-0,22	,16
Kontrol for køn, alder, uddannelse, helbred	-0,12	-0,34	0,33	-0,10	,19
Do. + økon. problemer, selvtillid, kontakt venner	-0,17	-0,30	0,34	-0,06	,19
GIFTE/SAMLEVENDE					
Oprindelig afvigelse	0,04	-0,41	0,19	-0,23	,16
Kontrol for køn, alder, udd., helbred	-0,13	-0,39	0,29	-0,09	,18
Do. + økon. problemer, husstandsindkomst	-0,21	-0,29	0,28	0,06	,18

(N): Se tabel 8.2.

tilbageblevne variation mellem beskæftigede og ledige. Anderledes med efterlønsmodtagerne, der skiller sig ud med en meget høj deltagelse.

Vi skal senere vende tilbage til den faglige deltagelse. Foreløbig kan det konstateres, at effekten af ledighed, når det gælder foreningsmedlemskab, i første række er en skinsammenhæng og i anden række et spørgsmål om de lediges økonomiske ressourcer. Megen anden effekt er der ikke. Derimod er der en forskel mellem efterlønsmodtagere og førtidspensionister – der dog begge har pæne medlemstal i betragtning af, at førtidspensionister normalt ikke er medlem af en fagforening. Uanset hvad der forklarer forskellene, står det dog tilbage, at de svage grupper *har* lavere deltagelse og dermed mindre mulighed for at gøre sig gældende eller for at fungere som ligeværdige medborgere. Det synes bare – modsat den dominerende opfattelse siden begyndelsen af 1990'erne – ikke at være manglende beskæftigelse, der er forklaringen.

Men hvordan er så sammenhængen, når vi kommer til mødedeltagelse og frivilligt arbejde? Her skal vi i første omgang holde den faglige deltagelse

uden for, og desværre har vi heller ikke oplysninger om mødedeltagelse, når det gælder fritidsorganisationer. Med disse begrænsninger viser tabel 8.7 de vigtigste forskelle. Det er et ganske andet mønster, vi finder i foreningsdeltagelse, end vi fandt i foreningsmedlemskab: De marginaliserede havde væsentligt færre foreningsmedlemskaber, men der er næsten ingen forskel til de beskæftigede, når det gælder mødedeltagelse og tillidshverv. Andelen, der deltager i foreningsmøder, er henholdsvis 26 og 23 pct. hos beskæftigede og langvarigt ledige, og henholdsvis 31 og 29 pct. hos efterlønsmodtagere og førtidspensionister. Andelen med tillidshverv varierer fra otte til ti pct. Alt sammen med den tilføjelse, at faglige organisationer og fritidsorganisationer er holdt uden for. Disse forskelle og manglen på samme påvirkes ikke syn-derligt ved diverse kontroller.

Der er væsentligt større forskel i andelen, der har udført frivilligt arbejde inden for det sidste år, ikke mellem førtidspensionister og efterlønsmodtagere (hhv. 33 og 38 pct.), men derimod mellem beskæftigede (54 pct.) og læn-gerevarende ledige (33 pct.). Kontroller for social baggrund og helbred reducerer forskellen mellem beskæftigede og ledige fra 21 til 16 procent-point, kontrol for sociale netværk, økonomiske problemer og selvtilid bringer forskellen ned på 13 procentpoint, og blandt gifte/samlevende reduceres forskellen til 11 procentpoint, når der kontrolleres for økonomiske variable. Forskellen er dermed ikke længere statistisk signifikant blandt gifte/samlevende.

Om det skyldes manglende overskud til at gøre noget for andre, om det opfattes som værende på kant med rådighedsforpligtelsen, eller om det skyldes noget helt tredje, siger tallene ikke noget om. Men forskellen mellem ledige og beskæftigede i tilbøjelighed til at udføre frivilligt arbejde er ganske markant, det er ikke kun en skinsammenhæng, og den hænger kun i begrænset grad sammen med de lediges manglende økonomiske ressourcer. Forskellen i forhold til, hvad vi fandt mht. fritidsaktiviteter, er i alt fald slående.

Man kunne måske ligefrem forestille sig, at ledighed førte til udviklingen af en slags kynisme, hvor man – bortset fra de økonomiske begrænsninger – godt kan gøre noget for sig selv (fritidsaktiviteter), men ikke for andre (frivilligt arbejde). Uden at foregribe analysen i det følgende kapitel kan det dog nævnes, at en sådan fortolkning ikke finder støtte. Både indeks for social tillid, egoisme og altruisme er introduceret som mellemkommende variable, men ændrer ikke forskellen mellem lediges og beskæftigedes tilbøjelighed til at udføre frivilligt arbejde. Dvs. det kan fastslås med rimelig stor sikkerhed, at forskellen ikke er normativt begrundet.

TABEL 8.7.

Mødedeltagelse, tillidshverv og frivilligt arbejde i foreninger. 1999. Pct.

	MØDEDELTAELSE		FRIVILLIGT ARBEJDE	(N)
	OFTTE + NOGLE GANGE	TILLIDSHVERV		
Beskæftiget	26	10	54	1081
Korttidsledig	26	8	31	39
Langvarigt ledig	23	10	33	455
Efterlønsmodtager	31	10	38	1036
Overgangsydelse	21	8	29	91
Førtidspensionist	29	9	33	580
Hele befolkningen (18-69 år)	26	10	49	1483

Anm. Inden for det sidste år. Opgjort ekskl. fagforeninger. Mødedeltagelse og tillidshverv endvidere ekskl. fritidsorganisationer.

DET DANSKE SYSTEM FOR ARBEJDSLØSHEDSFORSIKRING OG DE LEDIGES FAGLIGE DELTAGELSE

En faktor, der har afgørende betydning for de lediges deltagelse i foreningslivet i Danmark, er det danske system for arbejdsløshedsforsikring, der adskiller sig fra de fleste andre lande. Normalt er arbejdsløshedsforsikring obligatorisk og finansieret med obligatoriske bidrag fra arbejder og arbejdsgiver (svarende til en bruttoskat på arbejde). I Danmark er arbejdsløshedsforsikringen også statsstøttet, men baseret på frivilligt medlemskab af a-kasser tilknyttet fagforeningerne. Dette system – *Ghent-systemet*, opkaldt efter den belgiske by, der „opfandt“ modellen – er sådan set et levn fra velfærdsstatens liberale fortid (Korpi, 2002), som har overlevet, navnlig fordi det har den sideeffekt at knytte lønmodtagerne til fagforeningerne. De fire lande, der har bevaret systemet – Belgien, Danmark, Sverige og Finland – har da også markant højere faglige organisationsprocenter end andre lande og er ikke i nær samme grad ramt af fagforeningernes nedtur som andre lande.

Men systemet har også den positive demokratiske sideeffekt, at det knytter de arbejdsløse til fagforeningerne, der jo i andre lande normalt er en organisation for beskæftigede. Dette har i øvrigt også en længere række af positive økonomiske sideeffekter.⁶ Vi finder da også, at dagpengemodtagerne har en høj faglig organisationsprocent, jf. tabel 8.9, mens den er meget lav hos konstanthjælpsmodtagerne – nogenlunde på samme niveau som hos norske

TABEL 8.8.

Beskæftigelsesstatus og deltagelse i frivilligt arbejde, kontrolleret for sociale baggrundsfaktorer, helbred, økonomiske problemer og indkomst mv. 1999. MCA-analyse

	ANTAL DELTAGERE (PROCENTPOINT AFVIGELSE FRA GENNEMSNIT)				ETA/ BETA
	Beskæftigede	Langvarigt ledige	Efterlønsmodtagere	Førtidspensionister	
ALLE					
Oprindelig afvigelse	12	-9	-4	9	,18
Kontrol for køn, alder, udd., helbred	6	-10	1	-3	,11
Do. + økonomiske probl., selvtillid, kontakt venner	4	-9	5	-1	,08
GIFTE/SAMLEVENDE					
Oprindelig afvigelse	14	-12	-5	-10	,21
Kontrol for køn, alder, udd., helbred	6	-13	0	-3	,12
Do. + økon. problemer, husstandsindkomst	2	-9	2	-3	,07 ^{ns}

(N): Se tabel 8.2.

ns = ikke signifikant.

arbejdsløse (Goul Andersen & Hoff, 2001). I undersøgelsen her er 90 pct. af dagpengemodtagerne medlem af en fagforening (mod 86 pct. af de beskæftigede), men kun 10 pct. af kontanthjælpsmodtagerne (for arbejdsløse under aktivering har vi ikke fordeling på de to kategorier, men i og med, at 74 pct. er medlem af en fagforening, kan man nærmest regne sig frem til, at ca. fire femtedele af de aktiverede i undersøgelsen må være på dagpenge).

Medlemskabet af en fagforening giver de ledige i disse fire lande en indflydelse, som de normalt ikke har. Under de værste kriser har nogle af de ufaglærte forbund haft helt op til en fjerdedel arbejdsløse medlemmer. Under forudsætning af at de ledige overhovedet deltager, er det en gruppe, fagforeningen ikke kan sidde overhørig. Og undersøgelsen her peger på, at de ledige faktisk deltager fuldt på niveau med de beskæftigede, jf. tabel 8.9. Blandt de langvarigt ledige under ét er der 26 pct., der deltager „nogle gange“ eller „ofte“, mod 23 pct. blandt de beskæftigede. Blandt ledige på dagpenge er tallet endda så højt som 35 pct. I øvrigt er der også en del af de tidligt tilbagetrukne, der deltager – 18 pct. af de, der modtager efterløn eller

TABEL 8.9.

Medlemskab og deltagelse i fagforeningen blandt beskæftigede og ledige mv. 1999. Pct.

	IKKE MEDLEM	DELTAGER ALDRIG	DELTAGER SJÆLDENT	DELTAGER		(N)
				NOGLE GANGE	DELTAGER OFTE	
Beskæftiget	14	49	14	15	8	1081
Korttidsledig	33	36	5	26	-	39
Langvarigt ledig	28	32	14	18	8	455
- kontanthjælp	90	5	-	2	3	78
- dagpenge	10	42	13	25	10	242
- aktiverede	26	25	26	17	5	113
Efterlønsmodtager	11	59	12	13	5	1036
Overgangsydelse	9	64	9	14	4	91
Førtidspensionist	79	15	2	3	1	580

overgangsydelse. Men tillidshverv er i det væsentligste forbeholdt de beskæftigede.

Alt i alt har det danske dagpengesystem stor betydning for de lediges forningsdeltagelse. Man kan gisne om, at det indirekte påvirker de lediges integration i demokratiet i det hele taget. Det er dog svært at vise. Antagelsen bekræftes af, at der er en positiv sammenhæng mellem fagforeningsdeltagelse og anden deltagelse. Men det er en svag test, for der vil altid være en tendens til, at individer, der er aktive på ét område, også er det på andre – uden at man deri kan lægge en mobiliseringseffekt. Men som minimum er der ingen tvivl om, at det danske arbejdsløshedsforsikringssystem spiller en meget vigtig rolle for de lediges integration i samfundet. Og i øvrigt en overset rolle – ellers ville partier, der sætter medborgerskab i højsædet, aldrig drømme om at foreslå ændringer til et korporativt system med obligatorisk forsikring. Ud fra en mere instrumentel vurdering giver det også en forklaring på, hvorfor de ledige i Norge gennemgående er svagere stillede end i de øvrige nordiske lande (Goul Andersen, 2002c).

TABEL 8.10.

Politisk interesse og politisk effektivitetsfølelse, opdelt efter arbejdsmarkedsstatus. 1999

	POLITISK INTERESSE (PCT.)		POLITISK EFFEKTIVITETSFØLELSE		
	Meget eller noget	Slet ikke	Forstå politik (indeks 0-100)	Kan formulere klage (pct.)	(N)
Beskæftiget	61	6	49	87	1081
Korttidsledig	48	13	36	80	39
Langvarigt ledig	51	16	41	74	455
- dagpenge	51	16	41	75	238
- kontanthjælp	37	29	39	60	76
Efterlønsmodtager	61	8	37	78	1036
Overgangsydelse	61	12	41	80	91
Førtidspensionist	52	18	37	68	580

POLITISK INVOLVERING OG EFFEKTIVITETSFØLELSE

Hvor engagerede er de marginaliserede så i politik, og i hvor høj grad føler de sig i stand til at kunne påvirke? Som det fremgår af tabel 8.10, er forholdet ikke helt så skævt, som man måske kunne frygte ud fra de marginaliseredes manglende synlighed i samfundsdebatten. Men skævt er det.

Andelen, der er interesseret i politik, er noget lavere hos ledige og førtidspensionister (48-52 pct.) end blandt personer i beskæftigelse eller på overgangsydelse/efterløn (61 pct.). Der er også en differentiering blandt de ledige, hvor kun 37 pct. af kontanthjælpsmodtagerne er interesserede i politik. Nok så bemærkelsesværdig er dog forskellen i andelen, der slet ikke er interesseret i politik: kun seks pct. blandt beskæftigede, otte pct. blandt efterlønsmodtagere, 12-13 pct. blandt personer på overgangsydelse og korterevarende ledige, 18 pct. blandt førtidspensionister og 16 pct. blandt langvarigt ledige – herunder 29 pct. blandt kontanthjælpsmodtagere. Netop politisk apati er sjældnen i Danmark og de øvrige nordiske lande – men altså tre gange så hyppig blandt længerevarende ledige og førtidspensionister, og fem gange så hyppig blandt kontanthjælpsmodtagere, set i forhold til de beskæftigede. Det er en markant afvigelse. I hvert fald efter dansk standard. Omvendt svarer tallet for kontanthjælpsmodtagere faktisk til *befolkningsgennemsnittet* i middelhavslandene (Goul Andersen & Hoff, 2001: 18).

Når det gælder politisk effektivitetsfølelse, har vi kun målt kompetence-

dimensionen (*intern efficacy*), ikke følelsen af lydhørhed eller responsivitet (*ekstern efficacy*). Til gengæld har vi mål for både forståelsesaspektet og handlingsaspektet. Det første er målt ved fire spørgsmål om, at politik er kompliceret (se kapitel 5), der er omdannet til et indeks fra 0 (ingen forståelse) til 100 (fuldstændig forståelse). Afgivelsen mellem beskæftigede (indeks = 49) og de øvrige grupper er tydelig – derimod er der ingen væsentlig differentiering mellem ledige, førtidspensionister og andre tidligt tilbagetrukne (indekssværdier fra 36 til 41). Det er der til gengæld, når det gælder handlemuligheder, hvor vi kun har et enkelt spørgsmål, nemlig om folk vil kunne formulere en klage. Det svarer 87 pct. af de beskæftigede bekræftende på. Andelen er ca. 80 pct. blandt korttidsledige, efterlønsmodtagere og personer på overgangsydelse. Men blandt langtidsledige er andelen kun 74 pct. – herunder kun 60 pct. blandt kontanthjælpsmodtagere – og blandt førtidspensionister er kun 68 pct. i stand til at skrive en klage. Flertallet af de, der ikke er i stand dertil, vil i øvrigt kunne få hjælp. Men variationerne er de samme her. Det betyder, at andelen, der hverken kan skrive en klage eller få hjælp, er 2,5 pct. blandt beskæftigede, fem pct. blandt efterlønsmodtagere, seks pct. blandt langvarigt ledige og ti pct. blandt førtidspensionister. Blandt ledige på kontanthjælp (og her taler vi om de kontanthjælpsmodtagere, der står til rådighed for arbejdsmarkedet) er andelen 18 pct.

Tallene er en meget god illustration af det, der er den dominerende tendens, nemlig at de „marginaliserede“ grupper for flertallets vedkommende ikke er så marginaliserede endda. Men de viser også, at der er en minoritet af meget svage – og denne minoritet bliver større og større, efterhånden som vi bevæger os fra de beskæftigede (her findes de også!) og over mod de mest marginaliserede eller ekskluderede grupper på arbejdsmarkedet. Der har været en uheldig tendens til at forveksle de svage minoriteters situation med flertallets. Men det er lige så vigtigt at undgå det modsatte: At lade de svage minoriteter – der trods alt ikke er ubetydelige – drukne i de forholdsvis „tilforladelige“ gennemsnit.

Det typiske er nemlig, at forskellene ikke er særlig store, og at de først og fremmest afspejler de marginaliseredes øvrige sociale karakteristika. Det kan udtrykkes på den måde, at de marginaliserede grupper først og fremmest er „almindelige danskere“, der har været mindre heldige mht. arbejdsmarkedskarrieren, men trods alt har ressourcer til at forblive en del af det almindelige samfundsliv. Tabel 8.11 og 8.12 viser ligesom tidligere analyser, hvorledes forskellen mellem beskæftigede, ledige, efterlønsmodtagere og førtidspensionister påvirkes, når der kontrolleres for køn, alder, uddannelse, civilstand

TABEL 8.11.

Arbejdsmarkedsstatus og politisk interesse, kontrolleret for sociale baggrundsfaktorer, helbredsmaessig status og økonomiske problemer mv. 1999. MCA-analyse

	POLITISK INTERESSE (AFVIGELSE FRA GENNEMSIT PÅ SKALA 0-100)				ETA/ BETA
	Beskæftigede	Langvarigt ledige	Efterlønsmodtagere	Førtidspensionister	
ALLE					
Oprindelig afvigelse	2,2	-1,4	1,9	-4,0	,10
Kontrol for køn, alder, udd., helbred	0,1	-2,6	1,8	-1,6	,05 ^{ns}
Do. + økonomiske probl., selvtillid, kontakt venner	-0,5	-2,0	1,8	-0,8	,05 ^{ns}
GIFTE/SAMLEVENDE					
Oprindelig afvigelse	2,6	-3,0	1,1	-6,2	,11
Kontrol for køn, alder, udd., helbred	0,9	0,0	0,0	-2,1	,04 ^{ns}
Do. + økonomiske probl., husstandsindkomst	-2,1	3,4	0,9	0,6	,06 ^{ns}

(N): Se tabel 8.2.

og helbredstilstand. Dernæst undersøges mellemkommende variable i form af oplevet økonomisk nød, selvtillid og kontakt med venner, og til slut inddrages for gifte/samlevendes vedkommende endvidere husstandsindkomst. Både politisk interesse og politisk effektivitetsfølelse er målt på en skala fra 0 til 100.

Effekten på politisk interesse er allerede i udgangspunktet begrænset: en forskel mellem ledige og beskæftigede på 3,6 og mellem efterlønsmodtagere og førtidspensionister på 5,9, og en effekt $\eta = 0,10$. Men allerede ved kontrol for sociale baggrundsvARIABLE er effekten ikke længere signifikant: $\beta = 0,05$. Inddragelse af økonomiske problemer, kontakt med venner og selvtillid som mulige mellemkommende variable ændrer ikke stort.

Til slut inddrages for gifte/samlevende en faktor, der vejer ganske tungt, nemlig husstandsindkomst. Den mere end fjerner den sidste rest af effekten af arbejdsmarkedsstatus, så beskæftigede alt andet lige (social baggrund, indkomst og oplevet økonomisk nød) fremstår som lidt *mindre* interesserede i politik end de øvrige – sammenhængen er dog ikke statistisk signifikant. Der er altså en forskel i politisk engagement – og den er under alle omstændigheder relevant – men den synes ikke at være en følge af arbejdsløsheden

TABEL 8.12.

Arbejdsmarkedsstatus og politisk effektivitetsfølelse, kontrolleret for sociale baggrundsfaktorer, helbredsmæssig status og økonomiske problemer mv. 1999. MCA-analyse

	ANTAL MEDLEMSKABER (AFVIGELSE FRA GENNEMSNIET)				ETA/ BETA
	Beskæftigede	Langvarigt ledige	Efterlønsmodtagere	Førtidspensionister	
ALLE					
Oprindelig afvigelse	7,2	-1,1	-4,5	-4,9	,19
Kontrol for køn, alder, udd., helbred	0,8	-1,1	-0,3	-0,2	,07 ^{ns}
Do. + økonomiske probl., selvtillid, kontakt venner	-0,2	0,3	-0,2	0,7	,01 ^{ns}
GIFTE/SAMLEVENDE					
Oprindelig afvigelse	7,1	-0,8	-4,4	-5,2	,19
Kontrol for køn, alder, udd., helbred	0,6	0,3	-0,7	0,1	,02 ^{ns}
Do. + økon. probl., husstandsindkomst	-2,7	3,9	0,9	1,9	,08

(N): Se tabel 8.2.

eller førtidspensioneringen *som sådan*, derimod er den en effekt af den sociale sammensætning og de marginaliserede gruppers økonomiske vilkår. En sådan gennemsnitsberegning skjuler dog som nævnt, at der er en lille gruppe, der er helt apatisk – en gruppe, hvis størrelse vokser med tiltagende marginalisering og er ganske synlig blandt kontanthjælpsmodtagere, selv om det fortsat er en minoritet.

Det samme gør sig gældende, når vi kommer til politisk effektivitetsfølelse, jf. tabel 8.12. Udgangspunktet er her en noget stærkere sammenhæng med beskæftigelsesstatus – eta = 0,19. Det dækker nærmere bestemt over en forskel mellem beskæftigede og ledige på 8,3 og mellem beskæftigede og førtidspensionister på 12,1 – derimod er der næsten ingen forskel på efterlønsmodtagere og førtidspensionister, når det gælder oplevelsen af politik som kompliceret. Det er den *aktive* deltagelse, der skiller de to grupper, ikke engagement og evne til at forholde sig til politik. Det lader i sin tur formode, at spørgsmål vedrørende forlighed o.l. ville have opfanget en forskel, som spørgsmålene vedrørende helbred ikke er i stand til.

En kontrol for bagvedliggende variable – køn, alder, uddannelse, civilstand

og helbredstilstand – fjerner disse sammenhænge helt. Beta er helt forsvindende: 0,02. Næste spalte viser, at inddragelse af økonomiske problemer (og kontakt med venner, der dog næsten er uden effekt) fjerner de allersidste rester af en effekt. Når denne række overhovedet er medtaget, skyldes det, at selvtillid har betydelig effekt på politisk selvtillid, og det kunne derfor være interessant at se, om der er nogen effekt af arbejdsmarkedsstatus via selvtillid. Man kan faktisk akkurat spore en sådan i det underliggende talmateriale, men effekten er helt betydningsløs og kommer ikke i nærheden af det statistisk sikre. Manglende selvtillid er ikke nogen barriere, når det gælder marginaliseredes forhold til politik.

Endelig er der for illustrationens skyld gennemført to analyser for gifte/samlevende. Den første er „standardanalysen“, der viser effekten af husstandsindkomst. Det viser sig, at husstandsindkomst ikke alene har en stor effekt, men faktisk også vender relationen om, sådan at arbejdsløse „alt andet lige“ har større politisk selvtillid end beskæftigede. Effekten er endda akkurat statistisk signifikant på fem pct. niveau. Det skal ikke tillægges nogen større betydning, men viser endnu en gang, at det er de sociale baggrundsfaktorer og de økonomiske vilkår, der er afgørende, ikke status på arbejdsmarkedet.

Der er for illustrationens skyld medtaget endnu en beregning. Skal argumentet have vægt, må det kunne vises, at effekten af ledighed er udslag af de „almindelige“ sammenhænge, der også gør sig gældende blandt beskæftigede. Og når vi som her bruger uvejede data, kommer sammenhængen blandt grupperne uden for arbejdsmarkedet til at veje for tungt i denne beregning. Vi har derfor gennemført en helt tilsvarende analyse, hvor data er vejede, så de matcher befolkningssammensætningen, hvorved det først og fremmest bliver sammenhængene blandt de beskæftigede, der bliver udslagivende for beregningen. Men som tabellen viser, er den eneste forskel, at alle sammenhænge bliver lidt forstærkede. Vi finder stadig de samme karakteristiske forskelle mellem beskæftigede og ledige. Givet de lediges og førtidspensionisternes sociale sammensætning og indkomstforhold ville vi ud fra de kendte sammenhænge blandt beskæftigede netop forvente at finde de forskelle, vi gør – ja, måske endda en smule mere: De ledige og førtidspensionisterne har en smule for høj selvtillid i forhold til, hvad vi ville forvente ud fra de kendte sammenhænge mellem social baggrund, indkomst og selvtillid blandt beskæftigede. Der er kort sagt ingen yderligere politisk marginalisering knyttet til arbejdsløshed som sådan, når det gælder opfattelsen af politik som kompliceret.

POLITISK DELTAGELSE

Sluttelig kommer vi til politisk deltagelse, som her er målt ved det indeks for situationsbestemt politisk deltagelse, der er omtalt i kapitel 4. Det er lidt skævvredet til fordel for græsrodsdeltagelse, som er mere udbredt i de yngre generationer, hvilket er baggrunden for, at ledige og beskæftigede på den ene side rangerer noget højere end tidligt tilbagetrukne på den anden. Men da det afgørende er de parvise forskelle, spiller det en mindre rolle her. Som ventet finder vi en noget højere deltagelse blandt beskæftigede end blandt ledige – derimod er der ingen synlig forskel mellem efterlønsmodtagere og førtidspensionister, jf. tabel 8.13.

Men de relativt små forskelle, der er, forsvinder hurtigt ved kontrol for uddannelse og alder mv., jf. tabel 8.14. Når effekten af disse faktorer er trukket ud, står stort set ingen effekt tilbage, og det ændres ikke ved kontrol for økonomiske problemer (der stort set ikke har nogen effekt på disse former for politisk deltagelse) eller for andre mellemkommende variable – heller ikke husstandsindkomst blandt gifte/samlevende. Ingen af udsvingene går ud over den statistiske usikkerhedsmargin. Ledige deltager mindre, men dette afspejler udelukkende den sociale sammensætning.

Til disse tal skal det igen understreges, at de svageste kontanthjælpsmodtagere – dem, der hverken er i aktivering eller er tilmeldt AF – *ikke* indgår i stikprøveudtrækket her. Desuden forekommer det sandsynligt, at den svageste del af førtidspensionisterne har haft et større bortfald end gennemsnittet. Spørgsmålet er, hvor meget det sidste kan forvride resultatet, og om vore resultater for kontanthjælpsmodtagere er langt fra eller tæt på også at være dækkende for hele gruppen af kontanthjælpsmodtagere og ikke kun de aktiverede eller beskæftigelsesparate. Svaret er, at det nok ikke er overvældende meget. Vi har på ét punkt mulighed for at efterprøve spørgsmålet, nemlig ved valgdeltagelsen til kommunalvalget 2001. Der er i undersøgelsen her som i alle interviewundersøgelser en betydelig overrapportering af valgdeltagelsen; der er en stærk norm om, at man *bør* stemme, og derfor husker en del mennesker bevidst eller ubevidst forkert, når de fortæller, om de har stemt. Med nogen forsigtighed kan man dog forsøge at veje sig ud af disse problemer, nemlig ved at dividere den forventede stemmeprocent og den forventede sofavælgerprocent med de faktiske i stikprøven. De forventede værdier er naturligvis dem, der blev konstateret ved selve valget, og grundlaget er den vejning af hele datasættet, der gør det til en repræsentativ befolkningsundersøgelse.

Som det fremgår af tabel 8.13, er der en noget større ulighed i valgdelta-

TABEL 8.13.

Politisk interesse og politisk effektivitetstfølelse, opdelt efter beskæftigelsesstatus. 1999

	POLITISK DELTAGELSE: ANTAL AKTIVITETER		PARTI-MEDLEMSKAB	VALGDELTAGELSE ¹⁾			
	Gennemsnit	Ingen		FV98	KV97	KV97 vejet	(N)
Beskæftiget	1,17	43	9	93	83	73	1081
Korttidsledig	0,80	54	0	89	79	67	39
Langvarigt ledig ²⁾	1,03	52	6	88	76	63	455
- dagpenge	0,99	52	5	89	79	67	238
- kontanthjælp	0,86	62	3	80	67	53	76
Efterlønsmodtager	0,71	59	9	98	93	89	1036
Overgangsydelse	1,01	55	7	97	88	80	91
Færdigspensionist	0,78	58	9	88	78	66	580
Hele befolk. 18-66 år (vejet)	1,15	44	8	92,8	84,7	70,1	

1) "Husker ikke" regnet som sofavælgere. Ikke stemmeret indgår ikke. Det bemærkes, at der i lighed med andre undersøgelser er betydelig overrapportering af valgdeltagelse.

2) Ledige på orlov eller under aktivering ikke vist.

TABEL 8.14.

Beskæftigelsesstatus og politisk deltagelse, kontrolleret for sociale baggrundsfaktorer, helbredsmæssig status og økonomiske problemer mv. 1999. MCA-analyse

	ANTAL DELTAGELSESFORMER (AFVIGELSE FRA GENNEMSNIET)				ETA/ BETA
	Beskæftigede	Langvarigt ledige	Efterlønsmodtagere	Førtidspensionister	
ALLE					
Oprindelig afvigelse	0,24	0,07	-0,22	-0,14	,15
Kontrol for køn, alder, udd., helbred	0,01	0,04	0,02	-0,08	,03 ^{ns}
Do. + økonomiske probl., selvtillid, kontakt venner	-0,01	0,04	0,03	-0,07	,03 ^{ns}
GIFTE/SAMLEVENDE					
Oprindelig afvigelse	0,26	0,03	-0,18	-0,17	,15
Kontrol for køn, alder, udd., helbred	-0,05	-0,01	0,04	-0,07	,03
Do. + økon. probl., husstandsindkomst	-0,11	0,18	0,04	-0,02	,07 ^{ns}

(N): Se tabel 8.2.

gelsen end den, vi finder på andre områder – i hvert fald i den forstand, at sofavælgerprocenten varierer ret voldsomt. Den er ganske lav blandt beskæftigede og efterlønsmodtagere og væsentligt højere blandt førtidspensionister og langvarigt ledige, specielt blandt kontanthjælpsmodtagere. Vi har for illustrationens skyld prøvet at lave en vejning på stemmeafgivningen ved kommunalvalget. Den bringer førtidspensionisternes valgdeltagelse ned på 66 pct. og kontanthjælpsmodtagernes ned på 53. Disse tal ligger ikke særlig langt fra dem, Elklit et al. (2000: 41-43) fandt i en registerbaseret undersøgelse af Århus kommune (hvis valgdeltagelse lå lige omkring landsgennemsnittet). Her var tallene henholdsvis 62 og 48 pct. Vore beregnede tal er henholdsvis fire og fem procentpoint højere. Det matcher godt med, at de svageste kontanthjælpsmodtagere var udelukket fra undersøgelsen, og at de svageste førtidspensionister næppe er nået. Men afvigelsen er ikke stor. Det øger tilliden til, at resultaterne – selv om de nok er en kende for optimistiske på de lediges og førtidspensionisternes vegne – grundlæggende er ganske repræsentative for de marginaliserede grupper, der indgår i undersøgelsen,

og (næsten) også lader sig generalisere til gruppen af kontanthjælpsmodtagere under ét. Skal man driste sig et skridt videre, kan tallene måske være en indikation af, at der også i gruppen af ikke-aktiverede, ikke-tilmeldte kontanthjælpsmodtagere er flere ressourcer, end det stereotype billede (som er lagt til grund her) antyder.

KONKLUSION

Konklusionen må logisk falde i to dele: Hvor svage er de marginaliserede grupper, når det gælder deltagelse i samfundsliv og politik? Og hvorfor er de svage – er det en effekt af de marginaliseredes øvrige sociale karakteristika, skyldes det de økonomiske aspekter ved arbejdsløsheden, eller skyldes det andre (herunder socialpsykologiske) aspekter ved ledigheden?

Når det gælder det første spørgsmål, er svaret, at de marginaliserede grupper på arbejdsmarkedet i nogle henseender er overraskende meget marginaliserede, i andre henseender egentlig overraskende lidt. Marginaliseringen synes stærkere, når det gælder den sociale deltagelse, end når det gælder den politiske. Således er der en overraskende stærk marginalisering af langtidsledige og førtidspensionister, når det gælder udadvendte fritidsaktiviteter, som også i særklasse er den form for deltagelse, der stærkest afhænger af indkomst. Her er de marginaliserede stærkt hæmmede i deres udfoldelsesmuligheder. Omkring en tredjedel af forskellen mellem længerevarende ledige og beskæftigede forklares af forskelle i social baggrund (uddannelse osv.). Men det meste af den resterende forskel forklares af økonomiske faktorer – økonomiske problemer samt husstandsindkomst. For gifte/samlevende forklarer dette hele forskellen – og måske endda lidt til (hvilket kan afspejle tidsfaktoren: Faktisk har de ledige bedre tid til fritidsaktiviteter – problemet er bare, at de koster). For enlige tilbagestår der en forskel, som kun i begrænset grad kan forklares med økonomiske faktorer – men heller ikke kan forklares af hverken selvtillid eller social isolation – to af de variable, som man ud fra deprivationsperspektivet måtte forvente, ville være afgørende.

Uligheden i deltagelse i foreningslivet er også ganske betydelig. Det gælder frem for alt antal medlemskaber, mere end mødedeltagelse – og så gælder det for de lediges vedkommende frivilligt arbejde, hvilket muligvis kan skyldes, at det opfattes som liggende på grænsen af rådighedsforpligtelsen; i hvert fald er det ikke muligt at finde belæg for mulige alternative forklaringer (f.eks. økonomisk nød, manglende selvtillid, social tillid eller altruisme, social isolation eller kynisk egoisme). En meget vigtig og overset faktor er

det danske arbejdsløshedsforsikringsssystem, der knytter de arbejdsløse til fagforeningerne og dermed bidrager betragteligt til at reducere uligheden i deltagelses- og påvirkningsmuligheder – muligheder, som de arbejdsløse i høj grad benytter.

Når vi kommer til politisk engagement og deltagelse, er forskellene faktisk overraskende små. Politisk interesse, der ellers normalt er stærkt ressourceafhængig, varierer ikke dramatisk – hvilket dog dækker over en minoritet, der vokser med marginaliseringsgraden, som „slet ikke“ er interesseret i politik. Noget lignende kan – knapt så udtalt – siges om politisk effektivitetsfølelse og politisk deltagelse. De langvarigt ledige og førtidspensionisterne har klart mindre engagement, selvtilid og deltagelse – men effekten er i alle tilfælde lavere end effekten af såvel uddannelse som indkomst.

Desuden er det i temmelig høj grad netop disse bagvedliggende faktorer, der forklarer uligheden. Det ændrer ikke ved, at de marginaliserede grupper har lav deltagelse. Men det viser, at marginaliseringen på arbejdsmarkedet langtfra er hele årsagen til, at de har lav deltagelse. En god del skyldes den sociale sammensætning af de marginaliserede – og for førtidspensionisternes vedkommende helbredsmæssige faktorer. Navnlig når det gælder politisk engagement og politisk deltagelse, er der i høj grad tale om en skineffekt – når det gælder fritids- og foreningsaktivitet, tilbagestår en mere betydelig forskel. Her kommer vi så til spørgsmålet om de mellemkommende variable: *Hvorfor* har marginaliseringen effekt? Svaret er, at de økonomiske faktorer er ganske udslagsgivende for den egentlige *effekt* af marginal arbejdsmarkedsposition. I nogle tilfælde forklarer indkomst og økonomiske problemer *hele* effekten, i hvert fald for gifte/samlevende, i andre tilfælde tilbagestår en effekt, som *kan* skyldes de socialpsykologiske mekanismer, der har været forbundet med ledigheden. Det er dog karakteristisk, at mens en række af disse socialpsykologiske faktorer nok påvirker deltagelsen, så har de ikke i et eneste tilfælde målbar betydning, når det drejer sig om at forklare, hvorfor marginaliserede deltager mindre. Det gælder i hvert fald for social isolation (kontakt med venner) og selvtilid, som er de to faktorer, vi bedst har været i stand til at måle.

Når det gælder marginaliserede gruppers deltagelse i politik og samfundsliv, bekræfter undersøgelsen her således langt ad vejen konklusionen i Schlozman og Verbas (1979) klassiske undersøgelse *Injury to Insult*: De marginaliserede på arbejdsmarkedet har som gruppe lavere deltagelse og er dermed dårligere stillet mht. at ytre deres interesser og få dem behandlet. Men det er hovedsagelig deres øvrige sociale karakteristika *samt* lavindkomst og

økonomiske problemer, der forklarer, hvorfor de marginaliserede er en svag gruppe, ikke placeringen i forhold til arbejdsmarkedet *som sådan*.

Vi finder således ikke mange spor af „ny ulighed“, men får derimod gang på gang bekræftet, at det primært drejer sig om, hvad man kunne kalde „gammel ulighed“ – nemlig ulighed i uddannelse og ulighed i indkomst. Spidsformuleret kan man sige, at det er de økonomiske vilkår, som Folketinget beslutter for de marginaliserede grupper, der er den afgørende parameter for deres deltagelse i samfundslivet – specielt fritidsaktiviteter og foreningsliv – ikke spørgsmålet om de er i arbejde, hvor vigtigt dette end måtte være ud fra såvel trivselsmæssige som samfundsøkonomiske hensyn.

Der er ingen tvivl om, at de grupper, der er marginaliserede på arbejdsmarkedet i Danmark, er væsentligt mindre marginaliserede i samfundslivet, end hvad man finder i de fleste andre lande (Gallie & Paugam, 2000), og der er på baggrund af de fundne sammenhænge heller ikke den store tvivl om, hvad der forklarer det: nemlig for det første, at de marginaliserede grupper i Danmark – selv om de lever i en økonomisk set ganske anden verden end de beskæftigede – nyder gavn af et højt mindsteniveau, der afbøder længerevarende økonomisk fattigdom. Og for det andet, at de ledige gennemgående er fagligt organiserede, på grund af det særlige danske system for arbejdsløshedsforsikring med fagforeningskontrollerede a-kasser.

Det sidste lader sig diskutere ud fra mange andre kriterier, men der kan næppe være tvivl om, at det er en betydelig demokratisk – og samfundsøkonomisk – gevinst. Det sidste er almindelig anerkendt, men det demokratiske aspekt har i høj grad været negligeret. Samme „lykkelige kombination“ gør sig måske gældende for det relativt høje indkomstminimum, hvis samfundsøkonomiske rationaler dog er mere omdiskuterede (risikovillighed og mobilitet, fleksibilitet i form af lav jobbeskyttelse, opretholdelse af beskæftigelsesegnethed, opretholdelse af social kapital etc. – stillet over for svækkede incitament). Den diskussion skal vi lade ligge her, men det er vigtigt at fremhæve den demokratiske gevinst: Uligheden i demokratiske påvirkningsmuligheder er der, og den er endda i visse henseender betydelig – men indkomsteffekterne på både social og politisk deltagelse er betydelige – og den væsentligste forklaring på de marginaliseringseffekter, der kan konstateres. På nogle områder – navnlig social deltagelse, og navnlig for enlige – tilbagestår dog en uforklaret effekt, som knytter sig til marginalisering som sådan – men som ikke kan forklares af de to socialpsykologiske mekanismer, vi har kunnet operationalisere: social isolation/interaktion med venner og selvtillid.

Spørgsmålet er så, om marginaliseringen alligevel har identitetsmæssige konsekvenser. Det er emnet for det følgende kapitel.

NOTER

- 1 Forskellene i hobbyprægede aktiviteter er beskedne og kan i ret høj grad forklares med helbredsmæssige faktorer og til dels uddannelse – derimod er økonomiske faktorer uden betydning.
- 2 Husstandsindkomst er udelukkende opgjort for gifte/samlevende.
- 3 Supplerende analyser med yderligere inddragelse af objektive helbredsmål tilføjer ikke noget yderligere, hverken til den forklarede varians eller til de beskrevne sammenhænge.
- 4 Det er dog stort set kun for gifte/samlevende, indkomstvariablen kan bruges. Dels er der kun ringe variation i indkomsten blandt ledige og førtidspensionister (det største udslag er for førtidspensionister), dels er der næsten intet overlap med de beskæftigede, kun med efterlønsmodtagerne. Det er ensbetydende med såkaldt multikollinearitet – det er næsten ikke til at afgøre, om effekten skyldes indkomst eller beskæftigelse. Når det gælder gifte/samlevende, er der større overlap, jf. analysen i tabel 8.3.
- 5 Det skal i øvrigt understreges, at selv om indkomstoplysningerne i tabellen er udmærkede som illustration og udmærkede til at belyse indkomsteffekter på deltagelsen, så skal de ikke forveksles med registerdata, som er den type højkvalitetsdata, man her i landet vil bruge til belysning af indkomster.
- 6 Til de økonomiske sideeffekter hører blandt andet, at det i hvert fald på kort og mellemlangt sigt ville belaste arbejdsgivernes omkostninger at ændre systemet, samt at systemet i højere grad virker modcyklisk. Men vigtigst er, at systemet – sammen med de liberale danske afskedigelsesregler – bidrager til at forhindre de insider-outsider-problemer på arbejdsmarkedet, som mange økonomer med nogen ret har været bekymrede for (Lindbeck & Snower, 1988). Underligt nok synes denne markante institutionelle forskel ganske overset i danske fagøkonomiske diskussioner om insider-outsider-problemer.

MARGINALISERING OG FÆLLESSKAB

De demokratiske perspektiver på marginaliseringen på arbejdsmarkedet begrænser sig ikke til deltagelse og påvirkningsmuligheder, men vedrører også politiske identiteter i bred forstand – forholdet til andre medborgere (horisontalt medborgerskab), egen rolleopfattelse samt forholdet til det politiske system (vertikalt medborgerskab). De vedrører alle faren for dannelse af en underklasse og en underklassementalitet – samt flertalsbefolkningens reaktioner herpå. Hvad forholdet medborgerne imellem angår, knytter interessen sig specielt til tre ting: stigmatisering af de marginaliserede, politisk polarisering og faldende solidaritet mellem beskæftigede og marginaliserede; nedbrydning af social tillid og dermed af samfundets sociale kapital; samt faldende tolerance og evt. afreaktion på sydebukkegrupper såsom etniske minoriteter. Ser vi sådanne tendenser i det danske samfund?

Egen rolleopfattelse vedrører blandt andet normer om lovlighed og ansvarlighed i forhold til fællesskabet samt normer om selvforsørgelse – hvor marginaliseringen ofte har været set som en mulig kilde til normnedbrud i samfundet. Men kan sådanne tendenser konstateres?

Endelig er forholdet til det politiske system et klassisk emne: Historisk har marginalisering på arbejdsmarkedet været set ikke blot som kilde til politisk mistillid, men i situationer med udbredt nød ligefrem som en potentiel trussel mod demokratiet. Danmarks erfaringer med massearbejdsløshed giver ikke anledning til at dramatisere forventningerne, men hvor meget har de marginaliserede grupper egentlig tilovers for politikere og de politiske institutioner?

**MARGINALISERING OG MEDBORGERNES
ORIENTERING TIL HINANDEN**

Interessen for de marginaliserede gruppers forhold til politik skyldes ikke mindst frygten for, at der kan danne sig en slags underklasse af udstødte – en

underklasse, der stigmatiseres af omgivelserne, og som selv nærer alt andet end solidariske og tolerante identiteter som medborgere. Men hvordan ser andre på de marginaliserede, hvordan oplever de selv deres situation, og hvordan orienterer de sig til andre medborgere?

STIGMATISERING

De svageste grupper kan undertiden påkalde sig medborgernes sympati, men mere typisk er det nok, at de påkalder sig deres foragt eller mistænksomhed, ikke mindst hvis de forsørges af det offentlige. I 1800-tallet betød modtagelse af fattighjælp ligefrem fortabelse af medborgerlige rettigheder så som stemmeret, og de allersidste begrænsninger forsvandt først i 1961. Netop af samme grund var det i det 20. århundrede et afgørende socialpolitisk mål at få defineret sociale ydelser som rettigheder for at undgå en medfølgende social stempning eller stigmatisering. Ydelser, der tildeles efter skøn eller ud fra behovsprøvning til „de svage“, har altid været mere stigmatiserende end ydelser, der tildeles til alle som en ret. En sideeffekt af 1990'ernes betoning af „aktivlinjen“ i arbejdsmarkedspolitikken og bekymringen for overførselsindkomsternes vækst kan i øvrigt være en øget stigmatisering af dem, der ikke kan få arbejde. Indtil 1990'erne var „overførselsindkomst“ en ukendt fagøkonomisk term, men pludselig gled den ind i hverdags sproget, med en lidt anden betydning – og en let negativ klang af afhængighed. Anekdoten om pensionisten, der er glad for at kunne klare sig uden overførselsindkomst, fordi han kan leve af sin folkepension, er et godt billede på den ændrede betydning.

Folkepensionen er en *ret*, som ikke forbindes med nogen form for stigmatisering i dag – men sådan forholder det sig ikke for alle ydelser. Tabel 9.1 viser svarene på, hvordan de adspurgte mener, danskerne ser på modtagerne af forskellige sociale ydelser, såvel for hele befolkningen som for de marginaliserede grupper. Før tidspensionen anses ikke i særlig høj grad for stigmatiserende, men der er en tydelig forskel til efterlønnen, som slet ikke gør det – en medvirkende forklaring på ordningens popularitet. Boligsikring falder lidt i samme klasse som før tidspensionen: ikke udpræget, men alligevel en lille smule stigmatiserende. Derimod er der en overraskende høj andel, der finder arbejdsløshedsdagpenge stigmatiserende (specielt i de yngre aldersgrupper), men dog ikke i nær så høj grad som bistandshjælpen (stadig den folkelige term for kontanthjælp), som anses for stigmatiserende af et stort flertal af de adspurgte.

TABEL 9.1.

Andel, der mener, at befolkningen ofte eller ret ofte ser lidt ned på dem, der modtager sociale ydelser,¹⁾ samt følelse af selv at blive set ned på som modtager.²⁾ 1999. Pct.

	BEFOLKNINGEN SER NED PÅ DEM, DER MODTAGER ...						HAR OFTE SELV OPLEVET AT BLIVE SET NED PÅ
	Boligsikring	Dagpenge	Kontanthjælp	Efterløn	Førtidspension		
Hele befolkningen 18-66 år (vejret)	20,4	41,3	67,8	4,6	14,0	-	
Beskæftigede	22	43	70	3	13	-	
Korttidsledig	18	36	59	3	26	16	
Langvarigt ledig	18	39	64	6	14	19	
- kontanthjælp	17	32	59	9	12	32	
- dagpenge	17	37	65	7	15	15	
Efterlønsmodtager	12	15	39	3	7	2	
Overgangsydelse	11	24	55	7	13	6	
Førtidspensionist	21	29	56	10	21	17	

1) Spørgsmål: Det diskuteres undertiden, om folk kan have en tilbøjelighed til at se lidt ned på dem, der modtager offentlige ydelser. Mener De, at det sker meget ofte, ret ofte, ret sjældent eller stort set aldrig, at folk ser lidt ned på dem, der modtager boligsikring/arbejdsløshedsdagpenge/bistandshjælp/efterløn/førtidspension?

2) Spørgsmål: Har De undertiden følt, at folk så lidt ned på Dem, fordi De modtog dagpenge/bistandshjælp/var på efterløn/overgangsydelse/folkepenion?

TABEL 9.2.

Oplevelse af egen klassemæssig placering, opdelt efter beskæftigelsesstatus. Procentfordeling samt gennemsnitlig placering på skala 0-10. 1999

	0-2	3-4	5-10	GENNEMSIT	(N)
Beskæftigede	1	2	97	6,32	1081
Korttidsledige	3	13	84	5,77	39
Langvarigt ledige	6	15	79	5,28	456
- kontanthjælp	21	22	57	4,21	78
- dagpenge	3	13	84	5,47	243
Efterlønsmodtagere	2	6	92	5,89	1041
Overgangsydelse	2	9	89	5,71	91
Førtidspensionister	8	17	75	5,14	583
Hele befolkningen 18-66 år (vejet)	1,4	5,0	3,6	6,16	1502

Bedømmelsen er i øvrigt ret ens hos beskæftigede og grupperne uden for arbejdsmarkedet – dog synes førtidspensionisterne mest tilbøjelige til at mene, at der foregår en stigmatisering, mens efterlønsmodtagerne ligger længst fra at dele denne opfattelse. Det er dog væsentligt færre, der *selv* har følt, de blev set lidt ned på – 32 pct. af kontanthjælpsmodtagerne, 15 pct. af dagpengemodtagerne og 17 pct. af førtidspensionisterne. Afvigelsen kan måske udtrykke *cooping*-mekanismer, hvor nogle ignorerer eller i hvert fald ikke beretter om oplevelser med stigmatisering.

Et andet mål for, hvordan de marginaliserede oplever deres egen placering, har man i et spørgsmål, hvor svarpersonerne blev bedt om at placere sig selv på en skala fra 0-10, hvor 0 er den laveste og 10 den højeste sociale klasse. De gennemsnitlige placeringer er vist i tabel 9.2. Svarene følger det forventede mønster. Hele 43 pct. af kontanthjælpsmodtagerne føler sig meget lavt placeret i det sociale hierarki (0-4 på skalaen); blandt førtidspensionister er det 25 pct., blandt langvarigt ledige 21 pct., mens tallet for efterlønsmodtagere er otte pct. og for beskæftigede kun tre pct. Blandt kontanthjælpsmodtagere er der endda 21 pct., der angiver placeringer fra 0-2, dvs. følelsen af at tilhøre en underklasse er ret udbredt. Om det så skyldes omgivelsernes (ned)vurdering eller forringet selvfølelse, kan vi faktisk efterprøve.

Følelsen af at være placeret nederst på rangstigen kan imidlertid også skyldes helt andre forhold som f.eks. de lediges manglende uddannelse. I tabel 9.3 er det undersøgt nærmere, i hvor høj grad de marginaliseredes lavere

TABEL 9.3.

Beskæftigelsesstatus og oplevet klassemæssig placering (skala 0-10), kontrolleret for sociale baggrundsfaktorer, helbredsmæssig status og økonomiske problemer mv. 1999. MCA-analyse

	PLACERING PÅ SKALA 0-10 (AFVIGELSE FRA GENNEMSNIT)					FORSKELLE		ETA/ BETA
	Beskæftigede	Langvarigt ledige	Efterlønsmodtagere	Førtids-pensionister	Beskæftigede – ledige	Efterløn – førtids-pension		
Oprindelig afvigelse	0,50	-0,54	0,07	-0,68	1,04	0,75	,28	
Kontrol for køn, alder, uddannelse	0,53	-0,37	-0,12	-0,56	0,90	0,44	,26	
Do. + helbred	0,44	-0,38	-0,11	-0,37	0,82	0,26	,21	
Do. + økonomiske problemer	0,30	-0,16	-0,10	-0,28	0,46	0,18	,14	
Do. + selvtilid, kontakt venner	0,28	-0,15	-0,10	-0,25	0,43	0,15	,13	
Gift/samlevende, oprindelig afvigelse	0,39	-0,38	0,00	-0,63	0,77	0,63	,24	
Kontrol for køn, uddannelse, helbred	0,18	-0,39	0,09	-0,36	0,57	0,45	,15	
Do. + økon. problemer, husstandsindkomst	-0,15	-0,02	0,22	-0,13	-0,13	0,35	,11 ^{ns}	
Enlige, oprindelig afvigelse	0,84	-0,66	0,10	-0,63	1,50	0,73	,34	
Kontrol for køn, uddannelse, helbred	0,56	-0,70	0,14	-0,36	1,26	0,50	,27	
Do. + økonomiske problemer	0,45	-0,44	0,02	-0,30	0,89	0,32	,20	
Do. + selvtilid, kontakt venner	0,45	-0,44	0,02	-0,23	0,89	0,25	,20	

Ann.: På grund af kraftig multikollinearitet mellem efterløn og alder udgår alder fra kontrollen for ugifte.

selvplacering skyldes den marginale position på arbejdsmarkedet, og i hvor høj grad den skyldes deres øvrige sociale karakteristika – samt hvad der forbinder arbejdsmarkedsmarginalisering med følelse af at være lavt placeret – økonomisk smalhans, manglende selvfølelse eller noget helt tredje.

Beskæftigelsesstatus har som allerede vist stor betydning for oplevet social placering, men det har uddannelse, helbred, økonomiske problemer, indkomst og selvtillid – samt civilstand – også. Spørgsmålet er, hvorledes disse faktorer spiller sammen. Selv om forskellen mellem beskæftigede og langvarigt ledige ikke er afgrundsdyb – 1,04 point på 0–10 skalaen – så giver det alligevel en eta-koefficient så høj som 0,28. Det påvirkes ikke så voldsomt ved kontrol for uddannelse (samt køn og alder), men forskellene svinder dog noget ind. Også helbred har dog en mærkbar effekt og reducerer beta til 0,21. For de lediges vedkommende sker det store spring dog, når vi inddrager økonomiske problemer: Det forklarer en god del af forskellen mellem ledige og beskæftigede, der mindskes fra 0,82 til 0,46. Selvtillid og i mindre grad kontakt med venner har også stor effekt på, hvor folk placerer sig selv på skalaen, selv efter kontrol for alle andre faktorer, men det bidrager ikke til at forklare effekten af placering på arbejdsmarkedet; tallene er næsten som før – forskellen mellem ledige og beskæftigede er reduceret til 0,43.

Blandt gifte/samlevende er alle effekter en tand svagere – hvilket kan tyde på, at folk i nogen grad vurderer sig selv ud fra familiens samlede status, hvor ægtefælle/samlever typisk vil være i arbejde. Her kan vi imidlertid ud over økonomiske problemer også inddrage et objektive mål – indkomst – hvilket ændrer effekten markant. Det interessante er ikke, at beta-koefficienten falder fra 0,15 til 0,11 (og ikke længere er statistisk sikker), men derimod, at forskellen mellem ledige og beskæftigede reduceres fra 0,57 til *minus* 0,13, altså med så meget som 0,70. Alt andet lige er det i øvrigt efterlønsmodtagerne, der placerer sig selv højest – helt i overensstemmelse med, at de ligger ret højt, trods lav uddannelse og lav indkomst.

Sådan forholder det sig ikke helt hos enlige. Her er forskellen mellem ledige og beskæftigede som udgangspunkt 1,50, hvilket falder til 1,26 ved kontrol for forudgående variable. Kontrol for økonomiske problemer bringer forskellen ned på 0,89 og effekten ned på $\beta = 0,20$. Heller ikke her kan lav selvtillid forklare lediges lave selvplacering – tallene er nøjagtig som før: en forskel på 0,89 mellem ledige og beskæftigede – og også blandt enlige er oplevet økonomisk nød en vigtigere prediktor end beskæftigelsesmæssig status.

Blandt enlige påvirker marginalisering på arbejdsmarkedet følelsen af at høre til en lavere social klasse, men både baggrundsfaktorer og de marginali-

seredes økonomiske problemer forklarer en god del af effekten. Blandt gifte/samlevende fører marginalisering ikke som sådan til følelse af at tilhøre en lavere klasse, det er alene uddannelse, den lavere indkomst og de økonomiske problemer, der frembringer en sådan følelse.

POLITISK POLARISERING

Selv om de marginaliserede i nogen grad er udsat for stigmatisering, kan man ikke tale om nogen politisk polarisering mellem marginaliserede og beskæftigede. Hvis vi tager tilbagetrukne under 60 år som indikator for førtidspensionisterne (der indgår desuden et mindre antal på overgangsydelse mv.), viser det sig, at flertallet i 2001 stemte på et ikke-socialistisk parti – en fordeling ikke særlig langt fra de beskæftigede. Også blandt arbejdsløse var der ikke-socialistisk flertal i 2001, jf. tabel 9.4. Partivalget er påvirket af disse gruppers tilknytning til velfærdsstaten, men effekten er meget svag. Og nogen forstærket tilbøjelighed til at stemme på venstre og højre fløj er der heller ikke tale om.

Et andet spørgsmål er de beskæftigedes solidaritet med de marginaliserede. Heller ikke her er der tale om nogen polarisering. I en studie fra 1994, hvor arbejdsløsheden var på sit højeste, blev der udgrænset en gruppe af super-insidere i den private sektor, der ikke selv havde erfaring med arbejdsløshed, og hvis nærmeste familie heller ikke havde det – dengang en ret lille minoritet på ca. en femtedel af befolkningen. Men selv i denne gruppe var der ikke væsentligt afvigende holdninger til velfærdsstaten eller til at betale til de ledige og kontanthjælpsmodtagerne (Goul Andersen, 1999b) – et betydeligt flertal gik ind for bevarelse af status quo eller endog for forbedringer. Hovedproblemet for de marginaliserede er ikke aktiv modvilje fra de beskæftigede – det synes i øvrigt generelt for de europæiske velfærdsstater (jf. Fridberg & Ploug, 2000). Problemet for de marginaliserede er snarere risikoen for at blive overset og glemt – blandt i øvrigt velmenende medborgere.

SOCIAL TILLID OG INDIVIDUALISME

Social tillid har i de senere år påkaldt sig stor interesse, fordi det er nøglekomponenten i den såkaldte „sociale kapital“, der af mange sociologer, politologer og økonomer både anses for vigtig for demokratiet og for at udgøre en skjult kapital i samfundet, der bør vurderes på linje med fysisk kapital og menneskelig kapital i form af kvalifikationer. „Social kapital“ defineres som

TABEL 9.4.
Partivlg blandt arbejdsløse og tidligt tilbagetrukkne 2001. Pct.

	VENSTRE- FLØJEN	SOCIAL- DEMO.	SOCIALISTISK I ALT	MIDTERPARTIER + ØVRIGE	VENSTRE + KONS.	DANSK		BORGERLIGE		(N)
						FOLKEPARTI + FRP.	FOLKEPARTI + FRP.	I ALT V+K+O+Z	I ALT V+K+O+Z	
Beskæftiget	9,3	27,5	36,8	9,8	41,7	11,7	11,7	53,4	53,4	17334
Arbejdsløs	11,7	35,6	47,3	6,6	29,9	15,7	15,7	45,6	45,6	937
Førtidspensionister mv. u. 60 år	12,0	41,4	53,4	6,6	23,6	16,4	16,4	40,0	40,0	807
Hele befolkningen	8,8	29,1	37,9	8,2	40,3	12,6	12,6	52,9	52,9	27341
Ledig arbejder	12,2	39,3	51,5	4,8	27,0	16,7	16,7	43,7	43,7	336
Beskæftiget arbejder	8,0	33,0	41,0	5,9	35,1	18,0	18,0	53,1	53,1	6706
Ledig funktionær	14,4	29,9	44,3	9,2	31,1	15,4	15,4	46,5	46,5	235
Beskæftiget funktionær	10,8	25,6	36,4	12,6	43,9	7,1	7,1	51,0	51,0	8946

Ann.: Førtidspensionister mv. under 60 år: Stilling angivet som "ude af erhverv", og det er angivet, at svarpersonen ikke er husmor, studerende eller arbejdsløs. Det betyder, at det overvældende flertal er førtidspensionister.

Kilde: ACNielsen telebus 1. halvår 2001/Ugebrevet Mandag Morgen bearbejdet for Valgprojektet 2001. I alt 32.000 svarpersoner.

generaliserede gensidighedsnormer, evt. med tillægsbestemmelser om evne til samarbejde, som fremmes af social tillid, men også kan bero på læring i praksis. Det er denne generaliserede sociale tillid, der af Putnam (2000) er udtrykt med vendingen: „Man er nødt til at gå til nogle andres begravelser, for at de vil komme til ens egen“ – for at udtrykke det ud fra en økonomisk tankegang paradoksale, at man ikke handler ud fra nogen konkret, kortsigtet nyttekalkule.

Social tillid er som omtalt i kapitel 4 (jf. boks 4.1) operationaliseret ved fire spørgsmål, om man kan stole på andre mennesker osv. På basis heraf er der konstrueret et indeks, som er omkodet til en skala fra 0–100. Det er velkendt, at social tillid er et overskudsfenomen relateret til høj uddannelse og høj indkomst og forbundet med såvel tolerance som politisk tillid. Et vigtigt spørgsmål er, om udstødning fra arbejdsmarkedet er med til at skabe lav social tillid og blandt andet derigennem blokerer for de solidariske orienteringer, som nogle ville have forventet, ville udvikle sig på samfundets bund. Erfaringen viser nemlig snarere det modsatte: at der er koldt i bunden og varmt på toppen, når det gælder social tillid.

Som det fremgår af tabel 9.5, er der en klar sammenhæng; specielt er den sociale tillid lav blandt kontanthjælpsmodtagere og førtidspensionister, dog uden tendens til sammenklumpning af grupper med ekstremt lav tillid – forskellen er jævnt fordelt ud over skalaen. Og forskellen er måske ikke så markant, som man kunne forvente.

Social tillid er imidlertid også tæt forbundet med uddannelse, helbred, indkomst og økonomiske problemer. Som det fremgår af tabel 9.6, forklarer uddannelse og helbred en del af sammenhængen. Forskellen mellem ledige og beskæftigede reduceres fra 7,5 til 4,9, når der kontrolleres herfor – og yderligere til 2,9, når der kontrolleres for økonomiske problemer. Yderligere kontrol for kontakt til venner, der ellers næsten pr. definition er tæt forbundet med social tillid, har stort set ingen betydning. Der tilbagestår dog en statistisk sikker effekt, som dog udelukkende gælder forskellen mellem førtidspensionister og efterlønsmodtagere, ikke forskellen mellem beskæftigede og ledige. Blandt gifte/samlevende forsvinder den sidste rest af forskellen mellem ledige og beskæftigede, når der kontrolleres for indkomst, men det fjerner ikke forskellen mellem efterlønsmodtagere og førtidspensionister. Der er altså ikke iflg. materialet her knyttet en særlig lav social tillid til arbejdsløshed som sådan – derimod er førtidspensionister kendetegnet ved en noget lavere social tillid, der ikke kan forklares med andre faktorer.

Lav social status er erfaringsmæssigt også forbundet med individualisme.

TABEL 9.5.

Social tillid og egoistisk individualisme, efter arbejdsmarkedsstatus. Gennemsnitlig placering på skala 0-100.¹⁾ 1999

	GENNEMS NIT SOCIAL TILLID	GENNEMS NIT EGOISTISK INDIVIDUALISME	(N)
Beskæftigede	59,4	61,1	1081
Korttidsledige	60,1	58,5	39
Langvarigt ledige	51,9	57,9	456
- kontanthjælp	43,1	57,0	78
- dagpenge	55,1	56,5	243
Efterlønsmodtagere	53,5	47,3	1041
Overgangsydelse	49,9	49,9	91
Førtidspensionister	45,4	52,1	583
Eta	,18	,20	
Hele befolkn. 18-66 år (vejet)	57,7	60,1	1502

1) Individualisme-skalaen går fra 0 (max. individualisme) til 100 (min. individualisme). Skalaen er vendt således af hensyn til sammenligning med social tillid.

Ikke i betydningen trang til selvbestemmelse/autonomi, som vi kender det fra bedreuddannede, men som en snæversynet egoistisk individualisme, der også er identificeret af bl.a. Jenssen (1993) på norske data. Konkret har vi her målt denne individualisme med tre spørgsmål, som er hentet netop fra den sidstnævnte undersøgelse:

- Enhver bør klare sig uden hjælp fra andre mennesker, så langt det overhovedet er muligt.
- I et godt samfund bør den enkeltes forpligtelser over for andre være reduceret til et nødvendigt minimum.
- Den som står alene, står ofte stærkest, fordi han eller hun slipper for at tage hensyn til andre.

Imidlertid viser tabel 9.5, at heller ikke en sådan individualisme er specielt udtalt blandt ledige – det er den derimod blandt tidligt tilbagetrukne. Der er dog tale om en ren skinsammenhæng, der forsvinder ved kontrol for forudgående variable (beta = 0,05; tabel ikke vist). Både en lav social tillid og egoistisk individualisme er kendetegn ved de marginaliserede, men bortset

TABEL 9.6.

Arbejdsmarkedsstatus og social tillid (skala 0-10), kontrolleret for sociale baggrundsfaktorer, helbredsmæssig status og økonomiske problemer mv. 1999. MCA-analyse

	PLACERING PÅ SKALA 0-100 (AFVIGELSE FRA GENNEMSNIET)				ETA/ BETA
	Beskæftigede	Langvarigt ledige	Efterlønsmodtagere	Førtidspensionister	
ALLE					
Oprindelig afvigelse	5,5	-2,0	-0,3	-8,4	,18
Kontrol for køn, alder, udd.	3,8	-2,2	1,1	-7,5	,15
Do. + helbred	2,6	-2,3	1,1	-5,3	,11
Do. + økon. problemer	1,8	-1,1	1,2	-4,7	,09
Do. + selvtillid, kontakt venner	1,3	-0,9	1,1	-3,9	,07
GIFTE/SAMLEVENDE					
Oprindelig afvigelse	5,0	-0,3	-1,2	-8,6	,16
Kontrol for køn, alder, udd., helbred	1,6	-1,4	1,3	-5,9	,10
Do. + økonomiske probl., husstandsindkomst	-1,5	0,4	3,2	-4,8	,10

fra den lave tillid hos førtidspensionister og indkomsteffekter på den sociale tillid er det ikke fænomener, der forklares af marginaliseringen.

TOLERANCE

Blandt andet i litteraturen om nye højrebvægelser er det almindeligt at kæde marginalisering sammen med fremmedfjendtlighed. Danske undersøgelser har dog gentagne gange vist, at der ikke er nogen sammenhæng mellem marginalisering på arbejdsmarkedet og tilbøjelighed til at stemme på Fremskridtspartiet og Dansk Folkeparti (Bjørklund & Goul Andersen, 2002; Meret, 2003). Som det fremgik af tabel 9.4, ligger disse partiers stemmeandel hos både arbejdsløse og tidligt tilbagetrukne en anelse over befolkningsgennemsnittet, men det forklares stort set udelukkende af alder og af den sociale sammensætning – dog med en let forøget hyppighed blandt funktionærer, der er ledige.

Men fraværet af en partipolitisk effekt udelukker ikke, at der kunne være en holdningsmæssig. I Marginaliseringsundersøgelsen er tolerance målt ved

TABEL 9.7.

Arbejdsmarkedsstatus og syn på indvandring som trussel.¹⁾ 1999. Pct.

	HELT ENIG	DELVIS ENIG	DELVIS UENIG	HELT UENIG	ENIG I ALT	(N) MAX.
Hele befolkn. 18-66 år (vejret)	21	17	16	46	38	1502
Beskæftigede	19	18	16	47	37	1081
Korttidsledig	16	18	19	47	34	39
Langvarigt ledig	26	20	10	44	46	456
- kontanthjælp	31	15	13	41	46	78
- heraf dansker (svensk, norsk)	37	18	16	29	55	49
- dagpenge	27	22	9	42	49	243
Efterlønsmodtager	39	20	11	30	59	1041
Overgangsydelse	35	19	19	27	54	91
Førtidspensionist	42	17	11	30	59	583

1) Spørgsmål: Indvandring udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart. Tabellen opgjort ekskl. ved ikke og ubesvaret (ca. 5 pct. af svarpersonerne).

påstanden „indvandring udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart“. Sammenhængen mellem arbejdsmarkedsstatus og syn på indvandrere er vist i tabel 9.7. Andelen, der ser indvandring som en trussel, varierer ganske betydeligt fra 37 pct. blandt de beskæftigede til 59 pct. blandt tidligt tilbagetrukne. Derimod ligger de ledige ikke specielt højt, og der er ingen forskel mellem dagpenge- og kontanthjælpsmodtagere. Det sidste er dog påvirket af den høje andel af indvandrere blandt kontanthjælpsmodtagerne. Hvis man sorterer dem fra, der ikke har nordisk modersmål, stiger andelen af kontanthjælpsmodtagere, der ser indvandring som en trussel, fra 46 til 55 pct. Blandt dagpengemodtagere er andelen 49 pct.

Det meste af forskellen skyldes dog forskellig sammensætning med hensyn til alder og uddannelse. Efter kontrol for sociale baggrundsfaktorer reduceres effekten af beskæftigelsesstatus fra $\eta = 0,22$ til $\beta = 0,09$, jf. tabel 9.8. Det er også vigtigt at konstatere, at holdning til indvandring er en af de få holdninger, der *ikke* er påvirket af folks økonomiske problemer ($\eta = 0,04$). Negative holdninger til indvandrere er således *ikke* en effekt af, at folk føler et økonomisk pres eller er utrygge ved deres personlige økonomiske fremtid. Som det fremgår af tabel 9.8, er tallene da også fuldstændigt identiske før og efter kontrol for økonomiske problemer. Endelig forsvinder de sidste rester af effekt (før førtidspensioniser), når der kontrolleres for social tillid.

TABEL 9.8.

Arbejdsmarkedsstatus og syn på indvandring som trussel. 1999. MCA-analyse

	PLACERING PÅ SKALA 0-100 (AFVIGELSE FRA GENNEMSNIET)				ETA/ BETA
	Beskæf- tignede	Langvarigt ledige	Efterløns- modtagere	Førtids- pensionister	
Oprindelig afvigelse	0,34	0,14	-0,26	-0,30	,22
Kontrol for køn, alder, udd.	0,12	0,07	-0,06	-0,14	,09
Do. + helbred	0,10	0,08	-0,06	-0,15	,08
Do. + økon. problemer	0,10	0,08	-0,06	-0,14	,08
Do. + social tillid	0,07	0,08	-0,07	-0,08	,06

Alt i alt synes det mere end svært at etablere nogen relation mellem marginalisering og holdning til indvandrere. Hverken status på arbejdsmarkedet eller anden oplevelse af økonomiske problemer har effekt.

EGEN ROLLEOPFATTELSE

Marginaliseringen på arbejdsmarkedet og de tilhørende velfærdsforanstaltninger har også været set som kilde til nedbrydning af normer om lovlighed og ansvarlighed i forhold til fællesskabet. Sådanne antagelser har været analyseret forholdsvis udførligt i anden sammenhæng (Goul Andersen, 1998: 274-314) og finder ret ringe støtte – dog forekom der blandt 30 pct. af de arbejdsløse et – typisk meget begrænset – misbrug (som i øvrigt næsten aldrig blev opfattet som socialt misbrug af de pågældende selv!). Desuden var der en svag tendens til, at accepten af socialt misbrug var større blandt marginaliserede på arbejdsmarkedet, en sammenhæng, der kun delvist kunne forklares med oplevede økonomiske problemer. Disse tendenser var i øvrigt mere udtalte hos de kortvarigt ledige end hos de langvarigt ledige.

Et andet omdiskuteret spørgsmål er, om de relativt generøse sikringsystemer for ledige tenderer mod at svække arbejdsviljen og normen om selvforsørgelse. Data fra Eurobarometer og ISSP peger her på, at de ledige i Danmark gennemgående har lidt lavere *employment commitment* end beskæftigede, hvor det i mange lande forholder sig omvendt – men at denne arbejdsmotivation i Danmark til gengæld er den stærkeste i Europa, så de ledige i Danmark alligevel har en højere arbejdsvilje end de ledige i alle eller i hvert fald de fleste andre lande (Albrekt Larsen, 2003b).

Marginaliseringsundersøgelsen har også medtaget et enkelt spørgsmål til

TABEL 9.9.

Beskæftigelsesstatus og holdning til synspunktet: Det er bedre at tage et halvdårligt arbejde end at gå arbejdsløs. 1999. Pct.

	HELT ENIG	DELVIS ENIG	DELVIS UENIG	HELT UENIG	ENIG I ALT
Beskæftigede	56	24	7	13	80
Længerevarende ledige	28	17	17	38	45
Efterlønsmodtagere	55	15	9	21	70
Førtidspensionister	54	15	7	24	69

belysning heraf: De adspurgte skulle tage stilling til påstanden, „det er bedre at have et halvdårligt arbejde end at gå arbejdsløs“. Det er der tydeligvis noget forskellige synspunkter på, jf. tabel 9.9. Langvarigt ledige skiller sig ret markant ud, idet kun 45 pct. er enige i synspunktet, hvorimod andelen af enige hos de øvrige grupper varierer mellem 69 og 80 pct. Nu er der forskel på at skulle tage stilling til et rent hypotetisk spørgsmål og selv at stå i en situation, hvor det kan blive aktuelt. Så man skal næppe overfortolke svarene. Og det viser sig også på panelundersøgelsen 1994-99, at der ikke er nogen sammenhæng mellem de lediges „kræsenhed“ med hensyn til at tage job i 1994 og deres succes med hensyn til at komme i arbejde efterfølgende (Bach, 1999; Albrekt Larsen, 2003a).

Det taler også for en varsom tolkning, at der overhovedet ikke kan findes nogen signifikante holdningsforskelle mellem ældre og yngre, mænd og kvinder, lavtuddannede og højtuddannede, eller mellem dagpenge- og kontanthjælpsmodtagere blandt de ledige (i befolkningen som helhed er de lavest uddannede samt de yngste og de ældste mest enige). Kun på ét punkt er der en statistisk sikker forskel: Ledige med ikke-europæisk etnisk baggrund er klart mere tilbøjelige til at erklære sig enige i, at det er bedre at tage halvdårligt arbejde (76 pct., N = 45) end ledige med dansk eller anden EU-baggrund – i stikprøven trækker navnlig et mindre antal borgere fra andre EU-lande gennemsnittet ned, mens der er 45 pct. enige blandt ledige med nordisk baggrund (N = 354).

Det tyder under alle omstændigheder på, at etniske danskere er mindre „kræsne“ med hensyn til hvilke jobs, de vil påtage sig; i hvor høj grad man derfra kan slutte til, at normen om selvforsørgelse også er stærkere, er nok mere usikkert. Det samme gælder forholdet mellem de ledige og befolkningen. Men tallene for de danske ledige kan bestemt ikke afkræfte en

antagelse om, at normen om selvforsørgelse kan blive svækket af marginalisering på arbejdsmarkedet.

POLITISK MISTILLID

Det sidste hovedspørgsmål er, i hvor høj grad marginalisering fører til politisk mistillid, samt om det i givet fald er økonomiske problemer, der ligger bag, generel afmagtsfølelse, manglende social tillid eller noget helt tredje. Undersøgelsen omfatter tre sæt af indikatorer. For det første er der et spørgsmålsbatteri om tillid til en række institutioner, herunder Folketinget, politi, retsvæsen, medier og uddannelsessystemet, hvorudfra der kan dannes et tillidsindeks parallelt med det, der benyttes i mange internationale undersøgelser ($\alpha = 0,66$). Dernæst er der stillet nogle specifikke spørgsmål om politisk mistillid, der ligeledes er samlet til et indeks ($\alpha = 0,48$). Og endelig er der spurgt om tilfredshed med demokratiet. Disse spørgsmål kan samles til en overordnet skala for politisk tillid, der ikke er specielt stærk, men dog brugbar. Svarene for hovedgrupperne på arbejdsmarkedet er vist i tabel 9.10.

De tre sæt af indikatorer giver lidt forskellige resultater, men langt ad vejen er resultaterne sammenfaldende. Således finder man på alle tre indikatorer den forventede rangorden mellem beskæftigede, korttidsledige og langvarigt ledige, og mellem kontanthjælpsmodtagere og dagpengemodtagere: jo mere marginaliseret position på arbejdsmarkedet, desto større generel mistillid, politikermistillid og utilfredshed med demokratiet. Samme rangorden finder man mellem efterlønsmodtagere, personer på overgangsydelse og førtidspensionister. Til gengæld ligger de tre sidstnævnte grupper uventet lavt i forhold til de førstnævnte, og generelt er effekterne af arbejdsmarkedsstatus i øvrigt ikke voldsomt store. De er stærkest på indekset for mistillid til politikerne, hvor de to af spørgsmålene også er designet med henblik på at indfange en afmagtsbetonet mistillid hos resourcesvage grupper, som måske ikke kommer til udtryk i spørgsmål om tillid til politiske institutioner.

Det bekræftes, når vi ser på de enkelte spørgsmål, jf. tabel 9.11. Således udtrykker længerevarende ledige – både dagpenge- og kontanthjælpsmodtagere – overraskende høj tillid til Folketinget – lavere end beskæftigede, men væsentligt højere end efterlønsmodtagere og førtidspensionister. Tilliden til politiet svarer bedre til det mønster, man kunne forvente: Den er særdeles høj – men dog noget lavere blandt ledige, specielt kontanthjælpsmodtagere. Noget lignende gælder tillid til retsvæsen og uddannelsessystem,

TABEL 9.10.

Arbejdsmarkedsstatus og politisk tillid: Generel tillid til politiske institutioner,¹⁾ tillid til politikere,²⁾ tilfredshed med demokratiet,³⁾ samt samlet skala. Gennemsnitsværdier på indeks 0-100, samt på tilfredshedsskala 0-10. 1999. Pct.

	TILLID TIL INSTITUTIONER	TILLID TIL POLITIKERE	TILFREDS MED DEMOKRATIET	SAMLET TILLIDSINDEKS
Hele befolkningen 18-66 år (vejret)	63	50	6,6	59,6
Beskæftigede	64	51	6,7	60,4
Korttidsledige	62	46	6,4	58,0
Langvarigt ledige	60	39	6,2	53,9
- dagpenge	60	42	6,4	55,8
- kontanthjælp	56	33	6,2	50,2
Efterlønsmodtagere	61	42	6,2	55,3
Overgangsydelse	59	40	6,0	53,4
Førtidspensionister	58	35	5,7	50,3

1) Spørgsmål: Nu vil jeg gerne høre, hvor meget tillid De har til de institutioner, jeg læser op for Dem. Har De stor tillid, rimelig meget tillid, ikke ret meget tillid, eller har De ingen tillid til ... (politiet, medierne, uddannelsessystemet, retsvæsenet, Folketinget).

2) Spørgsmål: (a) Politikerne varetager for det meste nogle få stærke gruppers interesser og er ikke meget optaget af de behov, folk som jeg har. (b) Man kan i almindelighed stole på, at vore politiske ledere træffer de rigtige beslutninger for landet. (c) Folk som jeg har ingen indflydelse på, hvad regeringen foretager sig.

3) Spørgsmål: Hvor tilfreds vil De sige, at De er med den måde, hvorpå demokratiet fungerer i Danmark? Forestil Dem en skala, hvor 10 betyder meget tilfreds, og 0 betyder meget utilfreds.

hvor dagpengemodtagerne dog ikke skiller sig klart ud fra de tidligt tilbagetrukne. Generelt er forskellene dog ikke store. Derfor er der heller ikke så meget at forklare, når de mellemkommende variable skal undersøges.

Derimod er der noget større variation på navnlig ét af spørgsmålene om mistillid til politikerne – påstanden om, at politikere varetager stærke gruppers interesser. Det er 52 pct. af de beskæftigede enige i – men 85 pct. af kontanthjælpsmodtagerne. På basis af de tre spørgsmål om mistillid til politikerne kan man også udsondre en gruppe med særlig lav tillid. Den omfatter kun 22 pct. af de beskæftigede, men 47 pct. af kontanthjælpsmodtagerne og 42 pct. af førtidspensionisterne – derimod kun 30 pct. af „almindelige“ langtidsledige på dagpenge.

Meget af den større mistillid, man finder hos langtidsledige og førtidspensionister, skyldes dog den sociale sammensætning, ikke mindst uddannelse.

TABEL 9.11.

Tillid til politiske institutioner og politikere, opdelt efter arbejdsmarkedsstatus. Andel med tillid og andel med mistillid, 1999, Pct.

	TILLID TIL			POLITIKERNE			SÆRLIG LAV TILLID (0-25 PÅ INDEKS 0-100)	
	POLITI MEDIER	UDDANNELSES- SYSTEM	RETS- VÆSEN	FOLKE- TING	VARETAGER DE STÆRKES INTERESSER (ENIG)	POLITIKERNE TRÆFFER RIGTIGE BESLUTNINGER (UENIG)		FOLK SOM JEG HAR INGEN INDFLYDELSE (ENIG)
Hele befolkningen 18-66 år (vejlet)	92	42	89	85	56	54	41	52
Beskæftigede	92	45	89	86	57	52	40	52
Korttidsledige	82	53	90	78	39	61	50	42
Langvarigt ledige	85	41	84	78	46	71	53	63
- kontanthjælp	73	32	75	68	47	85	52	67
- dagpenge	87	44	85	81	45	65	50	62
Efterlønsmodtagere	94	40	87	78	40	63	49	63
Overgangsydelse	92	24	82	78	34	70	54	62
Førtidspensionister	91	38	80	75	35	73	58	67

TABEL 9.12.
Samlet tillid, kontrolleret for sociale baggrundsfaktorer, helbredsmæssig status og økonomiske problemer mv. 1999. MCA-analyse

	(1) eta	EFFEKTER PÅ POLITISK TILLID						KUN GIFT/ SAMLEVENDE beta
		(2) beta	(3) beta	(4) beta	(5) beta	(6) beta	(7) beta	
Køn	,092	,078	,077	,077	,075	,105	,084	,092
Alder	,092	,090	,080	,085	,077	,063	,071	,062
Skoleuddannelse	,205	,132	,130	,117	,124	,086	,062	,106
Erhvervsuddannelse	,212	,113	,109	,099	,108	,071	,052	,124
Civilstand	,064	,038	,021	,026	,020	-	-	-
Helbredstilstand	,184	,086	,067	,053	,058	-	-	,057
Arbejdsmarkedsstatus	,221	,135	,104	,100	,097	,093	,073	,083
Økonomiske problemer	,188		,130	,119	,124	,104	,090	,095
Indkomst (gift/samlevende)	,282							,133
Personlig afmagt	,207			,122		,099	,080	
Kontakt venner	,091				,043			
Selvillid	,136				,049			
Social tillid	,353					,289	,239	
Indvandrere trussel	,324						,178	
Holdning til EU	,305						,223	
R ² (pct.)		10,4	11,8	13,2	12,2	20,4	29,2	14,6

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	KUN GIFT/ SAMLEVENDE
	EFFEKTER PÅ POLITISK TILLID						
KATEGORIEFFEKTER: AFVIGELSER FRA GNS.							
Beskæftigede	4,4	1,9	1,8	1,8	1,7	1,4	1,1
Langvarigt ledige	-3,2	-0,7	-0,6	-0,6	-0,6	-0,7	0,5
Forskel	7,6	2,6	2,4	2,4	2,3	2,1	0,6
Efterlønsmodtagere	-0,8	-0,2	-0,1	-0,2	-0,3	-0,2	-0,1
Førtidspensionister	-5,8	-3,0	-3,0	-2,8	-2,7	-2,1	-3,2
Forskel efterløn-førtidspens.	5,0	2,8	2,9	2,6	2,4	1,9	3,1
Forskel beskæfti.-førtidspens.	10,2	4,9	4,8	4,6	4,4	3,5	4,3

Men det er karakteristisk, at der består en svag effekt, selv efter alle tænkelige kontroller. Først er der kontrolleret for skinsammenhænge, frembragt af bagvedliggende variable, jf. tabel 9.12, kolonne 2. En god del skyldes alders- og uddannelsessammensætningen. Effekten af beskæftigelsesstatus falder således fra $\beta = 0,22$ til $\beta = 0,14$. På det samlede indeks for politisk mistillid reduceres forskellen mellem beskæftigede og langvarigt ledige således fra 7,6 til 4,4 indekspoint.

Oplevelse af økonomiske problemer har også effekt på mistilliden, men ikke så markant, og det kan langt fra forklare effekten af arbejdsmarkedsstatus. Effekten svinder dog yderligere fra $\beta = 0,14$ til $\beta = 0,10$, jf. søjle 3. Hvilket indebærer, at forskellen mellem beskæftigede og langvarigt ledige mindskes yderligere fra 4,4 til 2,6 indekspoint. Den resterende forskel er lille – men fortsat statistisk sikker.

Generel personlig afmagtsfølelse bidrager også til politisk mistillid – men forklarer ikke, hvorfor marginaliserede på arbejdsmarkedet har mindre tillid. De observerede variationer påvirkes stort set ikke, jf. søjle 4. Det samme kan siges om sociale kontakter og selvtilid, der stort set er uden selvstændig effekt, jf. søjle 5. Heller ikke social tillid, der ellers (statistisk set) er en vigtig forklaring på politisk mistillid, ændrer noget, jf. søjle 6.

Hvad så med tolerance, indiceret ved syn på indvandrere som trussel? Og hvad med holdning til EU? Igen er svaret stort set negativt, jf. søjle 7. Begge holdninger er stærkt forbundet med politisk mistillid – og sammen med social tillid forklarer de stort set effekten af uddannelse – men de bidrager stort set ikke til at forklare de marginaliseredes større mistillid. Endelig kan det tilføjes, at inddragelse af indkomst for gifte/samlevende heller ikke eliminerer effekten.

Sammenhængen mellem marginalisering på arbejdsmarkedet og politisk mistillid er ret svag, når der kontrolleres for bagvedliggende variable (køn, alder, uddannelse mv.). En del forklares af økonomiske faktorer, hvorimod afmagt, intolerance, EU-modstand mv. ikke bidrager til at forklare sammenhængen mellem marginalisering og politisk mistillid. Forestillingen om et syndrom af marginalisering, afmagt, fremmedfjendtlighed, nationalisme, EU-modstand og politisk delegitimering synes at få sit banesår med disse resultater.

MARGINALISERING OG MEDBORGERSKAB

Det har været et udbredt synspunkt, at udstødning fra arbejdsmarkedet ikke længere så meget er et økonomisk problem for den ledige, men mere et spørgsmål om at være holdt ude fra samfundet. Undersøgelsen her synes at pege på det modsatte: At marginalisering på arbejdsmarkedet i høj grad er ensbetydende med økonomiske problemer, og at disse økonomiske problemer er en hovedårsag til det i visse henseender ufuldkomne medborgerskab blandt personer uden for arbejdsmarkedet. Denne konklusion er også i overensstemmelse med, at vi *trods alt* ikke finder større forskelle, end vi gør i dagens Danmark, mellem de beskæftigede og de marginaliserede grupper på arbejdsmarkedet. Gennemgående er disse forskelle beskedne og i betydelig grad en afspejling af de marginaliserede gruppers øvrige sociale karakteristika. Og dernæst forklares de i vid udstrækning af økonomiske forhold. I særdeleshed synes økonomien at være en betydelig barriere for deltagelse i fritidslivet. Selv om det må medgives, at operationaliseringerne er ufuldkomne, er det karakteristisk, at vi stort set ikke har kunnet finde effekter af de socialpsykologiske variable, som man almindeligvis antager, knytter sig til marginaliseringen.

Når vi bevæger os fra det deltagelsesmæssige over mod orienteringer til det politiske system, synes der generelt at være overraskende små forskelle mellem beskæftigede og marginaliserede. Visse orienteringer er ressourcebetingede, og her spiller også økonomiske forhold i væsentlig grad ind. Andre, i særdeleshed tilliden til det politiske system, synes overvejende bestemt af andre faktorer. Det *er* direkte forbundet med en lavere tillid til politikere og det politiske system at være marginaliseret på arbejdsmarkedet, men effekten er temmelig beskedent.

Vi har ikke internationalt sammenlignelige opgørelser for så vidt angår de politiske variable. Men det har vi på en række af de sociale og trivselsmæssige (Gallie & Paugam, 2000). De peger på, at situationen i mange lande er væsentligt forskellig fra den danske – og dermed på, at institutionelle betingelser gør en afgørende forskel, en antagelse, som stemmer godt overens med netop den betydning, vi på individniveau finder af økonomiske ressourcer.

NOTER

- 1 Faktisk så meget, at det sidste spørgsmål om, at „folk som jeg har ingen indflydelse på, hvad regeringen foretager sig“ ligger på grænsen mellem (ekstern) politisk effektivitetsfølelse og det aspekt af politisk mistillid, man almindeligvis betegner responsivitet.

KONKLUSION

Det er ingen hemmelighed, at der fortsat er betydelig social ulighed i Danmark: i indkomster, forbrugsmuligheder, arbejdsforhold, bolig og andre materielle levekår, sundhed, fritidsforhold, politiske påvirkningsmuligheder og i social mobilitet. Livet er i mange henseender ringere, jo længere man bevæger sig ned på den sociale rangstige. For at føje spot til skade er det også væsentligt kortere: De sociale skel i middelevetiden er store. Alt dette dokumenteres løbende gennem talrige undersøgelser.

Denne bog har mere snævert sat fokus på de aspekter, der særligt knytter sig til et demokratisk perspektiv, og som tager udgangspunkt i spørgsmålet, om grundlæggende samfundsændringer sætter ligheden under pres. Også i det danske samfund tales der om, at uligheden er blevet mere synlig. Der er kommet hjemløse og tiggere på gaden, alt imens flertalsbefolkningen oplever fremgang år for år, golfbanerne breder sig i landskabet, og kommunikationen på tværs af landegrænser via internettet eksploderer. Sådanne indtryk synes at bekræfte formodninger om, at globaliseringen og informationssamfundet sætter den sociale og politiske lighed under pres. De hjemløse er angiveligt kun toppen af et omfattende marginaliseringsproblem, der har at gøre med større krav overalt i samfundet. Der er stigende krav til kvalifikationer og produktivitet for at kunne begå sig på arbejdsmarkedet, og velfærdsstaten får en større omfordelingsopgave at klare, samtidig med, at den får færre ressourcer til at gøre det. Der er stigende krav om uddannelse, indsigt, selvstændighed og beherskelse af ny teknologi for at kunne begå sig som borger i det politiske system – et politisk system, der ikke slutter med grænsen, men bliver sammenvævet med EU og globale beslutningsstrukturer. Der er stadig mere højt kvalificerede informationstilbud til eliten, mens de svage grupper ikke længere kan følge med – og i øvrigt heller ikke længere får oplysende „skolelærer-tv“, men kan ty til reality shows og anden billig underholdning i de kommercielle massemedier. Og der er endelig marginaliseringsprocesser på arbejdsmarkedet, som kan drive de svage læn-

gere ud af det almindelige samfundsliv, bort fra status som fuld medborger i samfundet. Hvilket blandt andet giver sig udslag i, at moderniseringstaberne reagerer mod globaliseringen, de fremmede, politikerne, EU og andre, der kan opfattes som skyldige i, at mange føler sig truet af udviklingen.

Nogenlunde sådan kan man sammenfatte det ulighedsscenario, der har været udgangspunktet for bogen her. Scenariet optræder i talrige varianter. Men empiriske oplysninger er sparsomme. Bogen har koncentreret sig om de former for ulighed, der mest direkte relaterer sig til borgernes status som medborgere i samfundet og i særdeleshed til deres mulighed for at gøre sig gældende i politik. Derfor har bogen fokuseret på analyser af den økonomiske ulighed, uligheden i påvirkningsmuligheder og nye skillelinjer mellem uddannelsesgrupper samt marginalisering på arbejdsmarkedet og disses videre konsekvenser.

Det er karakteristisk, at ulighedstendenser typisk ses som noget, der kommer „udefra“ – fra samfundsudviklingen, eller fra udlandet. Betydningen af politik og politiske institutioner bliver ofte nedtonet – eller der argumenteres eksplicit for, at velfærdsstaten er blevet mere begrænset i sine handlingsmuligheder. Bogen her tyder på, at velfærdsstatens muligheder ikke er så små endda, og at velfærdsstater vælger forskellige *spor* af tilpasninger til nye vilkår. Det afspejler sig i betydelige – og ikke sjældent stigende – forskelle mellem landene. I mange af de lande, hvor den økonomiske ulighed i forvejen var høj, er uligheden forstærket, mens mange af de lande, der i forvejen havde en høj lighed, stort set har fastholdt denne. Der findes også eksempler på, at lande er gået fra en lav til en høj ulighed. Men indtil videre er der ringe konvergens. Staterne vælger forskellige veje, og resultaterne er lige så forskellige.

Velfærdsstatens muligheder for at begrænse den økonomiske og politiske ulighed er mange. Den kan f.eks. omfordele forbrugsmuligheder via skatter og offentlige ydelser. Den kan bekæmpe marginalisering på arbejdsmarkedet, så flere bliver selvforsørgende. Den kan spænde et sikkerhedsnet ud under de grupper, der ikke finder plads på arbejdsmarkedet. Og velfærdsstaten kan opdrage og kvalificere til aktiv deltagelse i samfundet samt sikre deltagelsesmuligheder, der ikke er forbeholdt de ressourcestærke. Bogens udgangshypotese er, at sådanne muligheder fortsat er vidtrækkende, og at nye konkurrencemæssige vilkår ikke nødvendigvis begrænser samfundets kapacitet til at bekæmpe ulighedsprocesser.

Der er på den baggrund gravet dybere i uligheden på tre områder: den økonomiske ulighed og muligheden for at begrænse den, uligheden i politisk adfærd og marginaliseringen på arbejdsmarkedet (for de „almindelige

ledige“ – ikke misbrugerne, de hjemløse eller lignende minoriteter). Bogen har forbigået det vigtige spørgsmål om etniske minoriteters særlige problemer med at klare sig på det danske arbejdsmarked og i det danske samfund som medborgere, fordi dette problem er indgående behandlet i en anden af Magtudredningens publikationer (Togeby, 2003).

DEN ØKONOMISKE ULIGHED

Men hvordan ser det så ud? Trods den udbredte opfattelse af, at den økonomiske ulighed er voksende i det danske samfund, er konklusionen i bogens første del, at dette kun i begrænset udstrækning er tilfældet. Danmark har i 1980'erne og 1990'erne som et af de få lande i verden fastholdt en meget høj grad af økonomisk lighed. De målte tendenser til stigende ulighed sidst i 1990'erne synes mest at være udslag af beregningstekniske finesser, fordi stigende ejendomsvurderinger giver en stigende beregnet lejeværdi.

Vi fandt heller ikke evidens for nogen langsigtet stigning i den markedsbestemte ulighed, herunder uligheden mellem højt- og lavtuddannede. Det vil sige, at der ikke *indtil nu* er tegn på, at velfærdsstatens omfordelingsopgave bliver mere uoverkommelig på grund af underliggende ulighedsprocesser i samfundsudviklingen. Til gengæld er velfærdsstatens omfordeling afgørende; nok er den markedsbestemte ulighed lidt lavere end i de fleste lande, men den er alligevel meget høj. Til gengæld er den danske velfærdsstat mere omfordelende og mere fattigdomsbekæmpende end de fleste andre velfærdsstater. Det beror først og fremmest på, at den er et omfattende folkeforsikringsystem (frem for at være målrettet til de svage), og at den er baseret på universelle, skattefinansierede ordninger (frem for obligatorisk socialforsikring). Den er en *social* model i den forstand, at den giver maksimal omfordeling – men også en *liberal* model i den forstand, at den giver mindst mulig forstyrrelse af markeds kræfterne.

Bogens kapitel 3 tyder ikke på, at der fremover vil opstå noget uoverstige- ligt pres på den danske velfærdsstat, der vil gøre det umuligt at opretholde ligheden. Det fremtidige udgiftspres til et stigende antal ældre skal ikke bagatelliseres, men netop i dansk sammenhæng er presset dog moderat og ikke nogen decideret bombe under de offentlige finanser. Andre udfordringer forekommer faktisk større, og faren kan i øvrigt være, at disse udfordringer overses på grund af for ensidig fokusering på „ældrebyrden“.

Det pres, som globaliseringen og videnssamfundet angiveligt skulle skabe på den markedsbestemte ulighed, synes indtil videre udeblevet. Den høje

lighed har ikke givet økonomisk stagnation; tværtimod oplevede Danmark i 1990'erne et mindre økonomisk mirakel, der gjorde et godt indhug i to årtiers massearbejdsløshed. Trods høje mindstelønninger er opsvinget heller ikke gået forbi de ufaglærte. Skattekonkurrence fremstår heller ikke som nogen nærliggende trussel, også fordi de økonomiske flytteincitamenter forekommer tvivlsomme for såvel arbejdskraft som kapital. Selv hvis den indtil nu lidet mobile arbejdskraft skulle ændre adfærd, er det på grund af de skandinaviske velfærdsstaters prioritering af børn og unge familier (til dels på de ældres bekostning) ikke så indlysende, om der for ret mange unge foreligger nogen økonomisk tilskyndelse til at flytte.

Alt i alt har Danmark en konfiguration mellem velfærdsstat og samfund, som synes både effektiv og langtidsholdbar, og som afskærmer for presset mod ligheden. Den kritiske faktor i den skandinaviske model består, som ofte fremhævet (Esping-Andersen; 1996; 2002), i at undgå ukontrollabel vækst i den store offentlige servicesektor (samt afvikle den offentlige sektors gæld). Men det er et spørgsmål om *politisk* styringsvilje og -evne, ikke ukontrollable faktorer, der kommer udefra.

Er der noget pres mod ligheden, kommer det nok mere fra politiske og politisk-institutionelle kræfter. Det er trivielt, men vigtigt at slå fast, at uligheden i samfundet afhænger af beslutningerne på Christiansborg. Hertil kommer dog mekanismer, som kan trække i retning af, at et sådant valg ikke er helt uden restriktioner – eller måske i ubemærket træffer sig selv. Blandt andet vil det være vanskeligt – men ikke umuligt – at undgå, at arbejdsmarkedspensionerne fører til større ulighed blandt pensionister. Desuden er det ikke helt utænkeligt, at der kan opstå selvforstærkende institutionelle mekanismer, hvor en afvikling af folkeforsikringsprincippet til fordel for en større målretning af velfærdsydelse til de svage kan skabe en opdeling mellem ydere og nydere, der kan underminere legitimiteten. Den universelle velfærdsstat er nok i så henseende skrøbeligere end den kontinentaleuropæiske. Derfor kan man ikke helt udelukke en udvikling, der kan føre til større ulighed, end nogen egentlig forestiller sig i dag.

ULIGHEDEN MELLEML UDDANNELSESGRUPPER

Det er ikke kun den økonomiske ulighed, der kan true den politiske lighed. Der er også tale om, at politik bliver mere kompliceret, mere krævende og præget af nye skillelinjer og værdier. Det ville være nærliggende at forestille sig en polarisering mellem højt- og lavtuddannede, hvor de bedreuddanne-

de får mere udviklende arbejde, bedre adgang til information og flere påvirkningsmuligheder, mens svage grupper føler udviklingen uigennemskuelig, upåvirkelig eller ligefrem truende og reagerer med forskellige former for afmagtsreaktioner.

Helt sådan er det dog ikke gået. Ny teknologi, mere selvstændige arbejdsvilkår eller i det mindste stor følelse af påvirkningsmuligheder på jobbet har bredt sig langt ned i samfundshierarkiet. Det politiske engagement er uændret til stigende, også hos de uddannelsesmæssigt svage. Og den politiske selvtillid er i hvert fald ikke mindsket, selv om det ser ud til, at de lavtuddannede ikke helt har del i den fremgang, de bedreuddannede har oplevet. I værste fald spores der en svag tendens til, at de, der forlader skolen efter 9. klasse og ikke modtager nogen form for yderligere uddannelse, marginaliseres politisk.

Men ellers synes de lavtuddannede egentlig at klare sig overraskende godt i informationssamfundet. De forholdsvis små skel og den ringe udbredelse af politisk apati i det danske samfund kan måske ses som udtryk for, at det i nogen grad er lykkedes at indfri folkeskolens formålsparagraf om opdragelse til demokrati. Et indicium for, at uddannelse i hvert fald er vigtig, har man i det forhold, at studentereksamen bidrager til livslangt øget politisk engagement og kompetencefølelse – også hos de, der ikke får anden uddannelse og havner med samme socioøkonomiske vilkår som ufaglærte.

Det er sandsynligt, men faktisk svært at påvise, at europæiseringen alt andet lige har bidraget til at øge de uddannelsesmæssige skel. Til gengæld ser det ud til, at stigende brugerindflydelse – vel at mærke den uformelle – i overraskende høj grad virker som et udlignende element i den samlede deltagelse.

Er der ikke uddannelsesmæssig polarisering i deltagelsen, har Danmark til gengæld fået en stadig stærkere politisk opsplittning mellem lavt- og højtuddannede på værdibetonede spørgsmål omkring indvandring, ulandsbistand, lov og orden mv. – en opsplittning, der politisk har neutraliseret tidligere tiders statusbestemte politiske opdeling efter uddannelse, fordi de lavtuddannede er trukket mod højre. Partivalget er i dag mindst lige så stærkt bestemt af værdipolitisk orientering som af fordelingspolitiske holdninger – følelsen af at ligge til venstre eller til højre er endog stærkest bestemt af værdipolitisk placering, så betydningen af venstre og højre har ændret sig.

Det har været foreslået at se denne udvikling som udtryk for svage grupper – moderniseringstabernes – afmagtsreaktioner mod samfundsudviklingen, hvor fremmedfjendtlighed og nationalistisk EU-modstand, politisk mistillid og politisk afmagt går op i en højere enhed. Tesen finder dog

begrænset belæg: Der er på højresiden af det politiske spektrum en stigende sammenkædning af EU-modstand og indvandrerholdninger, og negative holdninger til indvandrere er forbundet med politisk mistillid, lav politisk selvtillid og lav social tillid. Men i mere materiel forstand er det svært at finde belæg for opfattelsen af, at sådanne sammenhænge bunder i en form for marginaliseringsprocesser. Tallene støtter snarere den opfattelse, at der er tale om underliggende værdiforskelle – som har været der hele tiden, men er blevet aktualiseret af en ændret politisk dagsorden. En dagsorden, som på den ene side har rod i, at nye problemer er kommet til, mens gamle problemer er løst, men på den anden side også afspejler partikonkurrence og politiske mobiliseringsprocesser.

MARGINALISERING PÅ ARBEJDSMARKEDET

Polariseringen på arbejdsmarkedet synes heller ikke så vidtgående, som man kunne frygte. Diskussionen herom har savnet nuancer, fordi man i for høj grad har været tilbøjelig til at sidestille marginalisering på arbejdsmarkedet med marginalisering i samfundet. Resultaterne viser, at det er overdrevet. En sådan generel marginalisering kendetegner en god del af de svageste, som falder uden for undersøgelsen her, og man finder også spor heraf blandt de kontanthjælpsmodtagere, der aktiveres eller er registreret hos AF og dermed indgår i undersøgelsen her. Men heller ikke mere. De marginaliserede på arbejdsmarkedet har ofte økonomiske og trivselsmæssige problemer, de er mindre aktive, og de er mindre i stand til at forsvare deres interesser. Men bortset fra fritidsaktiviteter er forskellene dog ikke så overvældende, og den lavere politiske deltagelse skyldes i betydelig grad de marginaliseredes øvrige sociale karakteristika – ikke den beskæftigelsesmæssige status. Samtidig understreger tallene igen og igen økonomiens afgørende betydning for de marginaliseredes deltagelse og trivsel. Det er i god overensstemmelse med internationale sammenligninger, der viser, at de ledige i Danmark fortsat har bedre vilkår og mere er en del af samfundet end i andre lande.

Som antydning i indledningen skal disse resultater ikke overskygge, at der i mange henseender er betydelig ulighed i det danske samfund, eller at der er svage grupper, der falder igennem det sociale sikkerhedsnet. Men det ser ud til, at det er muligt at afbøde følgerne af marginalisering på arbejdsmarkedet, og at det trods alt er lykkedes at afværge mange af de tendenser og trusler i retning af *forstærket* ulighed eller *polarisering*, som kunne synes nærliggende og i mange lande har sat sig igennem.

APPENDIKS A

BOGENS DATAGRUNDLAG

Bogens analyser bygger på en række forskellige datasæt, hvoraf de vigtigste er anført nedenfor.

VALGUNDERSØGELSERNE 1971-2001

Valgundersøgelserne er gennemført af det danske valgprojekt ved samtlige folketingsvalg siden 1971. Grundlaget er landsdækkende, repræsentative interviewundersøgelser af en varighed på op til en time. Ved de senere valg har standardstørrelsen været 2000 svarpersoner samt 4000 svarpersoner på sociale baggrundsvariable. Undersøgelserne medtager ud over variable, der knytter sig mere snævert til partivalget og valgsituationen, et bredt udsnit af politiske holdninger og holdninger til det politiske system mv. Datasættet rummer nogle af de længste dataserier i dansk forskning, hvor nogle spørgsmål er gentaget gennem en 30-årig periode. Den seneste undersøgelse i 2001 talte godt 2000 svarpersoner adspurgt ved personligt interview. Interviewningen blev i 2001 foretaget af Gallup. Opnåelsesprocenten var knap 60, nogenlunde det samme som for de øvrige undersøgelser nævnt i dette appendiks (fra 59 til 65 pct.). Valgundersøgelserne er finansieret af SSF. Datasættet er nærmere beskrevet på valgprojektets hjemmeside på www.valg.auc.dk.

MEDBORGERUNDERSØGELSEN 2000

Medborgerundersøgelsen er en spørgeskemaundersøgelse af et repræsentativt udsnit på 1640 danskere interviewet af SFI i perioden dec. 1999-feb. 2000 ved personligt interview. Interviewtiden var ca. 80 minutter. Undersøgelsen omfattede en meget detaljeret kortlægning af foreningsmedlemskaber og politisk deltagelse, politisk engagement, oplevede påvirkningsmuligheder samt spørgsmål om synet på politik og det politiske system. Undersøgelsen er gennemført i tilknytning til et internationalt projekt om „Citizenship, involvement, democracy“ (CID) ledet af Jan van Deth, Universitetet i Mannheim, der er baseret på en meget stor fælles kerne af spørgsmål. En stor

del af spørgsmålene er endvidere sammenlignelige med den første danske medborgerundersøgelse i 1990 samt delvist med to lignende undersøgelser i 1979 og 1998. Medborgerundersøgelsen 2000 er finansieret af Magtudredningen. Se i øvrigt for teknisk rapport vedr. medborgerundersøgelsen: [www.socsci.auc.dk/demos/dansk/Projekter/fi\(goul\).htm](http://www.socsci.auc.dk/demos/dansk/Projekter/fi(goul).htm)

MARGINALISERINGSUNDERSØGELSEN 1999

Spørgsmålene i marginaliseringsundersøgelsen vedrører bl.a. arbejdsmarkedsforhold, men omfatter også en ret stor fælles kerne af medborger-spørgsmål, der bl.a. er koordineret med undersøgelser af indvandreres og grønlænderes medborgerskab (Togeby, 2002; 2003). Interviewtiden var ca. 40 minutter; der blev primært brugt telefoninterviews, men på den sidste del af de ledige og af førtidspensionisterne blev der lavet opfølgning via postspørgeskema til ikke-trufne. Data blev indsamlet af Danmarks Statistik. Den del af undersøgelsen, der vedrører de arbejdsløse, er finansieret af SSF, et mindre antal af de politiske spørgsmål af Magtudredningen.

Marginaliseringsundersøgelsen 1999 bygger på stikprøver fra tre befolkningsgrupper (hovedstrata), der kan vejes sammen til én stor landsdækkende undersøgelse, der er repræsentativ for hele befolkningen mellem 18 og 66 år. Den første gruppe er *længerevarende ledige*. Den anden gruppe er *tidligt tilbagetrukne*, dvs. personer på *førtidspension, efterløn eller overgangsydelse*. Den tredje gruppe er *alle andre*, dvs. den del af befolkningen, der ikke tilhører de to ovennævnte grupper. Alle tre strata er udtrukket fra administrative registre. Udtrækningskriteriet var mindst tre måneders forudgående ledighed, men der gik yderligere seks måneder før interviewningen, så populationen i praksis er ledige med mindst ni måneders forudgående ledighed. På basis af befolkningsundersøgelsen kan man desuden afgrænse en gruppe af korterevarende ledige, der akkurat er stor nok til at indgå i enkelte analyser.

Det er en såkaldt disproportionalt stratificeret stikprøve. Der er også udtrukket disproportionalt på understrata, nemlig på de tre grupper af tidligt tilbagetrukne, ligesom der på befolkningsdelen er en overrepræsentation af 55-66-årige for at have et tilpas sammenligningsgrundlag af erhvervsaktive for de tilbagetrukne. Når de tre strata vejes i forhold til deres andel af befolkningen, udgør de tilsammen en repræsentativ befolkningsundersøgelse. I alt indgik 4234 svarpersoner i de tre undersøgelser; de er i de analyser, der vedrører hele befolkningen, vejet ned til 1502, hvoraf de 1297 er fra befolkningsdelen, mens de ledige og tilbagetrukne er vejet voldsomt ned fra

2837 til 205 svarpersoner, svarende til deres befolkningsandel. Denne vejede stikprøve er navnlig benyttet i kapitel 4, mens del 3 i denne bog bygger på delundersøgelserne om grupperne uden for arbejdsmarkedet „i fuld størrelse“.

De længerevarende ledige er udtrukket fra CRAM-registret over arbejdsløse og AMPO-registret over aktiverede. Dvs. populationen omfatter alle dagpengemodtagere. Den medtager også kontanthjælpsmodtagere, der er tilmeldt AF (CRAM) – i daglig tale „kontanthjælpsmodtagere uden andre problemer end ledighed“. Populationen omfatter herudover kontanthjælpsmodtagere i aktivering (AMPO), men ikke de kontanthjælpsmodtagere, der ikke er meldt ledige eller i aktivering på udtrækningstidspunktet.

Marginaliseringsundersøgelsen – det samlede kompleks

Marginaliseringsundersøgelsen 1999 indgår i et større undersøgelseskompleks. I sig selv er den kombinationen af en undersøgelse af marginalisering, ledet af Jørgen Goul Andersen, og en undersøgelse af tidlig tilbagetrækning, ledet af Per H. Jensen. En del af spørgeskemaet er en replicering af en *undersøgelse af længerevarende ledige i 1994* gennemført af SFI for Arbejdsministeriet m.fl. Grundlaget i 1994 var stort set den samme undersøgelsespopulation som 1999-undersøgelsens delstratum vedr. længerevarende ledige. 1994-stikprøven er endvidere geninterviewet i 1999 med 1999-spørgeskemaet, så der også indgår en *panelundersøgelse af længerevarende ledige 1994-1999*, der blandt andet gør det muligt at finde ud af sammenhængen mellem kvalifikationer, økonomiske incitamenter, jobmotivation etc. i 1994 og efterfølgende succes mht. at komme i arbejde (Goul Andersen, 2003b). Socialforskningsinstituttet har sideløbende (Bach, 1999) på eget initiativ gennemført en registerbaseret opfølgning i 1995-98 med samme problemstilling.

Marginaliseringsundersøgelsen 1999 indgår endelig i en *komparativ nordisk undersøgelse af marginalisering og tidlig tilbagetrækning*, hvorfra hovedrapporterne offentliggøres i 2004.

Nærmere oplysninger om marginaliseringsundersøgelsen kan ses på: [www.socsci.auc.dk/demos/dansk/Projekter/fi\(goul\).htm](http://www.socsci.auc.dk/demos/dansk/Projekter/fi(goul).htm).

Stikprøverne af ledige mv. 1994 og 1999

De personer, der indgår i analyserne her, er dem, der har samme status på interviewtidspunktet som på udtrækningstidspunktet. Generelt havde kun

få skiftet status, men for de ledige var det ganske mange. I 1994 fandt interviewningen sted tre måneder efter udtrækning, i 1999 for de lediges vedkommende først seks måneder senere på grund af kapacitetsproblemer i Danmarks Statistik. Det betyder, at 1994-stikprøven af længerevarende ledige dækker ledige med mindst seks måneders forudgående ledighed, i 1999 med ni måneders forudgående ledighed. Der er set bort fra, at enkelte af de interviewede ledige faktisk havde nået at have et job i mellemtiden – og miste det igen. Den tidsmæssige forskydning betød, at 18 pct. af de ledige i 1994 var ude af ledigheden før interviewtidspunktet. I 1999 var det hele 56 pct., både på grund af den længere tid og på grund af den forbedrede beskæftigelsessituation, jf. nedenstående tabel:

TABEL A.1.
Arbejdsmarkedsstatus på interviewtidspunktet

	1994	1999
Beskæftigelse	11	36
Ord. uddannelse	5	8
Permanente ydelser mv.	2	12
Total ikke inkluderet i analysen	18	56
Total inkluderet i analysen	82 ¹⁾	44 ²⁾
Heraf:		
Dagpengemodtagere (inkl. orlov)	65	58
Kontanthjælpsmodtagere	8	17
Aktiverede	28	25
I alt	100	100

1) (N) = 1249.

2) (N) = 456.

Der blev af Danmarks Statistiks etniske interviewere gjort en meget stor indsats for at opspore etniske minoriteter til delundersøgelsen af længerevarende ledige. Andelen med ikke-nordisk modersmål var 6,8 pct. i det uvejede materiale og 3,9 pct. i det vejede – en underdrivelse, men mindre end normalt. 17 pct. af de længerevarende ledige var af ikke-nordisk afstamning. Der indgår herudover i datasættet et ret stort antal etniske ledige, som er kommet i arbejde inden interviewtidspunktet.

APPENDIKS B

HOLDNINGSSKALAER PÅ VALGUNDERSØGELSEN 2001

Indvandrerholdninger: Indeks af følgende spørgsmål (reliabilitet: alpha = 0,84)

- v84 Off. udgifter flygtninge/indvandrere (omkodet 1-3-5)
- v105 „Indvandring udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart“ (1-5)
- v112 „Flygtninge og indvandrere bør have samme ret til social bistand som danskere, også selv om de ikke er danske statsborgere“ (1-5)
- v136 „Indvanderes ret til familiesammenføring bør begrænses kraftigt“ (1-5)
- selvplacering v187. Hvor mange flygtninge kan vi tage imod (1-5)

Lighed/velfærd: Indeks af følgende spørgsmål (reliabilitet: alpha = 0,59)

- v51 Først har vi et spørgsmål om samfundets sociale udgifter: A siger: „Man er gået for langt med sociale reformer her i landet. Folk burde mere end nu klare sig uden sociale sikringer og bidrag fra samfundet“. B siger: „De sociale reformer, som er gennemført i vores land, bør opretholdes i mindst samme omfang som nu“.
- v52 Så har vi et spørgsmål om indtægtsforhold og levestandard: A siger: „Forskellene i indtægter og levestandard er stadig for store i vores land. Derfor burde folk med mindre indtægter få en hurtigere forbedring af levestandarden end dem med høje indtægter“. B siger: „Indtægtsudjævningen er gået tilstrækkelig langt. De indtægtsforskelle, som endnu findes, bør stort set bibeholdes“.
- v80 Off. udgifter til dagpenge (til den enkelte). De tre ovennævnte er omkodet 1-3-5.
- v102 „Høje indtægter burde beskattes hårdere, end tilfældet er i dag“ (1-5).
- v115 „I politik bør man stræbe efter at skaffe alle de samme økonomiske vilkår, uanset uddannelse og beskæftigelse“ (1-5).

Miljø/vækst: Indeks af følgende spørgsmål (reliabilitet: alpha = 0,71)

- v76 Off. udgifter til miljøproblemer (omkodet 1-3-5).

v106 „Den økonomiske vækst bør sikres gennem en udbygning af industrien, også selv om det kommer i strid med miljøinteresser“ (1-5).

v107 „Indsatsen for at forbedre miljøet må ikke gå så vidt, at den skader erhvervslivet“ (1-5).

Selvplacering på grøn dimension (1-5)

Analyserne bygger på additive indeks af ovenstående, efterfølgende omkodet til 5-8 kategorier.

EU: Indeks af følgende spørgsmål (reliabilitet: $\alpha = 0,81$)

„Jeg føler mig lige så meget som europæer, som jeg føler mig som dansker“.

„Hvordan er Deres generelle holdning til EU – meget positiv, overvejende positiv, overvejende negativ eller meget negativ?“

„Selvplacering på EU-dimension“ (1-5).

Politisk effektivitetsfølelse: Indeks af følgende spørgsmål (reliabilitet: $\alpha = 0,78$)

„Undertiden er politik så indviklet, at folk som jeg ikke rigtig kan forstå, hvad der foregår“.

„Gennemgående synes jeg egentlig ikke, det er så svært at tage stilling til politiske spørgsmål“.

„Jeg ved så lidt om EU, at jeg næsten har opgivet at følge med i, hvad der foregår“.

„Når politikere diskuterer den økonomiske politik, forstår jeg kun en brøkdel af, hvad de snakker om“.

Politisk tillid: Indeks af følgende spørgsmål (reliabilitet: $\alpha = 0,55$, temmelig lavt)

v138 „Politikerne tager gennemgående for lidt hensyn til, hvad vælgerne mener“.

v140 „Man kan i almindelighed stole på, at vore politiske ledere træffer de rigtige beslutninger for landet“.

v154 „Hvor stor tillid har De til danske politikere i almindelighed?“

Social tillid: Indeks af følgende spørgsmål (reliabilitet: $\alpha = 0,73$)

„Hvis man ikke passer på, vil andre udnytte én“.

„Der er få mennesker, som man kan stole fuldt og helt på“.

„Synes De, at man kan stole på de fleste mennesker, eller synes De ikke, man

kan være forsigtig nok i omgangen med andre mennesker“ (omkødet til 1-3-5).

LITTERATUR

- Adema, Willem (2002). *Net Social Expenditures*. OECD Labour Market and Social Policy Occasional Papers No. 39. 2nd ed. Paris: OECD.
- Albrekt Larsen, Christian (2003a). „Økonomiske incitamenter, søgeadfærd og integration på arbejdsmarkedet“, pp. 129-173 i Jørgen Goul Andersen (red.). *Marginalisering og velfærdspolitik. Arbejdsløshed, jobchancer og trivsel*. København: Frydenlund.
- Albrekt Larsen, Christian (2003b). „Arbejdsomhed eller forsørgerkultur“, pp. 214-229 i Jørgen Goul Andersen (red.). *Marginalisering og velfærdspolitik. Arbejdsløshed, jobchancer og trivsel*. København: Frydenlund.
- Albrekt Larsen, Christian & Jørgen Goul Andersen (2003). „Konjunktur- og strukturparadigmet i 1990'ernes velfærdspolitik“, pp. 75-98 i Jørgen Goul Andersen (red.). *Marginalisering og velfærdspolitik. Arbejdsløshed, jobchancer og trivsel*. København: Frydenlund.
- Almond, Gabriel & Sidney Verba (1963). *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Andersen, Johannes, Ann-Dorte Christensen, Kamma Langberg, Birte Siim & Lars Torpe (1993). *Medborgerskab. Demokrati og politisk deltagelse*. Århus: Systime.
- Andersen, Torben M. (2002). „Internationalisering og velfærdssamfund“. *Politica*, 34, 1:24-37.
- Andersen, Torben M. (2003). „Welfare Policies, Labour Taxation and International Integration“. *International Tax and Public Finance*, 10, 1:43-62.
- Andersen, Torben M. & Per Molander (eds.). (2003). *Alternatives for Welfare Policy. Coping with internationalisation and demographic change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Arbejdsministeriet (1998). *Marginalgruppen under 90'ernes opsving, 1994-97*. København: Arbejdsministeriet.
- Arendt, Jacob Nielsen, Eigil Boll Hansen, Henning Olsen, Martin Rasmussen, Jeanet Bentzen & Brian Rimdal (2003). *Levevilkår blandt folkepensionister uden supplerende indkomst*. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 03:15.
- Atkinson, Anthony B. (1996). „Income Distribution in Europe and the United States“. *Oxford Review of Economic Policy*, 12, 1:15-28.
- Atkinson, Anthony B., Lee Rainwater & Timothy M. Smeeding (1995). *Income Distribution in OECD Countries. Evidence from the Luxembourg Income Study (LIS)*. OECD Social Policy Studies no.18. Paris: OECD.
- Bach, Henning Bjerregaard & Ivan Harsløf (2001). „Kontanthjælpsmodtagernes forhold – aktivering og arbejdsudbud“. *Arbejdspapir 2001:5*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Bach, Henning Bjerregård (1984). *De lediges jobsøgeadfærd*. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport nr. 50.

- Bach, Henning Bjerregård (1999). *Længerevarende ledighed – jobsøgning og beskæftigelseschancer*. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 99:12.
- Bach, Henning Bjerregård, John Aggergaard Larsen & Anders Rosdahl (1998). *Langtidsledige i tre kommuner. Hovedresultater fra en spørgeskemaundersøgelse og kvalitative interview blandt forsikrede langtidsledige og langvarige kontanthjælpsmodtagere*. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 98:9.
- Baldwin, Peter (1990). *The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875-1975*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baldwin, Richard & Paul Krugman (2001). „Agglomeration, Integration and Tax Harmonization“. *HEI Working Papers 01-2001*, Economics Section, The Graduate Institute of International Studies. Geneva.
- Bang, Henrik P., Allan Dreyer Hansen & Jens Hoff (2000). „Demokrati fra neden: problematikker og teoretiske overvejelser“, pp. 9–36 i Henrik P. Bang, Allan Dreyer Hansen & Jens Hoff (red.). *Demokrati fra neden. Casestudier fra en dansk kommune*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Banks, Michael & Philip Ullah (1987). „Political attitudes and Voting among Unemployed Youth“. *Journal of Adolescence*, 10, 2:201–216.
- Barr, Nicholas (2001). *The Welfare State as Piggy Bank. Information, Risk, Uncertainty, and the Role of the State*. Oxford: Oxford University Press.
- Bell, Daniel (1960). *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the 50s*. New York: Free Press.
- Bell, Daniel (1973). *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Berghman, Jos (1995). „Social Exclusion in Europe: Policy context and analytical framework“, i Graham J. Room (ed.). *Beyond the Threshold – the measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: Policy Press.
- Bertola, Giuseppe, Tito Boeri & Sandrine Cazes (1999). *Employment protection and labour market adjustment in OECD countries: Evolving Institutions and variable enforcement*. Employment and Training Papers 48. Geneva: ILO.
- Beskæftigelsesministeriet (2002). *Flere i arbejde – analyser af den beskæftigelsesmæssige indsats*. København: Beskæftigelsesministeriet.
- Betz, Hans-Georg (1994). *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. New York: St. Martin's Press.
- Betz, Hans-Georg (2001). „The Two Faces of Radical Right Wing Populism in Western Europe“. *Review of Politics*, 55, 4:663–685.
- Betz, Hans-Georg (2003). „Xenophobia, Identity Politics and Exclusionary Populism in Western Europe“, i Leo Panitch & Colin Leys (eds.). *Identities. Race, Religion and Ethno-Nationalism. Social Register 2003*. New York: Monthly Review Press..
- Betænkning 946 (1981). *Lavindkomstkommissionens betænkning*. København: Direktoratet for Statens Indkøb.
- Bild, Tage & Jens Hoff (1988). „Party System and State Dependents“. *Working Paper*. Institut for Statskundskab, Københavns Universitet.
- Bild, Tage, Henning Jørgensen, Morten Lassen & Morten Madsen (1993). *Fællesskab of forskelle. Sammenfatningsrapport fra APL Projektet*. Aalborg: Carma/LO.

- Bjørklund, Tor & Jørgen Goul Andersen (2002). „Anti-Immigration Parties in Denmark and Norway: The Progress Parties and the Danish People’s Party“, pp. 105–134 i Martin Schain, Aristide Zolberg & Patrick Hossay (eds.). *Shadows Over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe*. New York: St. Martin’s Press.
- Blanchard, Olivier J. & Lawrence H. Summers (1986). „Hysteresis and the European Unemployment Problem“, i Stanley Fischer (ed.). *NBER Macroeconomics Annual*, 1: 15–78. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bonoli, Giuliano (2003). „Two Worlds of Pension Reform in Western Europe“. *Comparative Politics*, 35, 4: 399–416.
- Born, Asmund & Per H. Jensen (2002). „A second order reflection on the concepts of inclusion and exclusion“, pp. 257–80 i Jørgen Goul Andersen & Per H. Jensen (eds.). *Changing Labour Markets, Welfare Policies and Citizenship*. Bristol: Policy Press.
- Borre, Ole (1995). „Old and New Politics in Denmark“. *Scandinavian Political Studies*, 18, 3: 187–205.
- Borre, Ole (1999). „Gammel og ny venstre-højre ideologi“, pp. 151–60 i Johannes Andersen, Ole Borre, Jørgen Goul Andersen & Hans Jørgen Nielsen. *Vælgere med omtanke. En analyse af folketingsvalget 1998*. Århus: Systime.
- Borre, Ole (2003). „To konfliktdimensioner“, kap. 11 i Jørgen Goul Andersen & Ole Borre (red.). *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*. Århus: Systime.
- Borre, Ole & Jørgen Goul Andersen (1997). *Voting and Political Attitudes in Denmark*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Bouget, Denis (2002). „Movements by the unemployed in France and social protection: the Fonds d’urgence sociale experience“, pp. 209–34 i Jørgen Goul Andersen & Per H. Jensen (eds.). *Changing Labour Markets, Welfare Policies and Citizenship*. Bristol: Policy Press.
- Brandt, Preben (2000). „Hjemløshed og psykisk lidelse i Danmark“. *Arbejdsrapport*. København: Projekt Udenfor.
- Braverman, Harry (1974). *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press.
- Brown, Philip & Rosemary Crompton (1994). *Economic Restructuring and Social Exclusion*. London: Taylor & Francis.
- Burniaux, Jean-Marc, Thai-TYhanh Dang, Douglas Fore, Michael Förster, Marco Mira d’Ercole & Howard Oxley (1998). „Income Distribution and Poverty in Selected OECD Countries“. *Economics Department Working Paper 189*. Paris: OECD.
- Børner, Tobias (1997). „Om hjemløshed: Begreber, typer, tal og metoder“. *Arbejdsrapport*. Socialforskningsinstituttet.
- Carle, Jon & Ilse Julkunen (red.) (1997). *Arbetslöshetens villkor – om ungdom, arbetslöshet och marginalisering i 1990-talets Norden*. Nord 1997:19. København: Nordisk Ministerråd.
- CASA (2002). *Social Årstrapport 2002*. København: CASA & Socialpolitisk Forening.
- Cecchi, Daniele & Jelle Visser (2002). „Pattern Persistence in European Trade Union Density“. *Working Paper 01/2002*. Dipartimento di Economics Politica e Aziendale. Università degli Studio di Milano.
- Christensen, Erik (2000). *Borgerløn. Fortællinger om en politisk ide*. Århus: Hovedland.
- Christoffersen, Mogens Nygaard (1996). *Opvækst med arbejdsløshed. En forløbsundersøgelse af to generationer født 1966 og 1973*. København: Socialforskningsinstituttet. Publikation 96:14.

- Clasen, Jochen, Jon Kvist & Wim van Oorschot (2001). „On condition of work: Increasing work requirements in unemployment compensation schemes“, pp. 198–231 i Mikko Kauto, Johan Fritzell, Bjørn Hvinden, Jon Kvist & Hannu Uusitalo (eds.). *Nordic Welfare States in the European Context*. London: Routledge.
- Clement, Sanne Lund (2000). „Dansk forskning om førtidspensionister og medborgerskab“. *CCWS Working Paper 11/2000*.
- Clement, Sanne Lund (2001). „Førtidspensionisters sociale medborgerskab“, pp. 81–106 i Jørgen Goul Andersen & Per H. Jensen (red.). *Marginalisering, integration, velfærd*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Csonka, Agi (2000). *Ledelse og arbejde under forandring. Om indholdet, udbredelsen og konsekvenserne af fleksible organisationsformer i danske virksomheder*. København: Socialforskningsinstituttet. Publikation 00:2.
- Csonka, Agi (2003). „Nye ledelsesformer og det udviklende arbejde“, pp. 22–39 i *Menneskelige ressourcer i arbejdslivet. En antologi om samspil mellem organisation, arbejde og arbejdsmiljø*. København: Socialforskningsinstituttet. Publikation 03:11.
- DA (2001). *Arbejdsmarkedsrapport 2001. Tabeller og tal*. København: Dansk Arbejdsgiverforening.
- DA (2002). *Arbejdsmarkedsrapport 2002. Tabeller og tal*. København: Dansk Arbejdsgiverforening.
- DA (diverse årgange). *Dansk Arbejdsgiverforening. Lønstatistik. Strukturstatistik*. København: Dansk Arbejdsgiverforening.
- Dahl, Robert A. (1989). *Democracy and its Critics*. New Haven: Yale University Press.
- Dahrendorf, Ralph (1988). *The Modern Social Conflict*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Dalton, Russell J. (1988). *Citizen Politics in Western Democracies. Public Opinion and Political Parties in the United States, West Germany, and France*. Chatham, NJ: Chatham House.
- Danmarks Statistik (diverse årgange). *Indkomster og formuer*.
- Danmarks Statistik (diverse årgange). *Statistisk Tiårsoversigt*.
- Danmarks Statistik (diverse årgange). *Statistiske Efterretninger*.
- Darmofal, David (1999). „Socioeconomic Bias in Turnout Decline: Do the Voters Remain the Same?“ Paper presented at American Political Science Association meeting, Atlanta, GA. September 2–5.
- Det økonomiske Råd (1988). *Dansk Økonomi Forår 1988*. København: Det økonomiske Råd.
- Det økonomiske Råd (2000). *Dansk Økonomi Forår 2000*. København: Det økonomiske Råd.
- Det økonomiske Råd (2001). *Dansk Økonomi. Efterår 2001*. København: Det økonomiske Råd.
- Direktoratet for Arbejdsløshedsforsikringen (2000). *Rapport over personer hvis dagpengereget er udlobet i perioden 1. halvår 1996 til 1. halvår 1999*. Økonomisk-statistisk afd./maj 2000/J.nr. 99-813-0002.
- Elklit, Jørgen, Birgit Møller, Palle Svensson & Lise Tøgeby (2000). *Hvem stemmer – og hvem stemmer ikke?* Århus: Magtudredningen.
- Elm Larsen, Jørgen & Ida Schultz (2001). „Marginale steder“, pp. 127–54 i Jørgen Goul Andersen & Per H. Jensen (red.). *Marginalisering, integration, velfærd*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Elmeskov, Jørgen & Maitland MacFarland (1993). „Unemployment Persistence“. *OECD Economic Studies*, 21: 59–88. Paris: OECD.
- Esping-Andersen, Gøsta (1985). *Politics Against Markets. The Social Democratic Road to Power*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Esping-Andersen, Gøsta (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen, Gøsta (1996). „After the Golden Age? Welfare State Dilemmas in a Global Economy“, pp. 1-31 i Gøsta Esping-Andersen (ed.). *Welfare States in Transition. National Adaptations in Global Economies*. London: Sage.
- Esping-Andersen, Gøsta (1999). *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, Gøsta (2002). „Towards the Good Society, Once Again?“, pp. 1-25 i Gøsta Esping-Andersen, with Duncan Gallie, Anton Hemerijck & John Myles. *Why We Need a New Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, Gøsta & Marino Regini (eds.) (2000). *Why Deregulate Labour Markets?* Oxford: Oxford University Press.
- European Commission (1995). *Employment in Europe 1994*. Bruxelles: European Commission.
- European Commission (2002). *Joint Report on Social Inclusion*. Bruxelles: European Commission.
- European Council (2000). *Presidency Conclusions. Lisbon Summit*. March 23-24. <http://www.um.dk/udenrigspolitik/europa/raad/lissabon.asp>
- Eurostat (2003). www.eurostat.com.
- Ferrera, Maurizio (1996). „The ‘southern model’ of welfare in social Europe“. *Journal of European Social Policy*, 6, 1:17-37.
- Finansministeriet (1995). *Finansredegørelse 1995*. København: Finansministeriet.
- Finansministeriet (1996). *Finansredegørelse 1996*. København: Finansministeriet.
- Finansministeriet (1997a). *Finansredegørelse 1997*. København: Finansministeriet.
- Finansministeriet (1997b). *Globalisering – sammenfatning og konklusioner i serien Danmarks som foregangsland*. København: Finansministeriet.
- Finansministeriet (1998). „Availability Criteria in Selected OECD Countries“. *Working Paper No. 6*. København: Finansministeriet.
- Finansministeriet (1999). *Finansredegørelse 1998/99*. København: Finansministeriet.
- Finansministeriet (2000). *Finansredegørelse 2000*. København: Finansministeriet.
- Finansministeriet (2001). *Finansredegørelse 2001*. København: Finansministeriet.
- Finansministeriet (2002). *Fordeling og incitamenter 2002*. København: Finansministeriet.
- Fridberg, Torben (1992). *De socialt udstødte*. Rapport 92:12. København: Socialforskningsinstituttet.
- Fridberg, Torben (1993). *Langvarig socialhjælp i Norden*. København: Socialforskningsinstituttets Rapport 93:10.
- Friedberg, Torben & Niels Ploug (2000). „Public attitudes to unemployment in different European welfare regimes“, pp. 334-350 i Duncan Gallie & Serge Paugam (eds.). *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Friedman, Milton (1977). „Nobel Lecture: Inflation and Unemployment“. *Journal of Political Economy*, 85, 3:451-472.
- Fryer, David M. & Roy Paine (1984). „Proactive behaviour in unemployment: Findings and implications“. *Leisure Studies*, 3:273-295.
- Fuchs, Dieter & Hans-Dieter Klingemann (1995). „Citizens and the State: A Changing Relationship?“, pp. 1-23 i Hans-Dieter Klingemann & Dieter Fuchs (eds.). *Citizens and the State. Belief in Government Vol. 1*. Oxford: Oxford University Press.

- Förster, Michael F. (2000). *Trends and Driving Factors in Income Distribution and Poverty in the OECD Area*. OECD Labour Market and Social Policy Occasional Papers # 42. Paris: OECD.
- Förster, Michael F. & Mark Pearson (2002). „Income Distribution and Poverty in the OECD Area. Trends and Driving Forces“. *OECD Economic Studies* 34. 2002/1. Paris: OECD.
- Gallie, Duncan & Serge Paugam (eds.) (2000). *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Garrett, Geoffrey & Deborah Mitchell (2001). „Globalization, Government Spending and Taxation in the OECD“. *European Journal of Political Research*, 39, 2:145-177.
- Gilbert, Neil (2001). „Renegotiating Social Allocations: Choices and Issues“, pp. 211-226 i Neil Gilbert (ed.). *Targeting Social benefits. International Perspectives & Trends*. New Brunswick: Transaction Publishers/ISSA.
- Gilbert, Neil (2002). *Transformation of the Welfare State. The Silent Surrender of Public Responsibility*. Oxford: Oxford University Press.
- Gorz, André (1981). *Farvel til proletariatet*. København: Politisk Revy.
- Goul Andersen, Jørgen (1979). *Mellemlagene i Danmark*. Århus: Forlaget Politica.
- Goul Andersen, Jørgen (1984a). „Aspekter af den politiske kultur i Danmark efter 1970“, pp. 17-49 i Erik Damgaard (red.). *Dansk Demokrati under Forandring*. København: Schultz.
- Goul Andersen, Jørgen (1984b). „Udviklingen i sociale modsætningsforhold frem mod år 2000“, pp. 13-89 i Jørgen Goul Andersen, Finn Kenneth Hansen & Ole Borre. *Konflikt og tilpasning*. Egmont Fondens Fremtidsstudie nr. 3. København: Aschehoug.
- Goul Andersen, Jørgen (1988). „Vælgernes holdninger til den offentlige udgiftspolitik“, pp. 145-190 i K.-H. Bentzon (red.). *Fra vækst til omstilling*. København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne.
- Goul Andersen, Jørgen (1990a). „Denmark: Environmental Conflict and the 'Greening' of the Labour Movement“. *Scandinavian Political Studies*, 13, 2:185-210.
- Goul Andersen, Jørgen (1990b). „'Environmentalism', 'New Politics', and Industrialism: Some Theoretical Perspectives“. *Scandinavian Political Studies*, 13, 2:101-118.
- Goul Andersen, Jørgen (1990c). *Class Theory in Transition*. Århus: Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.
- Goul Andersen, Jørgen (1992). „The Decline of Class Voting Revisited“, pp. 91-107 i Peter Gundelach & Karen Siune (eds.). *From Voters to Participants. Essays in Honour of Ole Borre*. Århus: Forlaget Politica.
- Goul Andersen, Jørgen (1993a). „Politisk deltagelse i 1990 sammenlignet med 1979“, pp. 45-74 i Johannes Andersen, Ann-Dorte Christensen, Kamma Langberg, Birte Siim & Lars Torpe, *Medborgerskab. Demokrati og politisk deltagelse*. Århus: Systime.
- Goul Andersen, Jørgen (1993b). *Politik og samfund i forandring*. København: Columbus.
- Goul Andersen, Jørgen (1995). *De ledige ressourcer. En analyse af de langtidsledige – deres forventninger, baggrund og holdninger*. København: Ugebrevet Mandag Morgen.
- Goul Andersen, Jørgen (1996a). „Velfærdssystem, marginalisering og medborgerskab“. *Dansk Sociologi*, 7, 1:7-39.
- Goul Andersen, Jørgen (1996b). „Marginalisation, Citizenship and the Economy: The Capacity of the Universalist Welfare State in Denmark“, pp. 155-202 i Erik Oddvar Eriksen & Jørn Loftager (eds.). *The Rationality of the Welfare State*. Oslo: Scandinavian University Press.

- Goul Andersen, Jørgen (1996c). „Socialdemokratiets vælgertilslutning, 1971–1994“, pp. 174–220 i Gerd Callesen, Steen Christensen & Henning Grelle (red.). *Udfordring og omstilling. Bidrag til Socialdemokratiets historie, 1971–1996*. København: Fremad.
- Goul Andersen, Jørgen (1998). *Børgene og lovene*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Goul Andersen, Jørgen (1999a). „Den universelle velfærdsstat er under pres – men hvad er universalisme?“ *GRUS*, 56–57:40–62.
- Goul Andersen, Jørgen (1999b). „Changing Labour Markets, New Social Divisions and Welfare State Support: Denmark in the 1990s“, pp. 13–33 i Stefan Svallfors & Peter Taylor-Gooby (eds.). *The End of the Welfare State? Responses to state retrenchment*. London: Routledge.
- Goul Andersen, Jørgen (2000a). „Welfare Crisis and Beyond. Danish Welfare Policies in the 1980's and 1990's“, pp. 69–87 i Stein Kuhnle (ed.). *Survival of the European Welfare State*. London: Routledge.
- Goul Andersen, Jørgen (2000b). „Magt og afmagt: Nyt perspektiv på 'political efficacy'“, pp. 123–52 i Jørgen Goul Andersen, Lars Torpe & Johannes Andersen. *Hvad folket magter. Demokrati, magt og afmagt*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Goul Andersen, Jørgen (2000c). „Principper og værdier i velfærdsstaten. Fra 'Government' og sociale rettigheder mod 'Governance' og 'Enabling State'?“ Paper presented at CCWS Seminar on Welfare Values, jan.
- Goul Andersen, Jørgen (2001). „Ambivalent values: The value foundations of the universal welfare state, citizens' attitudes, and potentials for change“. Paper presented at V. ESA Conference, Research Network on Social Policy, Helsinki, Aug. 28–Sep. 2.
- Goul Andersen, Jørgen (2002a). „Danskernes deltagelse i foreningsliv og græsrodsbevægelser 1979–2000“, pp. 198–228 i Flemming Mikkelsen (red.). *Bevægelser i demokrati. Foreninger og kollektive aktioner i Danmark*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Goul Andersen, Jørgen (2002b). „Velfærd uden skatter. Det danske velfærdsmirakel i 1990'erne“. *Politica*, 34, 1:5–23.
- Goul Andersen, Jørgen (2002c). „Social Protection Systems for the Unemployed in Scandinavia. An Overview“. Paper presented at COST A13 workshop, Florence, May 31–June 1.
- Goul Andersen, Jørgen (2002d). „Coping with Long-Term Unemployment: Economic Security, Labour Market Integration and Well-being. Results from a Danish Panel Study, 1994–1999“. *International Journal of Social Welfare*, 11, 2:178–190.
- Goul Andersen, Jørgen (2002e). „Medborgerskab og politisk deltagelse“, pp. 162–179 i Erik Albæk, Peter Munk Christiansen & Birgit Møller (red.). *Demokratisk set. Festskrift til Lise Tøgeby*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Goul Andersen, Jørgen (2002f). „Danskerne, Europa og det 'demokratiske underskud'. Den stille revolution i danskernes forhold til EU“, pp. 32–67 i Thomas Pedersen (red.). *Europa for Folket? EU og det danske demokrati*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Goul Andersen, Jørgen (2003a). *Et ganske levende demokrati*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Goul Andersen, Jørgen (red.) (2003b), Christian Albrekt Larsen & Jan Bendix Jensen. *Marginalisering og velfærdspolitik. Arbejdsløshed, jobchancer og trivsel*. København: Frydenlund.
- Goul Andersen, Jørgen (2003c). „EU og modstanden i Danmark“, pp. 82–104 i *Danmark 30 år i EU – et festskrift*. København: Gyldendal.
- Goul Andersen, Jørgen (2004). *Et ganske levende demokrati*. Århus: Aarhus Universitetsforlag (under udgivelse).

- Goul Andersen, Jørgen & Jan Bendix Jensen (2002). „Employment and unemployment in Europe: overview and new trends“, pp. 21–58 i Jørgen Goul Andersen, Jochen Clasen, Wim van Oorschot & Knut Halvorsen (2002). *Europe's New State of Welfare. Unemployment, Employment Policies and Citizenship*. Bristol: Policy Press.
- Goul Andersen, Jørgen, Jan Bendix Jensen & Christian Albrekt Larsen (2003). „Længerevarende ledige i 1994 og 1999“, pp. 99–128 i Jørgen Goul Andersen (red.). *Marginalisering og velfærdspolitik. Arbejdsløshed, jobchancer og trivsel*. København: Frydenlund.
- Goul Andersen, Jørgen & Tor Bjørklund (1990). „Structural Changes and New Cleavages: The Progress Parties in Denmark and Norway“. *Acta Sociologica*, 33, 3: 195–217.
- Goul Andersen, Jørgen, Jacob A. Buksti & Kjell A. Eliassen (1980). „Deltagelsesmønstre og politisk mistillid“, pp. 208–253 i Erik Damgaard (red.). *Folkets veje i dansk politik*. København: Schultz.
- Goul Andersen, Jørgen, Jacob A. Buksti & Kjell A. Eliassen (1980). „Deltagelsesmønstre og politisk mistillid“, pp. 208–253 i Erik Damgaard (red.). *Folkets veje i Dansk politik*. København: Schultz.
- Goul Andersen, Jørgen & Peter Munk Christiansen (1991). *Skatter uden velfærd. De offentlige udgifter i international belysning*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Goul Andersen, Jørgen & Knut Halvorsen (2002). „Changing labour markets, unemployment and unemployment policies in a citizenship perspective“, pp. 1–20 i Jørgen Goul Andersen, Jochen Clasen, Wim van Oorschot & Knut Halvorsen (2002). *Europe's New State of Welfare. Unemployment, Employment Policies and Citizenship*. Bristol: Policy Press.
- Goul Andersen, Jørgen & Jens Hoff (1995). „Lighed i den politiske deltagelse“, pp. 30–76 i Morten Madsen, Hans Jørgen Nielsen & Gunnar Sjöblom (red.). *Demokratiets mangfoldighed: Tendenser i dansk politik*. København: Forlaget Politiske Studier.
- Goul Andersen, Jørgen & Jens Hoff (2001). *Democracy and Citizenship in Scandinavia*. Houndmills/New York: Palgrave/St. Martin's Press.
- Goul Andersen, Jørgen & Christian Albrekt Larsen (2004). *Politik, magt, beslutning*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Goul Andersen, Jørgen & Sigrid Rossteutscher (2003). „Small-Scale Democracy“. Paper præsenteret ved konference om Citizenship, Involvement, Democracy, Edinburgh, March.
- Goul Andersen, Jørgen, Lars Torpe & Johannes Andersen (2000). *Hvad folket magter. Demokrati, magt og afmagt*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Graubard, Stephen R. (ed.). (1986). *Norden – The Passion for Equality*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Green-Pedersen, Christoffer (2002). *The Politics of Justification. Party Competition and Welfare-State Retrenchment in Denmark and the Netherlands from 1982 to 1998*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Green-Pedersen, Christoffer (2003). „Still there but for how long?: The counter-intuitiveness of the universal welfare model and the development of the universal welfare state in Denmark“. *CCWS Working Paper*. Aalborg: Aalborg University.
- Green-Pedersen, Christoffer & Anders Lindbom (2002). *Politics within paths. The trajectories of Danish and Swedish Pension Systems*. Paper præsenteret ved XIII Nordiske Statskundskabs konference og ECPR Joint Sessions of Workshops, 15.–17. august og 22.–27. marts, Aalborg og Torino.
- Gundelach, Peter (1980). *Græsrodde er seje!* Århus: Politica.

- Gustafsson, Björn, Rolf Aaberge, Ådne Cappelen, Peder J. Pedersen, Nina Smith & Hannu Uusitalo (1999). „The distribution of income in the Nordic Countries: Changes and causes“, pp. 215-234 i Mikko Kautto, Matti Heikkilä, Björn Hvinden, Staffan Marklund & Niels Ploug (eds.). *Nordic Social Policy. Changing Welfare States*. London: Routledge.
- Gaasholt, Øystein & Lise Tøgeby (1995). *I syv sind. Danskernes holdninger til flygtninge og indvandrere*. Århus: Forlaget Politica.
- Halvorsen, Knut (1994). *Arbejdsløshed og arbejdsmarginalisering – levekår og mestrings*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hammer, Torrild (ed.) (2003). *Youth Unemployment and Social Exclusion in Europe*. Bristol: Policy Press.
- Hansen, Finn Kenneth (1996). *Væresteder for socialt udstødte*. København: CASA.
- Hansen, Hans (2000). *Elements of Social Security. A Comparison Covering Denmark, Sweden, Finland, Austria, Germany, the Netherlands, Great Britain, Canada*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Hansen, Hans (2001). *Elements of Social Security. A Comparison Covering Denmark, Sweden, Finland, Austria, Germany, the Netherlands, Great Britain, Canada*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Hansen, Henning, Jens Lind & Iver Hornemann Møller (2001). „Aktivering som inklusion“, pp. 181-98 i Jørgen Goul Andersen & Per H. Jensen (red.). *Marginalisering, integration, velfærd*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Hauser, Richard & Brian Nolan (2000). „Unemployment and Poverty: Change over Time“, pp. 25-46 i Duncan Gallie & Serge Paugam (eds.). *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Hernes, Gudmund & Willy Martinussen (1980). *Demokrati og politiske ressurer*. NOU 1980:7. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hinrichs, Karl (2000). *Elephants on the Move: Patterns of Public Pension Reform in OECD Countries*. Bremen: Zentrum für Sozialpolitik, Universität Bremen.
- Hinrichs, Karl (2002). „Basic security plus private employment-related pensions: Do Australia, Denmark, the Netherlands and Switzerland show the way for public pension reform in European Social Insurance Countries?“ Paper presented at XV World Congress of Sociology, Brisbane, July 7-13. Special session: The Politics of Pensions.
- Hjorth Andersen, Bjarne (2003). „Social struktur, familie, beskæftigelse“, pp. 76-93 i Bjarne Hjorth Andersen (red.). *Udviklingen i befolkningens levekår over et kvart århundrede*. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 03:14.
- Hoff, Jens (1993). „Medborgerskab, brugerrolle og magt“, pp. 75-106 i Johannes Andersen et al. (red.). *Medborgerskab. Demokrati og politisk deltagelse*. Århus: Systime.
- Ingerslev, Olaf & Lisbeth Pedersen (1996). *Marginalisering 1990 – 1994*. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 96:19.
- Inglehart, Ronald (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- International IDEA (2002). *Voter Turnout Since 1945. A Global Report*. Rafael López Pintor & Maria Gratschew with Jamal Adimi, Julie Ballington, Craig Briens, Sergei Lounev, Dieter Nohlen, Pippa Norris, Smita Notosusanto, Kate Sullivan, Edmundo Urrutia.

- Iversen, Lars, O. Andersen, Per Kragh Andersen, K. Christoffersen & Niels Keiding (1987). „Unemployment and mortality in Denmark, 1980-80“. *British Medical Journal*, 295:879-884.
- Jakobsen, Mogens Storgaard, Regin Reinert & Søren Risbjerg Thomsen (2001). „Afstemningen on den fælles mønt – social baggrund og holdninger“. *Politica*, 33, 1: 66-88.
- Jahoda, Marie, Paul F. Lazarsfeld & Hans Zeisel (1933). *Marienthal: The Sociography of an Unemployed Community*. Cit. 1972. London: Tavistock Publications.
- Jahoda, Marie, Paul F. Lazarsfeld & Hans Zeisel (1972). *Marienthal: The Sociography of an Unemployed community*: London: Tavistock Publications (1933).
- Jensen, Per H. (1997). *Komparative velfærdssystemer*. København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne.
- Jensen, Per H. (1999). „Activation of the unemployed in Denmark since the early 1990s: Welfare or Workfare?“ *CCWS Working Paper no. 7*. Aalborg: CCWS.
- Jenssen, Anders Todal (1993). *Vérdivalg. Ny massepolitikk i Norge*. Oslo: Gyldendal Ad Notam.
- Johannessen, Asbjørn (1997). *Marginalisering og ekskludering – samme eller forskjellige fenomener?* Oslo: HiO-Notat 6/1997.
- Jordan, Bill (1996). *A Theory of Poverty and Social Exclusion*. Cambridge: Polity Press.
- Jørgensen, Henning, Morten Lassen, Jens Lind & Morten Madsen (1993). *Medlemmer og meninger*. København: Carma og LO.
- Jørgensen, Steen (2001). „Analyser af indkomstfordeling“. *Arbejdsrapport 2001: 6*. København: Det økonomiske Råds Sekretariat.
- Kangas, Olli (1999). „Social Policy in Settled and Transitional Countries: A Comparison of Institutions and their Consequences“, pp. 11-42 i Olli Kangas & Rolf Myhrman (eds.). *Social Policy in Tandem with the Labour Market in the European Union*. Helsinki: Ministry of Social Affairs and Health. Publication 1999: 10.
- Katz, Richard S., Peter Mair et al. (1992). „The membership of political parties in European Democracies, 1960-1990“. *European Journal of Political Research*, 22, 3:329-345.
- Kern, Horst & Michael Schumann (1984): *Das Ende der Arbeitsteilung?* München: C.H. Beck.
- Kitschelt, Herbert (1994). *The Transformation of European Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitschelt, Herbert (1995). *The Radical Right in Western Europe*. In collaboration with Anthony J. McGann. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Kongshøj Madsen, Per (2002). „The Danish Model of Flexicurity: A Paradise – with some snakes“, i Hedva Sarfati and Giuliano Bonoli (eds.). *Labour Market and Social Protection Reforms in an International Perspective. Parallel or converging tracks?* Aldershot: Ashgate.
- Kongshøj Madsen, Per, Klaus Langager & Niels Ploug (1997). „Integration på arbejdsmarkedet – teoretiske, empiriske og arbejdsmarkedspolitiske synsvinkler på integration på arbejdsmarkedet“, pp.73-114 i Lilli Zeuner (red.). *Social integration*. København: Socialforskningsinstituttet. Publikation 97:9.
- Korpi, Walter (1978). *Den demokratiske klasskampen*. Stockholm: Tidens Förlag.
- Korpi, Walter (2002). *Velfærdsstat og socialt medborgerskab. Danmark i et komparativt perspektiv, 1930-1995*. Århus: Magtudredningen.
- Korpi, Walter & Joakim Palme (1998). „The Paradox of Redistribution and the Strategy of Equality: Welfare State Institutions, Inequality and Poverty in the Western Countries“. *American Sociological Review*, 63, 5:661-687.

- Krag, Jens Otto & K.B.Andersen (1971). *Kamp og fornyelse. Socialdemokratiets indsats i dansk politik 1955-71*. København: Fremad.
- Kuhnle, Stein (ed.) (2000). *Survival of the European Welfare State*. London: Routledge.
- Larsen, Jørgen Elm & John Andersen (1990). *Fattigdom og offentlig forsøgelse i Danmark*. København: Forlaget Sociologi.
- Lavindkommissionens betænkning* (2002). Betænkning 946. København.
- Lindbeck, Asser & Donald Snower (1988). *The Insider-Outsider Theory of Unemployment*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Lipset, Seymour Martin (1960). *Political Man*. Garden City, NY: Doubleday.
- Lipset, Seymour Martin & Stein Rokkan (1967). „Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction“, pp. 1-64 i Seymour Martin Lipset & Stein Rokkan (eds.). *Party Systems and Voter Alignments*. New York: Free Press.
- Listhaug, Ola (1995). „The Dynamics of Trust in Politicians“, pp. 261-97 i Hans-Dieter Klingemann & Dieter Funchs (eds.). *Citizens and the State. Belief in Government Vol. 1*. Oxford: Oxford University Press.
- Littlewood, Paul & Sebastian Herkommer (1999). „Identifying Social Exclusion: Some problems of meaning“, pp. 1-22 i Paul Littlewood with Ignace Glorieux, Sebastian Herkommer & Ingrid Jönsson (eds.). *Social Exclusion in Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Loftager, Jørn (2002). „Aktivering som (ny) velfærdspolitisk tredjevej“. *Politica*, 34, 3:296-312.
- Luxemburg Income Study (LIS). (2002). *LIS Key Figures* (www.lisproject.org).
- Lødemel, Ivar & Heather Trickey (2001). „A New Contract for Social Assistance“, pp. 1-39 i Ivar Lødemel & Heather Trickey (eds.). *'An Offer you can't refuse'. Workfare in international perspective*. Bristol: Policy Press.
- Mair, Peter & Ingrid van Bizen (2001). „Party Membership in Twenty European Democracies, 1980-2000“. *Party Politics*, 7, 1:5-21.
- Marshall, T.H. (1950). *Citizenship and Social Class and other Essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martikainen, Tuomo & Hanna Wass (2002). „Deviant or Forerunner? Finnish turnout decline in a comparative Nordic perspective“. Paper presented at III Scottish-Nordic Research Network Conference, Ardoe House, Aberdeen, May 24-25.
- Martinussen, Willy (1973). *Fjerdemokratiet*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Meret, Susi (2003). „Højrepopulisme“, kap. 23 i Jørgen Goul Andersen & Ole Borre (red.). *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*. Århus: Systime.
- Meyer, Niels I., K. Helveg Petersen & Villy Sørensen (1978). *Oprør fra midten*. København: Gyldendal.
- Mikkelsen, Flemming (2002). „Kollektive aktioner og politiske bevægelser i Danmark efter Anden Verdenskrig“, pp. 45-80 i Flemming Mikkelsen (red.). *Bevægelser i demokrati. Bevægelser og kollektive aktioner i Danmark*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Mortensen, Nils (red.) (1995). *Social Integration and Marginalisation*. København: Samfundslitteratur.
- Murray, Charles (1984). *Losing Ground. American Social Policy 1950-1980*. New York: Basic Books.

- Myles, John & Paul Pierson (2001). „The Comparative Political Economy of Pension Reform“, pp. 305–333 i Paul Pierson (ed.). *The New Politics of the Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Møller, Birgit & Lise Tøgeby (1999). *Oplevet diskrimination. En undersøgelse blandt etniske minoriteter*. København: Nævnet for Etnisk Ligestilling.
- Nolan, B., R. Hauser & J.-P. Zoyem (2000). „The Changing Effects of Social Protection on Poverty“, pp. 87–108 i Duncan Gallie & Serge Paugam (eds.). *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Norris, Pippa (2001). *Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide*. New York: Cambridge University Press.
- Nørgaard Kristensen, Niels (2003). *Billeder af magten. Portrætter til forståelse af magt og demokrati*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- OECD (1994). *The OECD Jobs Study. Evidence and Explanations. Part I. Labour Market Trends and Underlying Forces of Change; Part II. The Adjustment Potential of the Labour Market*. Paris: OECD.
- OECD (1996). *Employment Outlook*. Paris: OECD.
- OECD (1998). *Employment Outlook*. Paris: OECD.
- OECD (2000). *Employment Outlook*. Paris: OECD.
- OECD (2001). *Economic Outlook*. Paris: OECD.
- OECD (2002a). *Employment Outlook*. Paris: OECD.
- OECD (2002b). *Society at a Glance*. Paris: OECD.
- OECD (2003). *Employment Outlook*. Paris: OECD.
- Offe, Claus (1996). „Full Employment: Asking the Wrong Question?“, pp. 120–133 i Erik Oddvar Eriksen & Jørn Loftager (eds.). *The Rationality of the Welfare State*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Okun, Arthur J. (1975). *Equality and Efficiency: The Big Tradeoff*. Washington, DC: Brookings Institution.
- Olsén, Peter (1982). *Arbejdsløshedens socialpsykologi*. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Osberg, Lars (2002). *Time, Money and Inequality in International Perspective*. Luxembourg Income Study Working Papers # 334, November.
- Parry, Geraint, George Moyser & Neil Day (1992). *Political Participation and Democracy in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paugam, Serge & Helen Russel (2000). „The Effects of Employment Precarity and Unemployment on Social Isolation“, pp. 243–264 i Duncan Gallie & Serge Paugam (eds.). *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Pedersen, Lisbeth & Olaf Ingerslev (1997). „Marginalisering“, pp. 63–90 i Lisbeth Pedersen (red.). *Er der veje til fuld beskæftigelse?* København: Socialforskningsinstituttet. Publikation 97:13.
- Pedersen, Lisbeth, Peter J. Pedersen & Nina Smith (1995). „The Working and the Non-Working Populations in the Welfare State“, pp. 19–44 i Gunnar Viby Mogensen (ed.). *Work Incentives in the Danish Welfare State*. Århus: Aarhus University Press/The Rockwool Foundation Research Unit.
- Pedersen, Peder J., Marianne Røed & Lena Schröder (2003). „Emigration from the Scandinavian welfare states“, pp. 76–104 i Torben M. Andersen & Per Molander (eds.). (2003). *Alter-*

- naives for Welfare Policy. Coping with internationalisation and demographic change.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Petersen, Jørn Henrik (1985). *Den danske aldersforsørgelseslovgivnings udvikling I: Oprindelsen.* Odense: Odense Universitetsforlag.
- Petersson, Olof, Anders Westholm & Göran Blomberg (1989). *Medborgarnas makt.* Stockholm: Carlssons.
- Pierson, Paul (1994). *Dismantling the welfare state.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Pilely, Torben & Preben Brandt (1998). *Posefolket.* København: Projekt Udenfor.
- Pixley, Jocelyn (1993). *Citizenship and employment. Investigating post-industrial options,* Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, Robert D. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community.* New York: Simon & Schuster.
- Rasmussen, Erik (1981). *Lighedsbegreber.* København: Berlingske Forlag.
- Rasmussen, Frank & Peder Andersen (2002). *Globaliseringens økonomiske konsekvenser for Danmark.* Århus: Magtudredningen.
- Roche, Maurice (1992). *Rethinking Citizenship. Welfare, Ideology and Change in Modern Society.* London: Polity Press.
- Rold Andersen, Bent (1984). „Rationality and irrationality in the Nordic Welfare State“. *Daedalus*, 113, 1: 109–139.
- Room, Graham J. (1990). *New Poverty in the European Community.* London: Macmillan Press.
- Room, Graham J. (1995). „Poverty and social exclusion: The European agenda for policy and research“, pp. 1–9 i Graham J. Room (ed.). *Beyond the Threshold – the measurement and analysis of social exclusion.* Bristol: Policy Press.
- Rosdahl, Anders (1985). *Hvem blev langtidsledig?* København: Socialforskningsinstituttets publikation 150.
- Rothstein, Bo (1994). *Vad bör staten göra? Om välfärdsstatens moraliska och politiska logik.* Stockholm: SNS Förlag.
- Rothstein, Bo (1998). *Just Institutions Matter.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Rothstein, Bo (2003). *Sociala fällor och tillitens problem.* Stockholm: SNS Förlag.
- Rothstein, Bo & Dietlind Stolle (2002). „Social Capital, Impartiality, and the Welfare State“. Paper presenteret ved CCWS Young Researchers' Conference, Sandbjerg Slot, 2.–5. maj.
- Sandmo, Agner (1991). „Presidential Address: Economists and the Welfare State“, *European Economic Review*, 35, 2–3: 213–239.
- Scarow, Susan E. (2000). „Parties Without Members? Party Organization in a Changing Electoral Environment“, pp. 79–101 i Russel J. Dalton & Martin P. Wattenberg (eds.). *Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies.* Oxford: Oxford University Press.
- Scharpf, Fritz W. (2000). „Economic Changes, Vulnerabilities, and Institutional Capabilities“, pp. 125–228 i Fritz W. Scharpf & Vivien A. Schmidt (eds.). *Welfare and Work in the Open Economy.* Oxford: Oxford University Press.
- Schlozman, Kay Lehman & Sidney Verba (1979). *Injury to Insult. Unemployment, Class and Political Response.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Schlozman, Key Lehman, Henry E. Brady & Sidney Verba (1997). „The Big Tilt. Participatory Inequality in America“. *The American Prospect*, 8, 32: 74–80.

- Schwabish, Jonathan, Timothy Smeeding & Lars Osberg (2003). „Income Distribution and Social Expenditures: A Cross-National Perspective“. *LIS Working Papers* # 350.
- Smeeding, Timothy M. (2001). „The Gap Between Rich and Poor: A Cross-National Perspective for Why Inequality Matters and What Policy Can Do to Alleviate It“. Prepared for National Institute of Population and Social Security Research, Tokyo, March 21.
- Smith, Nina (1998). „Økonomiske incitamentter til at arbejde“, pp. 179–209 i Nina Smith (red.). *Arbejde, Incitamentter og ledghed*. Århus: Rockwool Fondens Forskningsenhed/Aarhus Universitetsforlag.
- Socialkommissionen (1992). *Uden arbejde. Overførselsindkomst til midtergruppen*. København: Socialkommissionen.
- Statistische Bundesamt (2003). *Bevölkerung Deutschlands bis 2050. 10. koordinierte Bevölkerungsvorausberechnung*. Wiesbaden: Statistische Bundesamt.
- Statistisk Årbog (2003). København: Danmarks Statistik.
- Stax, Torben Børner (1999). *En gang socialt marginaliseret – altid ...? En analyse af ca. 1.000 menneskers livsforløb efter ophold på forsorgshjem, herberger, krisecentre mv. i '88-'89*. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 99:21.
- Steinmo, Sven (2002). „Globalization and Taxation. Challenges to the Swedish Welfare State“. *Comparative Political Studies*, 35, 7:839–862.
- Strømsnes, Kristin (2003). *Folkets makt. Medborgerskap, demokrati, deltagelse*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Svallfors, Stefan, Knut Halvorsen & Jørgen Goul Andersen (2001). „Work orientations in Scandinavia: Employment commitment and organizational commitment in Denmark, Norway and Sweden“. *Acta Sociologica*, 44, 2:139–156.
- Svensson, Palle & Lise Togeby (1986). *Politisk opbrud. De ny mellemlags græsrodsdeltagelse*. Århus: Politica.
- Svensson, Palle & Lise Togeby (1991). *Højrebølge?* Århus: Politica.
- Swank, Duane (2001). „Political Institutions and Welfare State Restructuring: The Impact of Insitutions on Social Policy Change in Developed Democracies“, pp. 197–237 i Paul Pierson (ed.). *The New Politics of the Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Swank, Duane (2002). *Global Capital, Political Institutions and Policy Change in Developed Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sørensen, Peter Birch (2003). „Det norske skattesystem – en analyse“. *Tidsskriftet Skat*, 1:21–44.
- Tema Nord 1996:575. *Ungdomsarbetsløshet i Norden*. København: Nordisk Ministerråd.
- Titmuss, Richard (1974). *Social Policy. An Introduction*. London: Allen & Unwin.
- Togeby, Lise (1997). *Fremmedhed og fremmedhad i Danmark. Teorier til forklaring af etnocentrisme*. København: Columbus.
- Togeby, Lise (2002). *Grønlandere i Danmark. En overset minoritet*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Togeby, Lise (2003). *Fra fremmedarbejdere til etniske minoriteter*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Torfin, Jacob (1999). „Workfare with welfare: Recent reforms of the Danish welfare state“. *Journal of European Social Policy*, 9, 1:5–28.
- Torfin, Jacob (2001). „Path-dependent Danish welfare reforms: the contribution of the new institutionalisms to understanding evolutionary change“. *Scandinavian Political Studies*, 24, 4:277–310

- Torffing, Jacob (2003). *Det stille sporskifte i velfærdsstaten*. Århus: Aarhus Universitetsforlag (under udgivelse).
- Torpe, Lars (2000). „Foreninger og demokrati“. pp. 79–122 i Jørgen Goul Andersen, Lars Torpe & Johannes Andersen. *Hvad folket magter*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag. *Ugebrevet A4*.
- Uslaner, Eric M. (2001). *Inequality, Trust and Civic Engagement*. Russel Sage Grant Proposal. Department of Government and Politics, University of Maryland.
- Valentin, Finn (1980). *Fordeling af påvirkningsmuligheder*. Arbejdsnotat 14. København: Lavindkomstkommissionens Sekretariat.
- van Oorschot, Wim (2002). „Labour market participation in the Netherlands: Trends, policies and outcomes“. pp. 107–22 i Jørgen Goul Andersen, Jochen Clasen, Wim van Oorschot & Knut Halvorsen (eds.). *Europe's New State of Welfare*. Bristol: Policy Press.
- Velfærdskommissionen (1995). *Bilag 2, Marginalisering på arbejdsmarkedet*. København: Sekretariatet for Kommissionen om fremtidens beskæftigelses- og erhvervs muligheder.
- Verba, Sidney (2001). „Political Equality. What is it? Why do we want it?“. Paper, Harvard University. Review Paper for Russel Sage Foundation.
- Verba, Sidney, Kay Lehman Schlozman & Henry E. Brady (1995). *Voice and Equality. Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Verba, Sidney & Norman H. Nie (1972). *Democracy in America. Political Democracy and Social Equality*. New York: Harper & Row.
- Verba, Sidney, Norman H. Nie & Jae-On Kim (1978). *Participation and Political Equality. A Seven-Nation Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Viby Mogensén, Gunnar (1995). *Work Incentives in the Danish Welfare State. New Empirical Evidence*. Århus: Rockwood Fondens Forskningsenhed/Aarhus Universitetsforlag.
- Vleminckx, Koen & Jos Berghman (2001). „Social Exclusion and the Welfare State: an Overview of Conceptual Issues and Implications“, pp. 27–46 i David G. Mayes, Jos Berghman & Robert Salais (eds.). *Social Exclusion and European Policy*. Cheltenham: Edward Elgar.
- West Pedersen, Axel (1999). *The Taming of Inequality in Retirement: A Comparative Study of Pension Policy Outcomes*. Doctorial Dissertation, FAFO Report 317. Oslo: FAFO.
- Westholm, Anders & Richard G. Niemi (1986). „Youth Unemployment and Political Alienation“. *Youth & Society*, 18, 1:58–80.
- Whelan, C.H. & F. McGinnity (2000). „Unemployment and Satisfaction: A European Analysis“. pp. 286–306 i Duncan Gallie & Serge Paugam (eds.). *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Wilensky, Harold (1975). *The Welfare State and Equality*. Berkeley: University of California Press.
- Øverbye, Einar (1998). *Risk and Welfare. Examining stability and change in „welfare“ policies*. Oslo: NOVA. Rapport 5/98.
- Aaberge, Rolf, Anders Bjørklund, Markus Jäntti, Mårten Palme, Peder J. Pedersen, Nina Smith & Tom Wennemo (1996). *Income Inequality and Income Mobility in the Scandinavian Countries Compared to the United States*. Discussion papers 168. Oslo: Statistics Norway.
- Aaberge, Rolf, Anders Bjørklund, Markus Jäntti, Peder J. Pedersen, Nina Smith & Tom Wennemo (1997). *Unemployment Shocks and Income Distribution: How did the Nordic Countries fare During their Crises?* Discussion Papers 201. Oslo: Statistics Norway.

- Aaberge, Rolf, Anders Björklund, Markus Jäntti, Mårten Palme, Peder J. Pedersen, Nina Smith & Tom Wennemo (2002). „Income Inequality and Income Mobility in the Scandinavian Countries Compared to the United States“. *Review of Income and Wealth*, 48, 4:443-469.
- Aarts, Kees & Bernhard Wessels (2002). „Electoral Turnout in West-European Democracies“. Paper Presented at 2002 Annual Meeting of the American Political Science Association, Boston.

UDGIVELSER FRA MAGTUDREDNINGEN

PR. 30. OKTOBER 2003

Bøger

- Jørgen Goul Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Beck Jørgensen, Lise Tøgeby & Signild Vallgård (red.) (1999). *Den demokratiske udfordring*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Peter Munk Christiansen, Birgit Møller & Lise Tøgeby (2001). *Den danske elite*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Anette Borchorst (red.) (2002). *Kønsmagt under forandring*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Martin Marcussen (2002). *OECD og idespillet – Game Over?* København: Hans Reitzels Forlag.
- Lise Tøgeby (2002). *Grønlandere i Danmark. En overset minoritet*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Torben Beck Jørgensen & Kurt Klaudi Klausen (red.) (2002). *Territorial dynamik – streger på landkort, billeder i vore hoveder*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Flemming Mikkelsen (red.) (2002). *Bevægelser i demokrati. Foreninger og kollektive aktioner i Danmark*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Jens Blom-Hansen (2002). *Den fjerde statsmagt? Kommunernes Landsforening i dansk politik*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Margaretha Järvinen, Jørgen Elm Larsen & Nils Mortensen (red.) (2002). *Det magtfulde møde mellem system og klient*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Anker Brink Lund (2002). *Den redigerende magt – nyhedsinstitutionens politiske indflydelse*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Finn Sivert Nielsen & Inger Sjørslev (red.) (2002). *Folkets repræsentanter. Et antropologisk blik på Folketinget*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Thomas Pedersen (red.) (2002). *Europa for folket? EU og det danske demokrati*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Peter Munk Christiansen & Asbjørn Sonne Nørgaard (2003). *Faste forhold – flygtige forbindelser. Stat og interesseorganisationer i Danmark i det 20. århundrede*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Martin Marcussen & Karsten Ronit (red.) (2003). *Internationaliseringen af den offentlige forvaltning i Danmark – forandring og kontinuitet*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

- Gorm Winther (red.) (2003). *Demokrati og magt i Grønland*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Lise Togeby (2003). *Fra fremmedarbejdere til etniske minoriteter*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Torben Beck Jørgensen (red.) (2003). *På sporet af en offentlig identitet – værdier i stat, amter og kommuner*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Erik Damgaard (2003). *Folkets styre. Magt og ansvar i dansk politik*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Hans Mouritzen (red.) (2003). *Er vi så forbeholdne? Danmark over for globaliseringen, EU og det nære*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Hans Sode-Madsen (2003). *Farlig ungdom. Samfundet, ungdommen og ungdomskommissionen 1945-1970*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Lars Bille & Jørgen Elklit (red.) (2003). *Partiernes medlemmer*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Peter Munk Christiansen & Lise Togeby (red.) (2003). *På sporet af magten*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Tim Knudsen (2003). *Offentlighed i det offentlige – om historiens magt*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Niels Nørgaard Kristensen (2003). *Billeder af magten – Portrætter til forståelse af magt og demokrati*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Jørgen Grønnegård Christensen (2003). *Velfærdsstatens institutioner*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Jørgen Goul Andersen (2003). *Over-Danmark og under-Danmark? Ulighed, velfærdsstat og politisk medborgerskab*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Signild Vallgård (2003). *Folkesundhed som politik. Danmark og Sverige fra 1930 til i dag*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Lise Togeby, Jørgen Goul Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Beck Jørgensen & Signild Vallgård (2003). *Magt og demokrati i Danmark. Hovedresultater fra Magtudredningen*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

Skrifter

- Erik Oddvar Eriksen (1999). *Is Democracy Possible Today?* Århus: Magtudredningen.
- Ole Hammer & Inger Bruun (2000). *Etniske minoriteters indflydelseskanaler*. Århus: Magtudredningen.
- Jens Peter Frølund Thomsen (2000). *Magt og indflydelse*. Århus: Magtudredningen.
- Jørgen Elklit, Birgit Møller, Palle Svensson & Lise Togeby (2000). *Hvem stemmer – og hvem stemmer ikke?* Århus: Magtudredningen.

- Jacob Gaarde Madsen (2000). *Mediernes konstruktion af flygtninge- og indvandrerspørgsmålet*. Århus: Magtudredningen.
- Karsten Vrangbæk (2001). *Ingeniørarbejde, hundeslagsmål eller hovedløs høne? Ventetidsgarantier til sygehusbehandling*. Århus: Magtudredningen.
- Søren Laursen (2001). *Vold på dagsordenen. Medierne og den politiske proces*. Århus: Magtudredningen.
- Jørgen Goul Andersen & Mette Tobiasen (2001). *Politisk forbrug og politiske forbrugere. Globalisering og politik i hverdagslivet*. Århus: Magtudredningen.
- Erik Albæk, Peter Munk Christiansen & Lise Tøgeby (2002). *Eksperter i medierne. Dagspressens brug af forskere 1961-2001*. Århus: Magtudredningen.
- Helle Porsdam (2002). *Fra pax americana til lex americana? En diskussion af dansk retliggørelse som en påvirkning fra USA*. Århus: Magtudredningen.
- Eva Østergaard-Nielsen (2002). *Politik over grænser: Tyrkeres og kurderes engagement i det politiske liv i hjemlandet*. Århus: Magtudredningen.
- Jonathan Schwartz (red.) (2002). *Medborgerskabets mange stemmer*. Århus: Magtudredningen.
- Walter Korpi (2002). *Velfærdsstat og socialt medborgerskab. Danmark i et komparativt perspektiv, 1930-1995*. Århus: Magtudredningen.
- Steen Thomsen, Torben Pedersen & Jesper Strandskov (2002). *Ejerskab og indflydelse i dansk erhvervsliv*. Århus: Magtudredningen.
- Frank Rasmussen & Peder Andersen (2002). *Globaliseringens økonomiske konsekvenser for Danmark*. Århus: Magtudredningen.
- Carsten Greve (2002). *Privatisering, regulering og demokrati. Telestyrelsens funktion som uafhængig reguleringsmyndighed*. Århus: Magtudredningen.
- Ann-Dorte Christensen (2003). *Fortællinger om identitet og magt. Unge kvinder i senmoderiteten*. Århus: Magtudredningen.
- Thomas Schøtt (2003). *Den økonomiske elites netværk*. Århus: Magtudredningen.
- Peter Dahler-Larsen & Niels Ejersbo (2003). *Djøficering – myte eller realitet?* Århus: Magtudredningen.
- Jan H. Hermansen, Lars Bille, Roger Buch, Jørgen Elklit, Bernhard Hansen, Hans Jørgen Nielsen & Karina Pedersen (2003). *Undersøgelsen af medlemmerne af de danske partiorganisationer. Dokumentation*. Århus: Magtudredningen.
- Lars Torpe & Torben K. Kjeldgaard (2003). *Foreningssamfundets sociale kapital. Danske foreninger i et europæisk perspektiv*. Århus: Magtudredningen.
- Jens Blom-Hansen (2003). *Subsidiaritetsprincippet vendt på hovedet? EU's strukturpolitik og Danmark*. Århus: Magtudredningen.
- Jens Peter Christensen (2003). *Domstolene – den tredje statsmagt*. Århus: Magtudredningen.

- Camilla Palmhøj Nielsen (2003). *Til glæde for hvem? – om intern regulering i staten*. Århus: Magtudredningen.
- Peter Munk Christiansen & Asbjørn Sonne Nørgaard (2003). *De som meget har ... Store danske virksomheder som politiske aktører*. Århus: Magtudredningen.
- Birte Siim (2003). *Medborgerskabets udfordringer – belyst ved etniske minoritetskvinders politiske myndiggørelse*. Århus: Magtudredningen.
- Lise Togeby, Jørgen Goul Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Beck Jørgensen & Signild Vallgård (2003). *Demokratiske udfordringer. Kort udgave af Magtudredningens hovedresultater*. Århus: Magtudredningen.
- Lise Togeby, Jørgen Goul Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Beck Jørgensen & Signild Vallgård (2003). *Power and Democracy in Denmark. Conclusions*. Århus: Magtudredningen.

www.magtudredningen.dk